

2020.

IZDAVAČI:
Arhiv Hercegovine
Muzej Hercegovine
Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

ZA IZDAVAČA:
Mumin Isić
Asim Krhan
Almir Marić

REDAKCIJA:
Omer Aksoy (Turska), Dijana Hadžizukić (BiH), Adnan Kadrić (BiH),
Adnan Busuladžić (BiH), Mirsad Kunić (BiH), Almir Marić (BiH),
Šerbo Rastoder (Crna Gora), Nadija Rebronja (Srbija), Šaban Zahirović (BiH)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
Edim Šator

NASLOVNA STRANA:
Bobo Samardžić

DTP:
Edin Džih

ŠTAMPA:
IC Štamparija Mostar

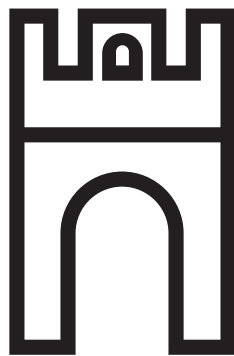
Za štampariju:
Ibro Rahimić

Tiraž: 300

Publikacija izlazi jedanput godišnje.
Objavljivanje ovog broja omogućilo je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i
Fondacija za izdavaštvo.

hercegovina
časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

19

Mostar, 2020.

---

historija

Faruk Taslidža

USPON I PAD OSMANSKE GABELE

Sažetak: U radu se govori o položaju i razvoju Gabele na Neretvi pod osmanskom vlašću. To je razdoblje u toku kojeg Gabela, kao dio Hercegovačkog sandžaka, stiče status grada (kasabe), središta kadiluka i vojnog centra sa ustrojenom kapetanijom. Ukazano je na kontinuitet tog mjesta sa srednjovjekovnom Drijevom. U fokusu je privredni život, prije svega značaj neretvanske skele. Naglašena je opća važnost trgovine solju u kojoj su dominirali Dubrovčani. Prate se uslovi poslovanja u Gabeli kojoj su gravitirali privrednici iz šireg zaleđa. Dat je osvrt i na mletačko osvajanje gabelske tvrđave (Čitluk) ostvareno u junu 1694. godine za vrijeme Morejskog rata (1684-1699).

Ključne riječi: Drijeva, Gabela, Osmanlije, trgovina, skela, so, emin, Dubrovčani, Mlečani, providur, Morejski rat

U donjem toku rijeke Neretve u srednjem vijeku egzistiralo je vrlo živo trgovište Drijeva, koje je u latinskim izvorima poznato kao forum Narenti ili samo Narentum. Zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, Drijeva je tada imala izuzetan značaj za privredni život bosanske države. Tu su proizvođači s kopna nudili poljoprivredne i proizvode bosanskog rudarstva (olovo i srebro), dok su morem stizali so, ulje, vino, tkanine i drugo. Osim trgovine, razvijeno je bilo i zanatstvo. Naročito važnu poslovnu ulogu u Drijevima imali su Dubrovčani koji su bili nosioci trgovine solju.¹ Prihodi

---

¹ Trgovište je ime dobilo po staroslavenskoj riječi za lađu (*drijevo*). Srednjovjekovna Drijeva je bila raštrkano naselje bez utvrđenja koje je pod vlast bosanskog bana Stjepana II došlo oko 1326. godine. (Тошић 1987: 24, 28, 47, 279)

od zakupa drijevske carine bili su prilično visoki, a prema ustaljenom redu su pripadali krupnoj bosanskoj vlasteli. Poznato je da tim prostorom sredinom XV stoljeća gospodari herceg Stjepan Vukčić Kosača (1435-1466) koji uporno nastoji povećati cijenu zakupa carine. Zbog toga je često dolazio u sukob s Dubrovčanima. (Ђирковић 1964: 35-39, 129-131; Ковачевић-Кojiћ 1978: 123) Kosača je od 1439. godine preuzeo kompletnu carinu. Do tada je kontrolisao polovinu, a druga polovina prihoda od carine pripadala je Pavlovićima i Radivojevićima. (Динић 1938: 134)

U ljeto 1465. godine Osmanlije u značajnoj mjeri osvajaju i južna područja već razbijene Bosanske kraljevine. Otpor im pokušavaju pružiti Ugri i Mlečani, udruženi u ne baš čvrst savez. U takvim okolnostima, uz saglasnost još uvijek aktivnog hercega Stjepana i dijela humske vlastele, Venecija do kraja iste godine zaposjeda Krajinu-teritorij između Neretve i Cetine. Velikaši iz humske porodice Vlatković ponudili su vjernost mletačkim vlastima, te pored ostalog, i ustupanje 2/3 prihoda sa drijevske carine.² Kao odgovor na mletačku inicijativu, ugarski kralj u dolinu Neretve šalje 5000 svojih vojnika. Oni preuzimaju i drijevski trg koji ubrzo biva prepušten braći Vlatkovićima. Međutim, zbog stalne ratne opasnosti, Drijeva u to doba gubi ekonomski značaj. Osmanski pritisak sve je jači, tako da u novembru 1468. godine dubrovačka Vlada započinje pregovore sa stanovnicima Drijeva u vezi njihove evakuacije u utvrđeni Ston. Već sredinom 1471. godine Vlatković su prisiljeni na izvjesnu nagodbu sa prvim hercegovačkim sandžakbegom Hamzom po pitanju drijevske carine. Očito je da tada drijevski trg nije ni mogao funkcionisati bez saglasnosti Osmanlija. Situacija je dodatno zakomplicirana kada spomenuti sandžakbeg u septembru iste godine, slamajući otpor Ugara, zauzima stratešku tvrđavu Počitelj na Neretvi. (Zilić 2014: 122, 130, 135) Bez dileme, do popisa Hercegovačkog sandžaka sprovedenog od 1475. do 1477. godine i Drijeva su se našla u potpunom osmanskom posjedu.³

---

2 Vlatković su humska vlastela koja je držala posjede i utvrde (Vratar) zapadno od donjeg toka Neretve. Njihov siziren herceg Stjepan Kosača im 1456. godine zbog *nevjere* oduzima baštine. Od bosanskog kralja Tomaša dobivaju nove posjede u zapadnoj Bosni sa sjedištem u Livnu. Nakon hercegovine smrti (1466), uz pomoć Ugra, Vlatković se uspijevaju vratiti na svoje stare baštine, te sa novih pozicija nastavljaju borbu protiv Osmanlija. (Zilić 2014: 105-139)

3 Riječ je o *Poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina* za koji je 1985. godine uvod, prevod, napomene i registre priredio Ahmed S. Aličić. Godine 1477. spominje se osmanska nahija Luka, identična sa istoimenom starom župom Luka, koja je obuhvatala prostor u donjem toku Neretve ispod Počitelja. Jasno je naznačeno da je tada središte nahije

Naravno da su i novi gospodari Hercegovine nastojali maksimalno iskoristiti ekonomski potencijal Drijeva. I u izmijenjenim društvenim prilikama nastavljen je razvoj tog trgovišta, u početku pod pravnom jurisdikcijom nevesinjskog kadije. Tako nastaje osmanska Gabela koja je u historijskom kontinuitetu sa srednjovjekovnom Drijevom. Protezala se između poznate Tersane i sela Višići. Već u XVI stoljeću prilično je perspektivna sa dosta poslovnih objekata. Značajno je i urbanizirana, a bitan doprinos tom procesu dao je i poznati mostarski vakif Čejvan-ćehaja. O značaju Gabele govori i činjenica da se u njenoj urbanoj zoni nalazilo i nekoliko džamija, među kojim su i one izgrađene kao zadužbine sultana Sulejmana Kanunija (1520-1566) i velikog vezira Rustem-paše (1544-1561).⁴ Ne slučajno, tu je formirano i sjedište posebnog kadiluka pod nazivom Gabela ili Neretva.⁵

Osmanska Gabela zadržava trgovački značaj, ali postaje i vojno odbrambeni centar cijele donje Neretve. U cilju zaštite naselja i neretvanske skele, Osmanlije su tokom prve polovine XVI stoljeća (do 1549) izgradili tvrdi gabelski grad *Sed-i islam* (Bedem islama). Nalazio se na dominantnom uzvišenju oko 150 metara zapadno od Neretve. To je utvrđenje po nalogu sultana Ibrahima (1640-1648) polovinom XVII stoljeća pojačano i bitno prošireno dogradnjom tzv. novog grada (Zelenika 2004: 96-100). Osim toga, u isto vrijeme zaštititi Gabele doprinosilo je i više vojnih objekata u širem okruženju. Na lijevoj obali Neretve bile su to kule na Krupi (kod ušća Krupe u Neretvu) i Tersani (300 m od grada), a na desnoj utvrđenje na Avali (oko 700 m zapadno od grada), utvrđenje Đerzelez (300 m od Avale) i kula u Strugama (2,5 km sjeverno od Gabele). (Zelenika 2004: 129-137). Uz navedeno, treba dodati i činjenicu da je u Gabeli već u toku XVI stoljeća (do 1561) ustrojena i kapetanija kao posebna vojno-teritorijalna jedinica pod komandom gabelskog (neretvanskog) kapetana. (Kreševljaković 1953: 136-137)

I pored očito solidnog fortifikacijskog sistema i vojne zaštite, Gabela sa širim okruženjem od početka XVII stoljeća trpi nerijetke pljačkaške prepade senjskih i drugih uskoka. Tako iz teksta jednog fermmana saznajemo

---

Luka Gabela, odnosno stara Drijeva. Vidi: Šabanović 1959: 163; Атанасовски 1979: 123; Zelenika 2004: 35-36.

4 Uslijed promjena u toku rijeke Neretve i plavljenja doline, dio nekadašnje gabelske kasabe našao se pod vodom gdje se i danas može vidjeti. Uspomena na Tersanu, zapravo staru Gabelu, sačuvala se u narodnoj pjesmi koja glasi: *Od Tersane do sela Višića/ Sedamdeset i sedam čilita/sve mog babe Nube Hasan-age*. O tome: Hasandedić 2017: 118-125.

5 Gabelski kadiluk spominje se 1598. godine (Šabanović 1959: 195).

da su uskoci 1606. godine *popalili Gabelu, Počitelj i još neka obližnja mjesta*. Nakon toga su *odgovorni ljudi sandžaka*, pod izgovorom da su *u potjeri za uskocima*, vršili upade i u sela Dubrovačke republike. A to je, kako se navodi u spomenutom fermanu, bilo *suprotno odredbama sultanove ahdname koju posjeduju Dubrovčani*.⁶

Zbog opće nesigurnosti u donjem toku Neretve, sultanovi su podanici iz Hercegovine za prekomorski transport svoje robe unajmljivali "kršćanske brodove". Međutim, i ti su brodovi presretani i pljačkani pod izgovorom da prenose *nevjerničko dobro*. Plovidba je širom Jadrana postajala itekako rizična. Žalbe oštećenih osmanskih trgovaca upućivane u Veneciju nisu imali naročito efekta, jer se Mlečani nisu smatrali odgovornim za *jadranske pirate*. Sultan je u cilju rješavanja tog problema bio spreman poslati osmansku vojnu flotu, ali su Mlečani takvu pomoć redovno odbijali uz obrazloženje da je očuvanje sigurnosti na Jadranu njihov zadatak. (Pia Pedani 2008: 161)⁷ U biti, mletačka vlada se prema uskocima ponašala ambivalentno. U uvjetima osmanske ratne opasnosti opisivala ih je kao *bellisima gente*, a nakon toga, kada uskočki poduhvati Veneciji više nisu donosili prednost, smatrala ih je *lošim ljudima i opasnim pljačkašima*.⁸ Treba dodati da su sigurnost plovidbe na Jadranu u to doba ugrožavali i afrički pirati (*Maghreb levends*) kojim se nerijetko pridružuju i pirati iz Drača, Ulcinja, sa Peloponeza i drugih osmanskih luka. Uz sve to, cjelokupnu situaciju je otežavalo destruktivno djelovanje raznih lokalnih autoriteta koji su zarad vlastitog interesa piratima pružali utočište, hranu i tržište za prodaju nelegalno stečene robe i robova.⁹

Osmanlije su na Neretvi morale formirati čitav mobilni sistem zadužen za osiguravanje plovne komunikacije i trgovaca koji su se njome kretali. Trgovačke lađe išle su Neretvom sjeverno prema Počitelju ili južno sve do mora. Za prevoz putnika i raznorazne robe (prije svega bosanskog voska i raznih vrsta koža) uzvodno i nizvodno od Gabele, još od druge polovine XVI

---

6 Ferman je zapravo izdat nakon žalbe (arza) Dubrovčana, te Visoka Porta na taj način staje u njihovu zaštitu, jer oni očito nisu bili odgovorni za uskočka zlodjela. Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, Knjiga 19, Muhimme defter, 86, 124/II, 742/I, 1014/1606. Detaljnije o uskočkim napadima na ušću Neretve: Xpa6ak 2003: 372-402.

7 I prema Židovima, kao i prema *Turcima*, uskoci su se ponašali na isti način. Pljačkali su njihove trgovačke brodove i zahtijevali visoku otkupninu da ih puste na slobodu. O tome: Wendy Bracewell 1997: 160.

8 Zbog toga su uskoci, osim osmanskih, napadali i jedrenjake pod mletačkom zastavom. To su radili u korist habsburške vlade ili za vlastito dobro. O tome: Fabijanec 2012: 59.

9 O tome: M. P. Pedani 2008, isto; Vinaver, 1952.

stoljeća najviše je korištena posebna vrsta jedrenjaka pod nazivom *marcilijana*. Riječ je o trgovačkom brodu četvrtaste krme s jakim pramcem ovalnog oblika. Bio je manji od dubrovačkog galijuna, a imao je tri jarbola i na pramcu kosnik. U XVII stoljeću *marcilijana* (marsilijana) je često upotrebljavana za transport ljudi i roba po Jadranskom moru, ponajviše od strane mletačkih pomorskih trgovaca. (Luetić 1983: 62) Općenito, slaba tačka trgovačke skele na Neretvi bio je nizak vodostaj rijeke, pa se često moralo čekati da on poraste kako bi pristali veći brodovi. Također, ozbiljan problem Gabele još od srednjeg vijeka bila je raširenost zarazne bolesti - malarije (*neretvanske bolesti*), kojoj je pogodovalo močvarno tlo u okruženju. To je i bilo stanište komaraca koji su prenosili spomenutu bolest. (Zelenika 2004: 81-83)

Po svemu sudeći, u osmanskoj Gabeli su izrađivane i popravljane trgovačke lađe. Postojalo je, dakle, izvjesno brodogradilište (Tersana) gdje su djelovale zanatlije osposobljene za spomenutu vrstu posla. Na to ukazuje i pismo koje je mostarski muftija Ali ef. 1638. godine uputio dubrovačkom knezu i vlasteli. U njemu se, između ostalog, spominje opravka lađa u Gabeli. Ubrzo nakon toga, izvjesni Hasan Šahin također se pismeno obraća dubrovačkom knezu s molbom da mu pošalje majstora koji bi u Gabeli bio angažiran na izradi jedne velike lađe. (Smoljan 1996: 105) Ipak, kao što je već naznačeno, hercegovački trgovci su za prekomorsku trgovinu iz sigurnosnih razloga koristili usluge stranih, odnosno iznajmljenih brodova.¹⁰

Gabela je privlačila poduzetnike iz zaleđa koji su tu nabavljali so, a nudili vunu, kožu, vosak i druge proizvode. Tu su robu najčešće kupovali i dalje preprodavali Dubrovčani. Otežavajuća okolnost za trgovačko poslovanje u Gabeli i njenoj okolini bilo je izlijevanje rijeke Neretve iz svoga korita. Uslijed te prirodne nepogode devastirani su bili putevi do tržnice, što je putnicima stvaralo velike neugodnosti. U tim okolnostima obustavljan je rad skele, pa je i Osmanska država trpjela znatnu štetu. Puteve je trebalo kontinuirano održavati, a po potrebi i sanirati. Tu su obavezu, ulažući trud i vlastita sredstva, preuzimali sultanovi podanici iz sjevernijih hercegovačkih sela Kručevića i Šurmanaca. Naravno, sve je to uvažavano na Visokoj Porti, te i stimulirano izdavanjem posebne *muafname* kojom su stanovnici spomenutih sela oslobođeni svih poreza i nameta potraživanih od strane hercegovačkog

---

10 Uglavnom su to bili dubrovački brodovi kojim su hercegovački trgovci, naročito Mostarci, sa svojim kožama plovili prema lukama na zapadnoj obali Jadrana. Najčešće je to bila Ankona, koja je u XVII stoljeću i bila poznata kao *luka kože*. O toj izvoznoj trgovini: Xpa6ak 2009: 356-394.

sandžakbega. Ista privilegija potvrđena je i sultanovim fermanom iz maja 1632. godine. (Mujić 1987: 102)

U jednom historijskom izvoru iz prve polovine XVII stoljeća navodi se: *Gabela je grad, okružen zidom...S jedne strane, tj. od istoka, nalaze se kuće trgovaca i magazini soli dubrovačke, to je mjesto trgovačko. Na sjeverozapadu je tvrđava i varoš poviše brijega, koji se zove Čitluk. Usred ušća (amezza la bocca) je jedna utvrda sa kulom za stražu od 10 vojnika (kula na Tersani). Osoba ima po novom popisu u gradu, varoši i kaštelu svega 300. Tu je rezidencija kadije, a kapetan zapovijeda mjestom. Ima malo sela i prilično su udaljena od grada.* (Rački 1882: 176)

U poznoj fazi osmansko-mletačkog Kandijskog rata (1665) dolinom Neretve prošao je i znameniti osmanski putopisac Evlija Čelebi. On primjećuje da je Gabela mali grad, ali da ima značajno trgovačko пристаниште (*bender iskelesi*) i trg (*pazar*). U njenoj kasabi je zabilježio 150 pločom pokrivenih kuća, 3 džamije, jednu tekiju, 2 hana i oko 30 dućana. Za stanovnike Gabele spomenuti putopisac kaže da se odijevaju kao i ostali krajišnici, da uvijek nose oružje i da govore bosanskim jezikom. Spominje i Dubrovčane koji i dalje u Gabelu lađama dovoze so, a na ime toga plaćaju carinu osmanskom *tuz eminu*. (Čelebi 1973: 465-467) Ipak, u to su vrijeme mnogi razvojni procesi u donjoj Neretvi definitivno bili prekinuti. Protok ljudi i dobara kroz Gabelu umnogome je bio reducirana, a stanovništvo uslijed ratnih dejstava fokusirano na golo preživljavanje. Može se reći da već sa okončanjem klasičnog osmanskog doba u Gabeli započinje opća dekadencija kao i brojni nagovještaji potpune katastrofe koja će doći pred kraj XVII stoljeća.

*

Neretvanska skela u Gabeli dugo je bila na glasu kao mjesto redovne prodaje soli.¹¹ Monopol u tom poslu, uz blagoslov sultana, kontinuirano su uživali Dubrovčani. Ipak, od sredine XVI stoljeća koncesiju za prodaju soli u Gabeli dobili su i Mlečani. Uslov je bio da se so dovozi iz stranih solana

---

11 Riječ *skela* došla je iz talijanskog jezika, a u osmansko-turskom jeziku je dobila oblik *iskele*. Pod tim pojmom podrazumijeva se dio luke kroz koji je prolazila roba s osmanske teritorije i upućivala se roba namijenjena osmanskim trgovcima. Tu su ubirane i carine kao važan izvor državnih prihoda. Za taj posao odgovaran je bio poseban osmanski službenik (emin), koji je nosio titulu age. Poslovanje emina nadzirali su viši carinski kontrolori koji su se zvali naziri. Oni su bili u prilici da uz saglasnost bosanskog Divana prihode od skele uzimaju u jednogodišnji zakup. O tome: Traljić 1962: 342.

i prodaje tek onda kada Dubrovčani rasprodaju svoju. Naravno, mletački dobavljač dužan je bio svakih šest mjeseci podnositi račun eminu neretvanske skele.¹²

U početnom periodu osmanske uprave Dubrovčani su od ukupnog prihoda ostvarenog prodajom soli u Gabeli jednu polovinu ustupali carskoj osmanskoj blagajni. Kasnije su, na osnovu poskupljenja u procesu proizvodnje i dopreme soli, od Visoke Porte tražili pravo na 2/3 od ostvarenog prihoda. Nakon određenih provjera i ustaljene procedure, iz Istanbula je u martu 1559. godine konačno naređeno da *ubuduće od 10 akči 1 akča ide za troškove, 3 akče carskoj miriji, a 6 akči dubrovačkoj vlasteli*.¹³ Tome su se, pod parolom zaštite državnog interesa, bezuspješno protivile lokalne gabelske vlasti. U svakom slučaju, novi princip prodaje soli na Neretvi zadržao se i početkom XVII stoljeća. Potvrdu tome nalazimo u fermanu iz 1612. godine upućenom kadijama Nevesinja i Mostara u kojem se jasno naređuje da Dubrovčani u državnu blagajnu treba da uplaćuju samo 1/3 od ukupne vrijednosti prodane soli.¹⁴ Osmanska elita u Gabeli s tim se teško mirila, ali se na koncu morala zadovoljiti ustupkom da svoje potraživanje podmiri prije nego što Dubrovčani i dođu do planirane zarade.

Da bi zadovoljila potrebe stočarske Hercegovine, dubrovačka Vlada je dopremala velike količine soli i iz južne Italije. Ipak, nije sve išlo glatko, što potvrđuje čitav niz primjera. Izvori npr. bilježe slučaj pljačke dubrovačkih trgovaca od strane neretvanskih vojnika 1614. godine. Zatim, poznato je da su dubrovačko skladište soli u Gabeli zaposjedali osmanski službenici 1628. i 1634. godine. (Miović 2005: 99) U toku 1634. godine Dubrovčani su se u više navrata žalili lokalnom kadiji da im dizdar tvrđave Norin - Sulejman-aga čini razna nasilja. On im je bez carskog odobrenja uzimao od svake lađe po 40 oka soli. Istom prilikom pritužbe su upućene i na gabelskog kapetana Ahmeda i njegove vojnike.¹⁵ Zbog tih i sličnih problema, Dubrovčani su se morali obraćati i bosanskom Divanu. Poznata je npr. bujuruldija valije Deli Husejn-paše iz 1642. godine kojom gabelskome kadiji naređuju da se stavi u

---

12 Već u to doba između Mlečana i Dubrovčana započela su oštra nadmetanja i sukobi oko prodaje soli na neretvanskoj skeli. O tome: Handžić 1961: 119.

13 Dugo je u Bosni postojala jedna vrsta otpora spomenutoj odluci Visoke Porte iz 1559. godine. Međutim, ona je potvrđena i novim fermanom iz 1588. godine u kojem je naglašeno da se *ne mijenja carska odredba donesena prije skoro 30 godina kojom je uspostavljen princip trećine, te da se Dubrovčani tim pitanjem više ne uznemiravaju...* Handžić 1961: 122, 134.

14 Arhiv HNK, Mostar, OZ-DK, 11/538, 1021. (1612. god), muharem 21-30.

15 Arhiv HNK, Mostar, OZ-DK, 14/666, 1044. (1634. god), muharem 11-20.

zaštitu dubrovačkih prodavača soli.¹⁶ Koliki je bio stvarni efekat takvih naredbi ostaje otvoreno pitanje.

Poteškoće su Dubrovčani u Gabeli imali i s Mlečanima koji su im u više navrata (1634/35) napadali brodove, uništavali robu i zaposjedali skladište soli. Želeći pod svaku cijenu nadmašiti poslovnu konkurenciju, Mlečani su osmanske carinike nerijetko poticali da barem privremeno obustave prodaju dubrovačke soli. (Miović 2005: 100) Očito da je tada malo kome u Gabeli bilo stalo do sklada poslovne etičnosti i profitabilnosti.

U Gabeli su Dubrovčani so prodavali po *mjeri*, tj. spudu, što je po osmanskome računanju iznosilo 42 oke (muzur).¹⁷ Prodaju je uz dubrovačkog plemića nadgledao i osmanski nazir ili njegov povjerenik (emin), a o svemu je vođena dvojna evidencija. Koncem XVI stoljeća cijena spuda soli bila je 15 akči, ali je uslijed općeg poskupljenja ubrzo iznosila preko 30 akči.¹⁸ Imamo podatak iz 1640. godine da je cijena soli po muzuru dosegla iznos od 55 akči.¹⁹ Ubrzo je (1641) lokalni kadija naredio naziru (tj. zakupniku) gabelske mukate da se so ne smije prodavati skuplje od 40 akči.²⁰ Jesu li se, i do kada, Dubrovčani toga pridržavali, nije nam poznato. Ali, sigurno je da je na gabelskoj tržnici bivalo i raznih poslovnih manipulacija. Sultanovi podanici su smatrali da se u trgovini potcjenjuje osmanski novac. Također, Dubrovčani su (a i Mlečani) pokušavali smanjiti veličinu muzura sa 42 na 35 ili 33 oke. U vezi sa tim, u fermanu iz juna 1620. godine upućenom bosanskom valiji i gabelskom kadiji, pored ostalog, stoji: *Izvijestio nas je bosanski defterdar Derviš da u Gabeli, koja pripada*

---

16 Istom bujrukdijom bosanskog valije naređeno je da u gabelskoj trgovini kao platežno sredstvo i dalje služe akče, groši i zlatnici. Arhiv HNK, Mostar, OZ-DK, 12/593, 1052. (1642. god), ševal 12.

17 *Muzur* je iznosio malo manje od 54 kilograma.

18 Miović 2005: 98. Osmanska država je tada bila pogođena visokom inflacijom i finansijskim teškoćama. Od ranije započeta devalvacija domaćeg novca dobivala je drastične razmjere. U opticaj su stavljane različite vrste akči koje su gubile i do 50% svog srebrenog sadržaja. O tome: Pamuk 1997: 960-967.

19 Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), AT B 89/4a.

20 Arhiv HNK, Mostar, OZ DK, 15/718, 1051. (1641. god) safer 15. Zakupnici državnih prihoda od skele pogođenu sumu plaćali su paušalno. Zakupljeni prihodi zvali su se mukata. Cijena jednogodišnjeg zakupa prihoda od skele (ili nekog drugog državnog prihoda) bila je, dakle, unaprijed određena. Novčani iznos ostvaren na ovaj način označavan je arapskom riječju *mukata'a*, što znači *ono što je odsječeno*. Zbog toga su, ne samo cijena zakupa, već i zakupljeno dobro, označavani izrazom mukata. Sistemom mukate država je na zakupce prenosila sva prava koja su joj pripadala na zakupljenom posjedu. Prema tome, zakupci su imali pravo ne samo da ubiru određene prihode, nego i da vrše upravno-policijsku vlast na zakupljenim dobrima. O tome: Sućeska 1965: 44.

*bosanskom defterdaru, dolaze Dubrovčani i Mlečani, te prodaju so. Premda od davnina muzur soli iznosi 42 oke, neki, protivno starom običaju, prodaju so manjom mjerom, i time čine nepravdu. Kako se traži naredba da se u ovom pitanju mora pridržavati stare prakse i običaja, to naređujem da se Dubrovčani i Mlečani, pri prodaji soli imaju pridržavati mjere koja po starom običaju važe 42 oke. Neka se spriječe u prodaji oni koji protivno zakonu i ustaljenom običaju postupaju, i neka se dobro čuvaju oni koji protivno mojoj naredbi čine.*²¹ Naravno, i Dubrovčani su imali svoje probleme i pritužbe. Pored ostalog, žalili su se da su pri kuporodaji primorani primati novac čiji je opticaj u Osmanskoj državi bio zabranjen.

Redovna prodaja soli na neretvanskoj skeli bila je od višestrukog značaja za Gabelu i njene stanovnike. Svaki zastoj u tom poslu direktno je ugrožavao državne prihode, pa samim tim i plaće 370 osmanskih neretvanskih vojnika (nefera). Imamo takvu situaciju i u prvoj polovini XVII stoljeća kada se gabelske age Dubrovčanima obraćaju jednom prijetećom predstavkom u kojoj pored ostalog stoji: *Ako se za ovo izgovarate i nećete so poslati, mi ćemo otići u Carigrad i zatražiti da nam se odrede plate od drugih carskih prihoda i tražit ćemo još da se so doprema sa druge strane.* (Handžić 1961: 126) Svačije interese očito nije bilo lako uskladiti i zadovoljiti.

*

Kao što je već naznačeno, osmansko-mletački sukobi tokom XVII stoljeća bili su više nego pogubni za društveni i privredni razvoj Gabele. Za tu kasabu s važnom trgovačkom skelom fatalan je bio Morejski rat (1684-1699) tokom kojeg zadarski providuri bitno proširuju svoj do tada skromni dalmatinski posjed.²² Konačno, stekli su se tada uslovi i za njihov efektiniji prodor u dolinu Neretve.²³ U junu mjesecu 1694. godine providur Daniel Dolfin (1692-1696) započinje vojni pohod sa ciljem osvajanja gabelske tvrđave (Čitluk). Pokrenute

21 DAD, AT A8/94a, 12/20. juna 1620. godine.

22 Morejski rat je dio većeg ratnog sukoba koji je poznat kao Bečki rat. Mletačka republika je u taj rat ušla u proljeće 1684. godine na inicijativu pape Inocenta XI, pristupajući široj antiosmanskoj koaliciji (Habsburška monarhija, Poljska, kasnije i Rusija). Morejski rat vođen je od Dalmacije do Egejskog mora, a ključne bitke odigrale su se na poluotoku Peloponezu (Moreji). Više o tome: Cozzi, Knapton, Scarabello 2007: 170-182.

23 Početkom maja 1694. godine providur Dolfino javljao je u Veneciju da Morlaci u mletačkoj službi u pljačkaškim pohodima dopiru i do okolice Mostara. Pri tim pohodima, kako piše providur, 800 kršćanskih porodica pokrenuto je iz svog zavičaja i preseljeno na mletačku teritoriju. Državni arhiv u Zadru (DAZd), Rukopis broj 76, Sv. VI, 607.

su bile brojne pomorske i kopnene snage (oko 16.000 vojnika), podržane, naravno, morlačkim četama.²⁴ Providur se 13. juna iskrcao jednu milju južno od Gabele. Glavnu komandu povjerio je generalu Vimesu, konjicom je rukovodio oficir Capello, dok je Morlake predvodio pukovnik Canagetti.²⁵ Opsada Gabele započela je nakon što su Mlečani ovladali obližnjim mostovima (u Strugama) i osmanskim položajima (na Tersani). Nakon toga, 16. juna zauzeta je i sama kasaba, gdje su raspoređeni dopremljeni topovi. Njihovo dejstvo prema desnoj obali Neretve i tvrđavi započelo je već narednog dana. Opkoljenim gabelskim braniteljima nadu je kratkotrajno ulijevalo 50 osmanskih konjanika i veći broj pješaka iznenada pristiglih u pomoć. Zatekavši porušene mostove, oni su se pokušali probiti malim barkama, ali su pod pritiskom Morlaka bili prisiljeni na povlačenje. Nakon toga, gabelska drama faktički je bila završena. Uslijedila je brzo utanačena predaja (18. juna) kojom je, kako stoji u jednom crkvenom izvještaju, za 500 *Turaka iz tvrđave* garantirano spašavanje života i siguran odlazak. Svi gabelski kršćani su ostali, kao i *poneki Turčin voljan da promijeni vjeru*. U tvrđavi su Mlečani zatekli 18 različitih topova sa dosta municije.²⁶

Već 3. jula vijest o osvajanju Gabele stigla je i u Veneciju. Providur Dolfin dobio je sve pohvale jer je, kako se navodi, taj *veliki vojni uspjeh ostvario izgubivši samo jednog čovjeka*.²⁷ Postoje indicije da je mletačko osvajanje Gabale bitno olakšano izdajom koju su počinili tamošnji dizdar i nekoliko aga. Oni su tvrđavu (Čitluk) predali neprijatelju ne pružajući duži otpor, i to *samo jedan dan prije nego je stigla pomoć bosanskog valije Mehmed-paše Korče*.²⁸ U svakom slučaju, u odmakloj fazi Morejskog rata ostvarile su se slutnje stanovnika Gabele koji su u prethodnim ratnim godinama brojnim peticijama (mahzarima) upućenim u Istanbul ukazivali na opasnost koja im prijete sa obližnje mletačke teritorije. Osvajanje Gabele i ušća Neretve Veneciji je priznato Karlovačkim

---

24 Morlaci (*Crni Vlasi*), naziv za stanovništvo u zaleđu istočne obale Jadranskog mora. U bizantskim izvorima *Maurovlahos* su pastiri, potomci balkanskih starosjedilaca. I u XVI stoljeću to je također naziv za stočare koji se kreću od zimišta ka ljetištu na planini i natrag. U mletačkim spisima XVII i XVIII stoljeća Morlacima se nazivaju svi prebjeci ili doseljenici (katolici i pravoslavci) sa osmanske teritorije koji su se naselili u dalmatinskom zaleđu, naročito Ravnim kotarima. Tako se i u novije vrijeme brđani u zaleđu dalmatinskih gradova nazivaju zajedničkim imenom Vlasima (Vlajima). Talijanski putopisac A. Fortis u djelu *Put po Dalmaciji* (1774.) ukazao je na porijeklo i običaje Morlaka. Vidi: *Enciklopedija-Opća i nacionalna* 2007: 91.

25 DAZd, Rukopis broj 76, Sv. VI, 609-610.

26 DAZd, R. 76, Sv. VI, 610-611; Stanojević 1962: 104; Taslidža 2017: 127-129.

27 DAZd, R. 76, Sv. VI, 619.

28 Orijentalni institut u Sarajevu, Inv. br. 95 a, 121, 85/2, 1105/1694, 197.

mirovnim ugovorom iz 1699. godine kojim je zvanično i okončan Morejski rat.²⁹ Novouspostavljena osmansko-mletačka granica u dalmatinskom zaleđu jasno se iščitava iz popisa (deftera) sprovedenog 1701. godine. U njemu se u Hercegovačkom sandžaku, u sklopu kadiluka Blagaj, navodi i nahija Gabela kojoj su tada pripadala sela: Struge, Cernić, Dolac, Gorica, Krivača, Čeljevo, Višići, Prebilovci, Tasovčići, Loznica, Milinci, Gnjilište, Svitava. (Hafizović 2016: 243-253)

Prilika za povrat Gabele Osmanlijama se ukazala za vrijeme novog rata protiv Mlečana vođenog od 1714. do 1718. godine. U znatnoj mjeri izmijenjen je tada bio odnos snaga na hercegovačkom ratištu, pa i u donjoj Neretvi. U martu mjesecu ratne 1716. godine dalmatinski providur Angelo Emo (1714-1717) naredio je napuštanje Gabele i njene tvrđave. Prije samog povlačenja, Mlečani su minirali sve što bi u kasnijem periodu moglo koristiti Osmanlijama. Porušeni su tada tvrđava, okolna vojna utvrđenja, ali i kompletna osmanska kulturna baština stvarana u prethodna dva stoljeća. Po svemu sudeći, mletački je uzmak uzrokovan strahom od jakih osmanskih snaga u okruženju. (Pelidija 1989: 179, Zelenika 2004) Napuštenu i devastiranu Gabelu preuzeli su hercegovački sandžakbeg, alajbeg i trebinjski kapetan sa svojim snagama. Vrlo brzo načinjen je i odobren predračun za obnovu gabelske tvrđave u iznosu od preko 20.000 groša. Za realizaciju tog projekta zadužen je bio aktuelni bosanski valija. Međutim, koncem avgusta iste godine odluka o ponovnoj obnovi gabelske tvrđave je promijenjena. Presudilo je mišljenje bivšeg valije Ahmeda i više autoriteta iz cijelog ejaleta po kojem će planirani građevinski radovi, a kasnije i troškovi oko izdržavanja posade, iziskivati puno više novca nego što će Gabela sa vojnog aspekta značiti za odbranu Bosne. Stoga je sugerirano, a ubrzo iz Istanbula i naredeno, obustavljanje započetih radova i potpuno rušenje gabelske tvrđave. (Pelidija 1989: 202) Procjena bosanskih prvaka pokazala se apsolutno tačnom, jer je u narednom periodu uslijedilo političko, ekonomsko i vojno slabljenje Mletačke republike. Zapravo, strateški značaj Gabele ubuduće je preuzeo obližnji Počitelj. Historija Gabele pod sultanovom vlašću faktički već je bila završena. Ništa se naročito nije promijenilo ni do konca osmanske epohe.

---

29 Nova osmanska granica prema mletačkoj Dalmaciji odredbama Karlovačkog ugovora iz 1699. godine pružala se sa tromede na Bijelom Brdu kod Knina prema Vrlici, a zatim prema Sinju, Zadvarju, Vrgorcu i Gabeli. Sva ta mjesta, do početka Morejskog rata u sastavu Bosanskog ejaleta, spomenutim ugovorom pripala su Mletačkoj republici. O tome: Taslidža 2017: 168-169.

*

Gabela je već u srednjem vijeku imala tendenciju razvoja u pravi grad. Stoga se može postaviti pitanje da li su Osmanlije uspjele iskoristiti sve potencijale tog privrednog, prije svega, trgovačkog središta. Činjenica je da je Gabela XVI stoljeća urbanizirana, da postaje grad (kasaba), vojno i sudsko-administrativno središte. Zadržala je ulogu značajne pijace i tržišta soli sa favoriziranim položajem Dubrovčana. Njima su se kao ozbiljni poslovni konkurenti nametali uporni Mlečani. Naravno, značajnu korist od prodaje soli na neretvanskoj skeli imala je i osmanska državna blagajna. Limitirajući faktor razvoja u donjem toku Neretve bili su nerijetki napadi senjskih i drugih uskoka. Nesigurnost življenja i poslovanja na tom prostoru dodatno se pojačavala tokom dugih ratova XVII stoljeća. Uz sve to, treba dodati i nezdravu okolinu Gabele koja je u tretiranom razdoblju bila pogodna za širenje često fatalne neretvanske malarije. U takvim okolnostima došla je mletačka vojna opsada i pad osmanske Gabele (1694) praćen potpunom destrukcijom i stradanjem lokalnog muslimanskog stanovništva.

THE RISE AND FALL OF THE OTTOMAN GABELA

SUMMARY

The paper discusses the position and development of Gabela on the Neretva under Ottoman rule. This is the period during which Gabela, as part of the Herzegovinian Sandzak, acquires the status of a town (kasaba), the center of the kadiluk and a military center with an established captaincy. The continuity of this place with the medieval Drijeva is pointed out. The focus is on economic life, primarily the importance of the Neretva ferry. The general importance of the salt trade, which was dominated by the people of Dubrovnik, was emphasized. The business conditions in Gabela, which was gravitated to by businessmen from the wider hinterland, are being monitored. A review is also given of the Venetian conquest of the Gabel fortress (Čitluk) achieved in June 1694 during the Moravian War (1684-1699).

Keywords: Drijeva, Gabela, Ottomans, trade, scaffolding, salt, emin, Dubrovnik, Venetians, providur, Morean War

Izvori i literatura:

- Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, Turski dokumenti, Knjiga 19, Muhimme defter (prevod Abdulah Polimac)
Orientalni institut u Sarajevu, Inv. br. 95 a.
Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Mostar, Acta Turcarum (prevod Hivzija Hasandedić)
Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Acta Turcarum.
Državni arhiv u Zadru (DAZd), Rukopis broj 76, Sv. VI.
Атанасовски Вељан, *Пад Херцеговине*, Београд, 1979.
Bracewell Catherine Wendy, *Senjski uskoci*, Zagreb, 1997.
Cozzi Gaetano, Knapton Michael, Scarabello Giovanni, *Povijest Venecije*, svezak II, Zagreb, 2007.
Ђирковић Сима, Херцег Стефан Вукчић – Косача и његово доба, САНУ, Посебна издања књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, Београд, 1964.
Ћелебић Евлја, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, Sarajevo, 1973.
Динић Михајло, *Трз Дријева и околина у Средњем веку*, ГНЧ, књ. XLVII, 1938
Fabijanec Sabine Florence, *Pomorstvo na istočnom Jadranu: trgovački promet i pomorske opasnosti krajem srednjeg vijeka i početkom modernog doba*, Historijski zbornik, God. LXV, br. 1, Zagreb, 2012.
Hafizović Fazileta, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, Zagreb-Sarajevo, 2016.
Handžić Adem, *Uvoz soli u Bosnu u XVI vijeku*, Prilozi za orijentalnu filologiju, X-XI, Sarajevo, 1961.
Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, Sarajevo, 2017.
Храбак Богумил, *Сењски ускоци и Херцеговина*, Из старије прошлости Босне и Херцеговине, Књ. II, Београд, 2003.
Храбак Богумил, Босанскохерцеговачки муслимани извозници у Италију (XV-XVII век), Из старије прошлости Босне и Херцеговине, Књ. VI, Београд, 2009.
Ковачевић-Кojiћ Десанка, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево, 1978.
Luetić Josip, *Iz međunarodne nautičko-trgovačke i lučke djelatnosti luke na Neretvi u drugoj polovici XVI stoljeća*, Hercegovina, broj 3, Mostar, 1983.
Kreševljaković Hamdija, *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1953.
Miović Vesna, *Dubrovačka republika u spisima osmanskih sultana*, Dubrovnik, 2005.
Mujić Muhamed, *Sidžil mostarskog kadije 1632-1634*, Mostar, 1987.
Pamuk Şevket, *Money in the Ottoman Empire*, u: An Economic and Social History of

- the Ottoman Empire, Volume Two 1600-1914, eds. S. Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert and Ş. Pamuk, Cambridge, 1997.
- Pedani Maria Pia, *Ottoman merchants in the Adriatic: trade and smuggling*, Acta Histriae, 16, Koper, 2008.
- Pelidija Enes, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1714-1718*, Sarajevo, 1989.
- Rački Franjo, *Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka*, Starine JAZU, XIV, Zagreb, 1882.
- Smoljan Vlado, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, Mostar, 1996.
- Stanojević Gligor, *Dalmacija u doba morejskog rata*, Beograd, 1962.
- Sućeska Avdo, *Ajani*, Sarajevo, 1965.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk*, 1959,
- Taslidža Faruk, *Bosanski ejalet u Bečkom ratu 1683-1699*, Mostar, 2017.
- Тошић Ђуро , *Трг Друјева у средњем вијеку*, Сарајево, 1987.
- Traljić Seid, *Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću*, Pomorski zbornik I-II, Zagreb, 1962.
- Zelenika Anđelko, *Gabela na Neretvi (1478-1878)*, Mostar, 2004.
- Zilić Adis, *Vlatkovići od progonstva sa baština 1456. do pada Počitelja 1471. godine*, Zbornik radova - Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine, Sarajevo, 2014.

Ahmet Kurt

KATASTARSKO SNIMANJE MOSTARA 1881. GODINE

Sažetak: Prvo katastarsko snimanje i premjer područja Mostara je izvršeno 1881. godine, što je samo dvije i po godine poslije dolaska Austro-Ugarske, tako da su ove prve karte sa premjeravanjima zemljišta, mezarišta, gradskih površina, ulica i privatnih parcela i popisima vlasnika kuća veoma važan izvor za izučavanje historije Mostara i naše zemlje u svim njenim segmentima. Na kartama su sačuvana imena mnogih do danas nestalih ili zamijenjenih toponima i predstavljaju sastavni dio historijskog i spomeničkog obilježja Mostara. U ovom radu želimo pokazati da planovi i drugi grafički krupnorazmjerni prikazi Mostara nisu samo podloge izrađene u svrhe oporezivanja zemljišta, evidencije nekretnina, projektovanja i sl., već predstavljaju i prvorazredno kulturno-historijsko blago.

U XIX stoljeću unutarne proturječnosti i razvoj kapitalizma u zapadnoj Evropi prisilili su Osmansko carstvo da izvrši reformu zakona kojima je bila uređena agrarna i vlasnička struktura.¹ Tako se 1858. godine donosi

---

1 Zakon od 7. Ramazana 1274. (3. maja 1858. godine) dijeli vlasništvo nad zemljom na pet vrsta, od kojih su najvažnije mulk i mirije zemlje.

Mulk zemlja, to je kućište u selima i varošima sa baštom do pola dunuma, sa kojima može vlasnik po miloj volji raspolagati; – kod prodaje ne treba da oblast odobri ugovor.

Mirije, to je zemljište državno, koje država uz tapiju daje pojedincima na desetinu. Vlasništvo takovih zemalja višestruko je ograničeno, jer se ta zemlja broji u državnu, pa kod prodaje mora oblast ugovor odobriti, jer inače ugovor ne vrijedi. U mirijsku zemlju spada sva ziračena zemlja, u koliko nije milč (mulk), zatim livade, neke paše i gajevi. / List Bošnjak za 1885. godinu, Sarajevo, članak Zemljištne knjige u Bosni i Hercegovini, str. 43–49.

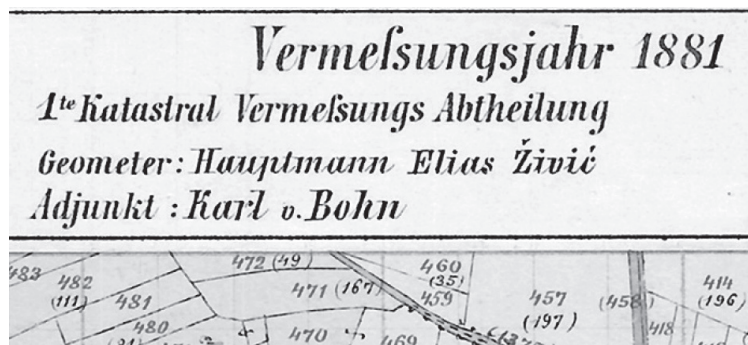
Ramazanski zakonik, a poslije njega više propisa o tapijskim ispravama (Begić 1996: 14).

Ubrzo nakon austrougarske okupacije BiH 1878. godine došla je naredba da se provede zemaljski premjer u svrhu dobivanja zemljišnoga katastra i topografskih karata. Detaljni premjer zemljišta grafičkom metodom proveo je bečki Vojnogeografski institut u rekordnom roku u od 1880. do 1884. godine.² Područje Mostara je snimljeno 1881. godine, što je samo dvije i po godine poslije dolaska Austro-Ugarske, tako da su ove prve karte veoma važan izvor za izučavanje historije Mostara i naše zemlje u svim njenim segmentima. Naprimjer, možemo saznati čak i kako je govorilo tadašnje stanovništvo Mostara. Prilikom snimanja terena austrougarski geometri su sa sobom vodili muktara, ili najstarijeg čovjeka mahale ili sela, koji im je govorio nazive pojedinih toponima, a koje su oni zapisivali u svoje skice onako kako bi ih čuli. Tako su mnogi nazivi sa ikavskim refleksom jata (vrelo kao vrilo), a u nekim nazivima umjesto glasa „lj“ i „nj“, izgovara se „j“, što je bila odlika govora muslimanskog gradskog stanovništva (Predhumje, Zahumje, Bukavje, Kremenak, umjesto Predhumlje, Zahumlje, Bukavlje i Kremenjak). Za toponime je na planovima uglavnom primijenjen izvorni način pisanja, tj. ispisani su jezikom kojim je govorilo stanovništvo Bosne i Hercegovine. Pritom su pravilno upotrebljavana izvedena slova (slova s dijakritičkim znakovima: č, ć, đ, š i ž) i dvoslovi (digrafi dž, lj i nj). (Topoljak i drugi 2017: 57) Na katastarskim planovima su sačuvana imena mnogih toponima koja su do današnjih dana zamijenjena, ili su nestala. Katastarskom izmjerom Bosne i Hercegovine upravljao je generalmajor Johann Roskiewicz, a područje Mostara je snimao geometar, kapetan (*hauptmann*) njemačke narodnosti u Hrvatskoj Elias Živić, rodnom iz okoline Vinkovaca (Ćosić-Bukvin 2009: 334) sa pomoćnicima: Leopold Dadej, Johann Blažek i Karl v. Bohn. Njihova imena nalaze se na desnoj strani sjeverne margine planova (vidjeti isječak jednog plana na Slici broj 1). Vojni i civilni geometri³ su bili raspoređeni u šest

2 *Katastarsko premjeravanje zemljišta počelo je 15. avgusta 1880. godine, a završeno u novembru 1884. godine. Snimljena je površina od 51.955 km² u razmjeri 1:6.250, kartirano je 3.379.987 parcela, 3128 katastarske opštine i 622 šumska kompleksa (pradiuma) i obavljalo se pod vrhovnom upravom Zajedničkog ministarstva finansija, dok je ratno ministarstvo ovaj posao pomagalo angažiranjem svojih oficira i podoficira te vojnih trupa. Nakon toga uveden je sistem gruntovničkih knjiga kakav je postojao u Austriji i Ugarskoj. / Kamberović 2003: 114, Schmidt i Ključanin 2015 :8/.*

3 Ove radne grupe imale su ukupno 183 osobe. Osim njih, na geodetskim poslovima bilo je angažirano još 60 oficirskih pomoćnika, te dodatnih 318 vojnih i civilnih pomoćnika. Na

odjeljenja, pri čemu je svaki odjel imao deset radnih grupa. (Topoljak i drugi 2017: 61). Sa karte vidimo da su geometri koji su snimali Mostar pripadali prvom odjeljenju (1te Katastral Vermessungs Abtheilung).

Slika br. 1. Gornji desni ugao austrougarskog plana pod brojem Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel d, Sechzehntel d/1 u razmjeri 1:6.250 sa podacima. Originalna karta je u četiri boje.

Arhivski originali ovih planova su izrađeni u četiri boje (crna, plava, crvena i zelena) i čuvaju se u Austrijskom državnom arhivu (Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Kriegsarchiv Wien) u Beču. Crno-bijele kopije planova su štampane za potrebe katastarskih ureda širom Bosne i Hercegovine. Za potrebe ovog rada od navedenog Arhiva naručene su i dobivene kolor-kopije osam planova područja Mostara. Podjela na listove izvršena je na temelju stepenske podjele na listove karte razmjere 1:75.000, koja se upotrebljavala u cijeloj Austro-Ugarskoj monarhiji. Jedan list karte razmjere 1:150.000 sastavljen je od četiri lista razmjere 1:75.000, tj. obuhvata po dvije zone i kolone stepenske podjele. (Tuno, Mulahusić 2015: 33). Mostar se u toj podjeli nalazi u zoni XVII, a u koloni 32. Nadalje, svaki list se dijelio na četiri četvrtine (Viertel) označene brojevima od 1 do 4. Dalje se karte dijele na šesnaestine (Sechzehntel), gdje jedna karta sadrži četiri šesnaestine, označene malim slovima od *a* do *d*. Karte su rađene u razmjeri 1:6.250, a gušće naseljena urbana područja u krupnijoj razmjeri, 1:3.125, 1:1.562,5 i 1:781,25. (Begić 1998: 5-15)

Radi eventualno budućih traženja planova u mjerilu 1:6.250 iz Ratnog arhiva u Beču koje pokrivaju današnje područje Mostara, navodimo oznake

---

poslovima izmjere 1881–1884. godine život su izgubila četiri oficira i jedan podoficir, a dva oficira su na terenu dobila tifus i umrla./ Schmidt i Ključanin 2015: 5-8./

karata koje se nalaze u Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Kriegsarchiv Wien, pod:

Provinz Bosnien Herzegovina, Kreis: Mostar, Bezirk: Mostar:

Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/1

Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/2

Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/3

Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/4

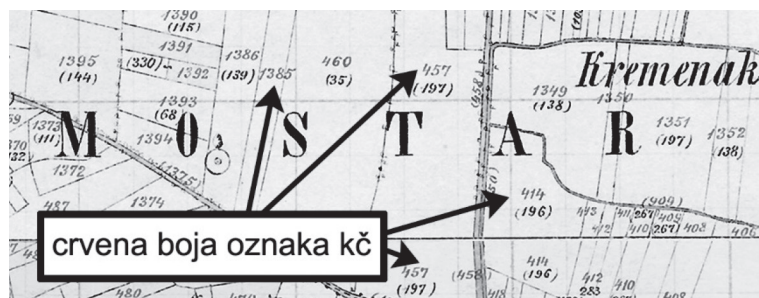
Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel d, Sechzehntel d/1

Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel d, Sechzehntel d/2

Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel d, Sechzehntel d/3

Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel d, Sechzehntel d/4

Austro-Ugarska je ovim snimanjem uradila popis, svojevrsnu inventuru, svih resursa naše zemlje. Jedan od razloga za premjer je bilo i regulisanje agrarnih odnosa u našoj zemlji.⁴ Ucartana je svaka konjska i pješačka staza, ograde, naznačen materijal od kojeg su objekti napravljeni, izvori i vodotoci, a na svakoj je katastarskoj čestici naznačena zasađena kultura (pašnjak, njiva, voćnjak, maslinjak, vinograd, povrtnjak ili zasadi murve/duda). Naznačeni su svi vjerski objekti, kao i mlinice, bunari, mostovi, vrsta šume (listopadna ili crnogorična) i drugo.

Slika br. 2. Dio plana Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/3 iz 1881. godine. Brojke u zagradama pored ili ispod crvenog broja katastarske čestice predstavljaju kućne brojeve vlasnika čestica. (Topoljak i drugi 2017: 64)

⁴ Katastar po svojoj namjeni i svrsi ima da pokazuje, ko pojedine nekretnine drži u posjedu i ko je dužan da za njih plaća porez, a zemljišne knjige opet da pokažu ko je vlasnik pojedinih nekretnina i ko ih može prodati. / Efendić 1937: 318/.

Katastar koji je Austro-Ugarska uspostavila u našoj zemlji imao je ekonomsku, fiskalnu, pravnu i vojnu namjenu. Terenski radovi su rađeni od proljeća do jeseni, a crtanje karata i sređivanje dokumentacije obavljalo se zimi. Ekonomska namjena snimanja se ogledala u izradi popisa zemljišta po namjeni i kvalitetu, popis saobraćajnica, vodnih potencijala, šuma, rudnih zaliha i svih sagrađenih objekata. Dio tog generalnog zadatka koji je dobio Štab austrougarske vojske je i popis stambenog fonda i njegovih vlasnika. U tadašnjoj štampi i publikacijama objavljeni su promotivni tekstovi s ciljem otklanjanja nepovjerenja i sumnji vlasnika i korisnika zemlje prema izradi katastra.⁵

Uz pomoć više grafičkih kompjuterskih programa doveli smo u istu razmjeru austrougarske planove iz 1881. godine i planove nastale kao rezultat premjera aerofotogrametrijskom metodom za vrijeme socijalističke Jugoslavije, koje se mogu naručiti na službenoj web-stranici Federalne uprave za geodetske i imovinsko-pravne poslove Federacije BiH. Preklapanjem ove dvije karte, uz pomoć postojećeg koordinatnog sistema i identičnih tačaka koje su se nedvosmisleno mogle identifikovati na planovima starog i novog premjera koje se nisu mijenjale od 1881. godine u što spadaju minareta džamija, vodotok Neretve, staze i vrhovi brda, mogu se odrediti položaji svih objekata i parcela sa austrougarskih karata na današnjim kartama. Od ranije je poznato da austrougarske karte, obzirom na tadašnje tehničke mogućnosti, imaju izvjesna odstupanja položaja pojedinih tačaka u odnosu na savremene karte. U našem slučaju relativna tačnost položaja parcela i objekata na planu izrađenom 1881. godine iznosi do 1,5 metra. Iščitavanjem ovih karata jednostavno se može odrediti položaj objekata kojih danas više nema, kao i približno vrijeme od kada se pojedine parcele obrađuju i nasljeđuju.

Na originalnoj karti iz 1881. godine – vidjeti kartu na narednoj Slici broj 3 – na isto smo mjesto, radi bolje orijentacije čitalaca, sa današnje karte prenijeli neke objekte: 1. Tržni centar MEPAS, 2. Gradski stadion, 3. Đački

---

5 *Već od 4-5 godina mjere po cijelom vilajetu mjerčini svu zemlju, sve oranice, livade, čaire, pašnjake, baltalike, šume, a eto baš ove jeseni svršen je taj ogromni skupi i naporni posao tako da je sada sva Bosna i Hercegovina premjerena, da možeš na aršin znati koliko tu imade orače zemlje, koliko čaira, koliko šuma i druge zemlje. Svu zemlju vidiš u malom na hartu, mapi, baš onakovu, kakova ti je u polju. Tu ćeš u hartu naći svaki i neosjetni komadić svoje zemlje, svaku kuću, svaku zgradu, svaki potočić, svaki potok, svaku rijeku, svaki putanjak putić, testu, drum, tarik, džamiju, crkvu, groblje, naći ćeš ogradu i zgradu megje i granice između zemalja i između pojedinih sela, naći ćeš u teferu, je li oranica ili livada ili pašnjak - ili šumarak, gajić - naći ćeš tko ti je aga, a tko kmet. / List Bošnjak za 1885: 45/.*

dom, danas Vlada HNK/Ž, 4. Dom kulture, danas Dom kulture Kosača i 5. Partizansko spomen-groblje. Tada postojeće džamije sa munare na slici su predstavljene malim bijelim krugovima. Na Slici broj 4 na današnjoj karti Mostara sa austrougarskih katastarskih planova smo prenijeli kanale/džerize za navodnjavanje. Granice urbanih područja Mostara iz 1881. godine također su naznačena na današnjoj karti. O mostarskim kanalima za navodnjavanje - džerizima na desnoj obali Neretve ima više opisa.⁶

Tako Petar Momirović u mostarskom *Osvitu* (br. 9. od 24. 08. 1898. godine) piše u tekstu pod naslovom *Mostar prije i sada*: „... *Tko je od putnika u prvoj četvrti ovoga stoljeća (oko 1820) zavirio u Mostar, bez sumnje je to u poznije dane sačuvao kao jedan od najljepših, najslađih uspomena života. Tu je narav sabrala sve svoje krasote, naosob s desne strane Neretve gdje se je imalo čim zanositi ljudsko oko. Čudesni prizori! Bujna zelen kao gusta šuma kiti mal (usjeve) da na cijelu zapadnu čest okolice, koja je nareckana obrađenim odžacima. Stabla, južno voće mnogobrojno, svakovrsno umjetne bašče, gusti nasadi ruža ... ta Derviš-paša imao je zašta onako oduševljeno i zanosno opjevati čari Mostara. I još pogledati gdje se tom divotnom ravnicom žive vode križaju u srebrnim mlazovima, kada se sunčani zraci uzliju tom ljepotom, udarajuć joj još čarobniji vid tada ti je duša puna zanosa, puna slasti i zadovoljstva. A tu ubavu dolinu zatvaraju prirodom gizdavo urešeni brežuljci, ponosni, reklo bi se, što, zakriljuju takvu ljepotu.*“

---

6 Čim si prešao most, ti si u 'vrtu Mostara'. To je onaj krasan kraj gradski ispod Huma okolo umiljate Radobolje, iz koje se vodi cijevima voda ne samo u cio grad Mostar, već se ona na tisuće žilica razlijeva po poljima, te se je tako stvorio najkrasniji kraj Mostara. Svaki je gotovo Mostarac vrtlar, a oni, koji su blizu te dobre Radobolje, baš su je znali namamiti, da im čini stotinu usluga. / Wildenhainski, 1907/.

Uz obale Radobolje cijelim njenim tokom protežu se plodne bašče sve do duboko u grad. Tu se rijeka račva u više rukavaca i pušta da je usmjeravaju u još mnoge kanale kako bi natapala plodne povrtnjake. U ovom baštenskom predjelu može se posmatrati osobeni baštovanski rad Mostaraca. / Michel 2006/.

Za vrijeme blagih proljetnih noći može čovjek usred grada čuti stotine slavuja kako pjevaju. Mnogobrojni mali riječni rukavci navodnjavaju kukuruzna i duhanska polja i stvaraju čarobne bašče u kojima zriju smokve i šipci. / Heimer 2004: 110/.

Slika br. 3. Sastavljeni katastarski planovi od 1881. godine u razmjeri 1:6.250, navedeni ranije u tekstu. Položaj današnjih objekata: 1. Mepas, 2. Gradski stadion, 3. Đački dom/Vlada HNK/Ž, 4. Dom na Rondou, 5. Partizansko groblje. Bijele tačke predstavljaju tadašnje džamije, a označena su i pravoslavna i katolička crkva.

Slika br. 4. Isto područje Mostara kao na prethodnoj karti iz 1881. godine. Na ovom ortofoto planu Mostara iz 2018. godine, razmjere 1:5.000, (brojevi planova: 6F12-43, 6F12-44, 6F11-3 i 6F11-4) bijelo-sivo-bijelim linija smo na isto mjesto prenijeli položaje džeriza sa karata prikazanih na Slici br. 3. Također smo označili osam urbanih četvrti Mostara iz 1881. godine koje su formirane od dvadeset i šest mostarskih mahala (osamnaest na lijevoj i osam na desnoj obali Neretve).

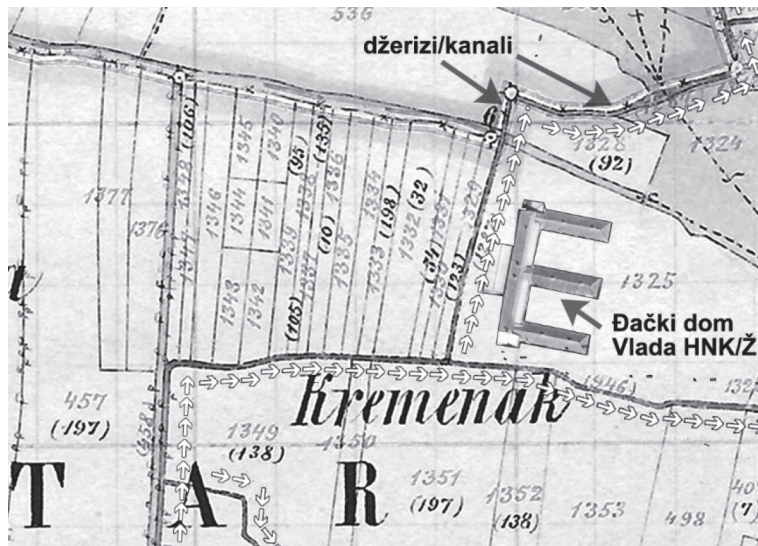
Izgleda da se vrlo rano na ovom prostranom dijelu desne obale Neretve počela stvarati cijela mreža kanala, džeriza, ne samo za natapanje već i za potrebe domaćinstava. Od Radobolje na Raljevini, preko Kantarevca i današnje Liska ulice, nekad po površini, a mjestimično i ispod površine zemlje, provlačio se cijeli sistem kanala punih čiste hladne vode. Jedan krak brze i čiste vode je išao pored Rudarske stambene kolonije (ranije ulica Kalemova i Husinske bune, danas Zagrebačka), istočno od starog Veležovog igrališta, južno od Rondona, Kantarevcem, preko Bukanja, ispod trase stare željezničke pruge, danas Bulevar, u dvorište Lakišićeve džamije u Ričini⁷ i dalje se slijevao u Neretvu. U kanalu pored Rudarske kolonije su se za vrijeme ljetnih mjeseci djeca kupala i *puštala* niz kanal, koji je, na dječije veselje, na tom dijelu jako brzo tekao.⁸ Ovi kanali su bili od naročite koristi jer su se iz njih domaćinstva snabdijevala vodom za kućne potrebe, a s obzirom da se strogo pazilo na održavanje čistoće ovih kanala, vjerovatno, da je ova voda nekad služila i za piće. Ovi kanali su naročitu blagodat pružali u danima mostarske žege kad su se ljudi u svojim dvorištima mogli rashlađivati i cvjetnjake i bašče zalijevati (Mujić 1956: 189–193). *Po svoj prilici Derviš-paša je baš ove bašče u svojim pjesmama upoređivao sa rajskim vrtovima.* (Grčić Bjelokosić 1901) Na karti, Slika broj 4, vidimo da se najsjeverniji krak ovih džeriza protezao kroz današnje naselje Centar II, sve do nekadašnjih silosa *Žitoprometa* na vrhu Šantićeve ulice (2021. god. ulica M. Budaka). Udaljenost ovog najsjevernijeg kraka kanala od mjesta zahvata vode iz Radobolje u naselju Bakamluk iznosi 1.800 metara.

Usitnjenost parcela uz džerize – vidjeti Sliku br. 5 - indicira da su to, radi mogućnosti zalijevanja vodom, najvrjednije parcele koje su se tokom nekoliko stotina godina nasljeđivanjem cijepale i usitnjavale. Radi pravične podjele zemljišta između nasljednika, na karti vidimo da se to cijepanje uvijek radilo okomito na džeriz, kako bi svi imali jednak pristup vodi. U svrhu ravnomjernog korištenja vode iz kanala, vlasnici parcela su radili kalendar natapanja. Bilo je i sudskih sporova u vezi s korištenjem vode.

---

7 Naziv ovog dijela Mostara je vjerovatno dobio ime po *ričinama* – kanalima za natapanje koji su se ovdje nalazili i natapali mnoge bašče. / Hasandedić, 2000: 64/.

8 Svjedočenja sagovornika, Mostar, 2018.

Slika br. 5. Detalj karte iz 1881. godine. Smjer toka vode u kanalima je označen bijelim strelicama. Na osnovu usitnjenosti parcela okomito na džeriz vrijeme poljoprivredne obrade ovih parcela moglo bi se procijeniti na najmanje 300 godina (od 1580. godine). Vidimo da se parcela desno na karti (kč 1325) nije usitnjavala pošto je pripadala Lakišića vakufu. Sa današnje karte na isto mjesto prenijeli smo zgradu Đačkog doma izgrađenog na ovoj vakufskoj parceli.

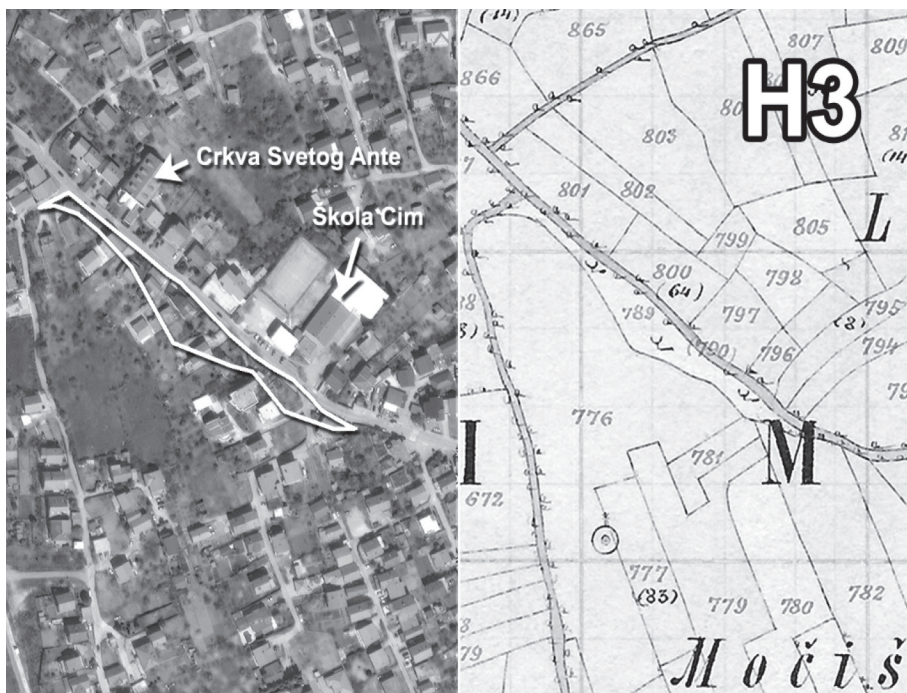
Mostarski haremi i groblja, stoljećima stara, sa svojim nadgrobnim spomenicima i nišanima su važna historijska mjesta od izuzetne kulturne vrijednosti i čuvaju znanja o porodicama koje su nekad živjele na području grada. Na narednoj karti, Slika broj 6, smo sivom bojom i kosim linijama naznačili granice tadašnjih urbanih dijelova Mostara (pet na lijevoj i tri da desnoj obali Neretve), i u ovim urbanim dijelovima nisu označeni mnogobrojni, u toku zadnjih 125 godina, uništeni haremi, kojih je u vrijeme austrougarske uprave bilo više od pedeset i koji su se nalazili uz skoro svaku džamiju i zauzimali površinu od dvadeset i pet hektara.

Groblja i haremi koji su postojali izvan ovih urbanih zona 1881. godine smo istakli tako da su, na narednoj karti, Slika broj 6, haremi, pravoslavna i katolička groblja markirana crnom bojom. Haremi su označeni slovom H, a groblja slovom G. S karte na slici vidimo da su haremi uvijek nastajali pored staza i puteva, kako bi se prolaznici mogli pomoliti za duše umrlih.

Slika br. 6. Haremi i groblja na karti iz 1881. godine izvan gradskih područja. Sivom bojom i kosim linijama je označeno osam gradskih četvrti te godine.

Harem, označen kao H3 (lijevo u sredini na karti, Slika broj 6), se nalazio sa lijeve strane puta idući prema zapadu. Taj put se peo i vodio prema Gorancima, pa dalje prema Drežnici preko Vrda, zatim prema Rakitnu, Duvnu i dalje u srednju Bosnu. Harem je izduženog oblika dug 242 metara, a na sredini je bio širok 35 metara.

Slika br. 7. Desno, detalj austrougarskog katastarskog plana iz 1881. godine, oznake Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/3, sa haremom H3. Lijevo, ortofoto snimak istog područja sa granicama nekadašnjeg harema na karti 6F12-43 u razmjeri 1:5000, iz 2018. godine Federalne uprave Bosne i Hercegovine za geodetske i imovinsko-pravne poslove, Sarajevo.

Harem se nalazio u blizini mnogobrojnih cimskih vinograda. Vjerovatno je dugo korišten za sahranjivanje seljana iz Cima i Vihovića. Mguće je da je najstariji dio bio u sredini, pa se vremenom širio duž puta u oba pravca. Možda su u haremu dijelom pokopani i branioci Mostara izginuli na ovom području 1687. godine u borbama protiv uskoka Stojana Jankovića-Mitrovića koji se poslije napada na Mostar povlačio ovim putem prema Duvanjskom polju gdje je i ubijen. Na današnjoj karti vidimo da su na mjestu harema tokom vremena podignute privatne stambene kuće, a put uz parcelu nekadašnjeg harema se 2021. godine zvao ulica *Treće cimske bojne*.

Slika br. 8. Lijevo, položaj Lakišića harema (H5 na preglednoj karti, Slika br. 6) na kartama 6F12-44 i 6F11-4 u razmjeri 1:5000, iz 2018. godine Federalne uprave Bosne i Hercegovine za geodetske i imovinsko-pravne poslove, Sarajevo. Desno, položaj harema, parcela 1322, na prvom katastarskom planu Mostara iz 1881. godine, oznake Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/4. Dvostrukom crnom linijom smo na obje karte označili trasu uskotračne pruge Metković–Mostar, izgrađene poslije izrade katastra, 1884. godine. Kao što je ranije u tekstu napomenuto, greška u položaju može biti do 1,5 metra.

Oznakom H5 na karti (Slika broj 6) je označen Lakišića harem. Kad je Austro-Ugarska 1884. godine provela željezničku prugu od Metkovića do Mostara, uzurpirala je cijeli ovaj harem, ekshumirala ga djelimično, i na njemu izgradila prugu i ostale potrebne zgrade. Austrougarske vlasti nisu provele eksproprijaciju nad ovim haremom niti su vlasniku, Lakišića vakufu, dale ikakvu odštetu. (Hasandedić 2000: 68) Harem je, parcela br. 1322 na detalju karte, Slika 3, bio dug oko 280 metara, srednje širine 60-70 metara. Harem se vjerovatno prostirao sve do Lakišića džamije, ali na karti nije prikazan urbani dio pod nazivom *Cernica*, koji je kartografsan u krupnijoj razmjeri.

Uvid u zapisnik o obilasku trase buduće pruge od 23. maja 1884. godine ukazuje na aktere u procesu oduzimanja zemljišta Lakišića harema.⁹ Trinaest godina poslije izgradnje pruge i uništenja harema Vakufsko povjerenstvo je počelo voditi pravnu bitku za pravičnu naknadu koju nikad nije dobilo.¹⁰ Sedam uglednih Mostaraca je potvrdilo da je tu bio harem sa preko hiljadu bašluka i kamenim zidom, te da su tu ranije bile tri luke: na jednoj je izgrađena džamija, na drugoj harem, a na trećoj su bašče. Ti ljudi su bili: Ibrahim (Alibega) Krilić, star 90 godina, Mujaga (Mujage) Zalihić 52 godine, hadži Halil (Ahmetage) Makeljić 70 godina, Muhamed-aga (hadži Saliha) Efica 55 godina, hadži Mujaga (hadži Mehmeda) Kalajdžić 60 godina, Alaga (hadži Ahmeda) Dizdar 65 godina i Mustaj-beg Lakišić. Zapisnik je sastavio Hamza ef. Puzić. Sjednica je nastavljena 6. juna 1897. godine, a u zapisnik je zabilježena izjava Alage Dizdara da je cijena za Lakišića harem od 18.000–20.000 forinti malo, pošto se sada u blizini kvadratni metar zemlje prodaje za 3 forinte, pa bi realna cijena bila oko 57.000 forinti. Drugi pozvani svjedok tog dana, devedesetogodišnji Ibrahim Krilić, izjavljuje da on nije vješt da procjenjuje današnju (1897) vrijednost harema. Po tadašnjim gruntovnim knjigama bivši harem je bio na sedamnaest raznih parcela s ukupnom površinom od 18.848 kvadratnih metara ili 19 dunuma. Po predanju, u haremu su bili sahranjeni branioci Mostara poginuli u borbi protiv uskoka Stojana Jankovića (Mitrovića) 1687. godine na Bajram. Ovdje su bili sahranjeni i junaci te bitke, Jašar-usta Tabak, poginuo na Smrčenjacima, te Hana Hrvić - barjaktar djevojka, koja je preuzela vodstvo poslije pogibije njenog brata Ibrahima.

Uz pomoć starih karata mogu se locirati područja i toponimi spomenuti u arhivskim dokumentima. Tako se 1910. godine napominje da je *harem više Skakala pod Dobrušom jako zapušten, koji se nalazi odmah uz njivu Kajtaza, u blizini Masline kahve*.¹¹ Harem je na karti, Slika broj 6, označen kao H1a. U blizini harema na karti je ucrtana kuća od čvrstog materijala, gdje je, vjerovatno, pomenuti Maslo držao kafanu. *Skakala* su dobila naziv po tome

9 Predstavnici gradske općine, gradonačelnik Muhamed-beg Alajbegović, općinski savjetnici Blaško Zelenika, Jovo Šola i Ahmed-beg Hadžiomerović su u potpunosti saglasni sa predloženim projektom i trasom pruge, nakon što budu uzeti u obzir svi komunikacioni i ekonomski odnosi. / Dedović 2019: 152/.

10 Zapisnici od 2. maja i 6. juna 1897. godine se čuvaju u arhivi Mearifsko-vakufskog povjerenstva za kotar Mostar, koja se nalazi u Arhivu HNK/Ž u Mostaru, dokument 01/97, kutija broj 6. za 1897. godinu.

11 Arhiv HNK/Ž Mostar, Vakufsko povjerenstvo, br. 136/10, kutija 19.

što se Neretva mogla preći preskočivši dva uska kanala koje je rijeka izdubila. Interesantno je da su haremi postojali u blizini ovog prelaza s obje strane Neretve. Uz presvođenje kanala daskama bio je moguć prelaz Neretve konjima, što je znatno kratilo put prema Gorancima i dalje prema Rakitnu. (Čišić 1991: 86)

Na detalju karte, Slika broj 9, vidimo koje su kulture bile zasađene 1881. godine na imanjima poznate porodice Bakamović, čiji preci su sagradili dvije mostarske džamije. Uglavnom je bila gajena vinova loza, na nekim parcelama su voćnjaci (294, 336, 337, 338...), a imamo i povrtnjake (383). Konjski put je označen isprekidanom, a pješački tačkastom linijom. Dimenzije Bakamovića glavice, koju danas zovu Biskupova glavica, su 440 x 420 metara i ima površinu oko 18 hektara.

Slika br. 9. Bakamovića glavica. Detalj katastarskog plana iz 1881. godine, oznake Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel d, Sechzehntel d/1, u crno-bijeloj izvedbi koja se čuva u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

U sklopu izrade katastra austrougarska uprava je izvršila inventuru stambenog fonda, te popisala vlasnike kuća. Ovdje ćemo samo ukratko pomenuti poslove koji su detaljno opisani u posebnom radu. U Ratnom dijelu Državnog arhiva Austrije čuva se spisak vlasnika kuća u mahali Carina koji je potpisao kapetan Elias Živić 5. januara 1883. godine. (*Ihre Archivsignatur „K VII m 46 4 510 S“, Verzeichnisses der Wohngebäude und ihrer Wohnbestandteile der Gemeinde Mostar Mahala Carina*).

Spisak ima 25 stranica, pisan je rukom na listovima veličine 24x39 centimetara. Za naše potrebe iz Austrijskog arhiva naručene su i dobijene kolor-kopije originalnog spiska. Po tadašnjoj podjeli, Carina počinje od današnjeg Kuluk sokačića gdje je nekada bila kula sa čardakom za posadu na spratu i kapijom za ulaz u stari dio grada oko Starog mosta, zaštićenog bedemom. (Puljić i Karač 2014: 50–61) Ako bismo područje Carine pretvorili u pravilnu geometrijsku sliku, to bi bio izduženi pravougaonik na ravnom terenu, između Carske džade za Sarajevo i rijeke Neretve, dužine 1.190 metara i širine 183 metra. Na sjeveru Carina se završavala džamijom Tere Jahje. Područje je raslo od juga prema sjeveru, počevši od prve mostarske mahale – Sinan-pašine. Kroz četiri stotine godina gradsko područje Carina je nastalo srastanjem osam mahala¹² čije su se džamije nalazile na teritoriju Carine i dijelovima dviju mahala¹³ čije su džamije bile na području Brankovca. Ovaj spisak daje nam unikatni uvid u konfesionalnu i socijalnu strukturu stanovništva rezidencijalnog dijela Mostara – Carine – koji je tokom četiri stotine godina bio pozornica mnogih historijskih i sudbonosnih odluka za sve stanovnike Mostara i Hercegovine. Gradski dio Carina u vrijeme popisa je bio rezidencijalni dio Mostara u kojem su bile dvije od tri mostarske potkupolne džamije, Džinovića han, hamam, sud, bolnica, gradski trg, te najvažnije medrese i mektebi. Do 1881. godine, kada je AustroUgarska započela geodetski premjer i formiranje katastra Mostara, na području Carine je izgrađena samo jedna stambena zgrada u evropskom stilu¹⁴ i to 1867. godine, trgovca Jefe Bjelobrka. To je bila najviša zgrada u Mostaru i na kraju osmanskog perioda u njoj je bio smješten Britanski vicekonzulat.¹⁵ Vrijednost ovog popisa kuća je u tome da prikazuje nedirnutu stambenu strukturu i arhitekturu osmanskog perioda najvećeg i najvažnijeg dijela Mostara tog perioda, kada je postojao samo Stari most za prelaz na desnu obalu Neretve.

---

12 To su mahale od sjevera prema jugu: Tere Jahjetova, Memi-hodžina, Mehmed-čehaje, Čose Jahje, Husein-hodžina, Roznamedžijina, Karadžo-begova, Sinan-pašina.

13 To su mahale Fatime kadun i Hafiz-hodžina.

14 Današnja adresa je M. Tita 48. *Kuća je izgrađena sa ogradnim zidom koji ju dijelom izolira od ulice i unutaršnjim dvorištem koje je prostornim rješenjem oslonjeno na obrasce stambene arhitekture osmanskog perioda.* / Zadro 2017: 22, 257/.

15 *Britanski vicekonzulat za Hercegovinu djelovao je u periodu septembar 1856 (stvarno 1857) do maja 1864. godine. Drugi period (u ovoj zgradi) je bio od maja 1876. do oktobra 1878. godine, kada je konzulat ukinut. Na funkciji vicekonzula su bili James Zohrab i Edward Freeman.* / Radušić 2019: 10/.

Vlasnici kuća, 1881.	Broj vlas.	Broj kuća	Prizemna	Na sprat	Broj soba	Broj soba%
Muslimani	280	340	71	269	1306	69%
Pravoslavni	104	124	27	97	455	24%
Rimokatolici	11	13	6	7	48	3%
Vakufsko vlasništvo		14	4	10	60	3%
Jevreji	3	4	3	1	15	1%
Ostalo		2	2		2	
Ukupno	398	497	113	384	1.886	100%

Tabela br. 1. Zbirna tabela vlasnika kuća četvrti Carina u Mostaru 1881. godine prema vjeroispovijesti.

Jedan primjer praktične primjene podataka iz austrougarskog premjera naše zemlje

Čuvši za naša proučavanja austrougarskog premjera, stanovnici naselja Zalik željeli su saznati da li je za vrijeme austrougarske uprave nad Mostarom postojao neki harem na području njihovog naselja. Na njihovu molbu pregledali smo karte i na karti iz 1881. godine u mjerilu 1:6.250, oznake: Provincz Bosnien Herzegovina, Kreis: Mostar, Bezirk: Mostar: Zone 32, Colonne XVII, Section 12, Viertel b, Sechzehntel b/2, vidljiv je harem – vidjeti oznaku H7 na Slici broj 6. Parcela broj 61 u k.o. Zalik je označena crtom sa polumjesecom, što je bio tadašnji kartografski ključ za hareme – vidjeti Sliku broj 10. Dovodeći na isto mjesto današnju i pomenutu austrougarsku kartu mogli smo na današnjoj katastarskoj karti označiti položaj ovog harema.

Poslije utvrđivanja današnjeg položaja harema potrebno je pronaći historijske podatke o vremenu kad je harem formiran. Prema tadašnjim običajima, haremi su uvijek nastajali pored staza i puteva, kako bi se prolaznici mogli pomoliti za duše umrlih. Svi ostali haremi iz istih razloga su nastajali uz ceste ili na raskrsnicama puteva i staza, vidjeti Sliku broj 6. Treba reći da taj običaj nije došao sa islamom, to je na našim prostorima bila tradicija još od vremena Rimskog carstva. (Marić 2019: 10) Tako se i ovdje uz nekadašnju *Carsku džadu* na putu prema Sarajevu, stotinjak metara prije prolaska puta ispod podvožnjaka željezničke pruge, sa lijeve strane nalazio 1881. godine harem dimenzija 32x37 metra, ili oko 1.200 m², vidjeti Sliku broj 10. Vidljivo je da se bivši harem prostire na tri parcele u ko Mostar-Mostar I, Zalik i to:

kč 115/1 površine 786.646 m²; kč 116/1, pov. 490 m²; kč 117, pov. 1.763 m². Tačnost položaja parcele je od jedan do dva metra, u ovom slučaju ne predstavlja neki problem u imovinsko-pravnom smislu jer su sve parcele u vlasništvu opštine Mostar. U Gruntovnici Opštinskog suda Mostar mogu se tražiti historijati vlasništva ovih parcela.

Glavni put izgrađen u prvom, a dograđen u trećem stoljeću za vrijeme Rimskog carstva, koji je povezivao Jadransku obalu sa rudnicima u Bosni i dalje prema Podunavlju, išao je od Vida (Narone), Gabele pa preko Dubravske visoravni, Nevesinjskog polja, Lipeta, Boračkog jezera, Ivan planine i Tarčina. Manje važni odvojci ovog rimskog puta sa Prenja spuštali su se preko Zijemlja i Porima u Bijelo Polje i dalje prolazeći ovim putem u mostarsku kotlinu, gdje su 1890. godine u Potocima, Željuši, Humi-Lišanima, i dijelom u Zaliku, pronađeni ostaci rimskih naseobina. U ranom srednjem vijeku ovim trasama ranijih rimskih puteva odvijao se transport i trgovina. Za vrijeme Osmanske uprave tzv. *Carska džada* za Sarajevo preko Porima, Zijemalja i Prenja također je prolazila ovim putem.

Selo Zalik je 1881. godine imalo pet-šest kuća ucrtanih na karti. Iz poresko-katastarskog popisa - *Deftera* 1585. godine selo Zalik je imalo devet poreznih obveznika.¹⁶ Najvjerovatnije je da su na ovom mjestu, uz ovaj put, tada konjsku stazu, sahranjivani malobrojni seljani sela Zalik još za vrijeme srednjovjekovne Bosne. Kasnije, prelaskom stanovnika na islam, groblje se transformisalo u harem, a jedno vrijeme je, vjerovatno na razmeđu XV i XVI stoljeća, bilo istovremeno i groblje i harem. Moguće je da su ovdje, također, sahranjivani nesretnici koji su umrli na putovanjima. Moguće je također da je harem udaljen od grada korišten za sahranjivanje umrlih u nekoj od epidemija kuge, od kojih je zadnja bila 1815. godine.

Drugi razlog zašto je mjesto za groblje/harem izabrano na ovom mjestu je sastav i plodnost tla u blizini sela. Selo Zalik se nalazi na stjenovitom brdu sa nekoliko vrtača u kojima su uzgajane poljoprivredne kulture. Štedeći svaki metar obradive zemlje, mjesto ukopa umrlih seljana je odabrano uz put gdje je sastav tla šljunkovit i omogućavao je iskop grobnih raka/kabura ručnim alatom.

---

16 Aličić 1985: 438-439. To su bili: Dabiživ sin Smoljana Rađat sin Vučka, Radilo sin Radete, Radosav sin Došlaca, Radovan, sin Radivoja, Kostadin sin Heraka, Radovan sin Heraka, Vukilja sin Radete i Vukač sin Radosava,

Slika br. 10. Položaj harema na karti iz 1881. godine (lijevi okvir). U desnom okviru na slici je položaj harema na današnjoj katastarskoj karti preuzetoj sa stranice Federalne uprave za geodetske i imovinsko pravne poslove. Vidljivo je da se bivši harem prostire na tri parcele u ko Mostar-Mostar I, Zalik i to: kč 115/1 površine 786.646 m²; kč 116/1, pov. 490 m²; kč 117, pov. 1.763 m². Tačnost položaja parcele je oko 1,5 metar, i u ovom slučaju ne predstavlja neki problem u imovinsko-pravnom smislu jer su sve parcele u vlasništvu opštine Mostar.

Zaključak

U ovom radu smo samo ukratko naznačili mogućnosti upotrebe prvih katastarskih planova, koji se kao prvorazredni kartografski izvori mogu upotrijebiti u proučavanju historijskih, društvenih i urbanih prilika u zemlji, a koji vjerno oslikavaju vrijeme i zbivanja u kojima su nastali i čuvaju znakove postojanja ljudi i njihovih djela koji karakteriziraju prošlost i prostor Mostara i Bosne i Hercegovine. Neprocjenjivi prostorni podaci sadržani na planovima i kartama predstavljaju rezultat mukotrpnog rada niza generacija geodetskih i topografskih stručnjaka. Željeli smo pokazati koliko su kartografski izvori bitni za proučavanje veze između historije i geografskog prostora u kojem

se ona odigrava, te dati poticaj drugim istraživačima da planove i karte, kao prvorazredne i nenadomjestive dokaze, upotrijebe u proučavanju historijskih, privrednih, društvenih i urbanih prilika u našoj zemlji.

CADASTRAL SURVEY OF MOSTAR IN 1881

SUMMARY

The first cadastral survey and survey of the Mostar area was made in 1881, which is only two and a half years after the arrival of Austro-Hungary, so these first maps with surveys of land, cemeteries, urban areas, streets and private plots and lists of homeowners are very an important source for studying the history of Mostar and our country in all its segments. The names of many, to this day missing or replaced by toponyms have been preserved on the maps and represent an integral part of the historical and monumental features of Mostar. In this paper, we want to show that the plans and other large-scale graphical representations of Mostar are not only bases made for the purposes of land taxation, real estate records, design, etc., but also represent a first-class cultural and historical treasure.

Izvori i literatura

Časopisi i novine:

Behar, časopis, brojevi od 1900. do 1926. godine.

Bošnjak, brojevi od 1894. do 1918. godine.

Hercegovina, časopis, Arhiv i Muzej Hercegovine, Mostar, brojevi 1-18, od 1981. do 2019. godine.

Nada, časopis, brojevi od 1895. do 1903. godine.

Naše starine, Zavod za zaštitu spomenika, brojevi I do X, od 1953. do 1965. godine.

Sarajevski list, novine, brojevi od 1881. do 1918. godine.

Arhivska građa:

Arhiv Bosne i Hercegovine – Sarajevo

Arhiv Šerijatskog suda Mostar, HNK/Ž Mostar

Arhiv Vakufskog mearifskog povjerenstva 1892–1942, HNK/Ž, Mostar

Federalna uprava za geodetske i imovinsko pravne poslove – Sarajevo

Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

Katastarska uprava opštine Mostar

Österreichisches Staatsarchiv Abteilung Kriegsarchiv – Wien

Stručni radovi:

1. Begić, Mustafa, *110 godina katastra zemljišta Bosne i Hercegovine*, Geodetski glasnik, 32, str. 10–20, Sarajevo, 1998.
2. Mujić, Muhamed, *Pitanje nastanka stare pravoslavne crkve u Mostaru 1833*, Prilozi za orijentalnu filologiju, broj 26, 1976.
3. Mujić, Muhamed, *Stari mostarski vodovod*, Naše starine III, Sarajevo, 1956,
4. Puljić, Borislav i Karač, Zlatko, *Fortifikacijski sustav u urbanoj strukturi Mostara tijekom razdoblja osmanske uprave*, Časopis Prostor, Zagreb, br. 22, 2014.
5. Puljić, Borislav, *Mahale grada Mostara*, znanstveni članak 19 [2011] 1 [41], Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 2011.
6. Schmidt, Varija i Ključanin, Slobodanka, *Sustavna geodetska izmjera Austrijske/ Austro-Ugarske monarhije sa naglaskom na katastarsku izmjeru u Bosni i Hercegovini*, Zbornik radova III. Kongres o katastru u BiH, Mostar, 2015
7. Topoljak, Jusuf, i drugi, *Analiza vanjskih elemenata katastarskih planova stare izmjere BiH*, Geodetski list, 71 (94) (2017), 1, Sarajevo
8. Tuno, Nedim, Mulahusić, Admir, *Generalna karta Bosne i Hercegovine, razmjere 1:150.000*, UDK 528.93 Pregledni rad, Geodetski glasnik broj 46, str. 28–47, str. 33.
9. Zadro, Sanja, *Mostarska arhitektura od 1850. do Drugoga svjetskog rata*, doktorski rad Sveučilište u Zagrebu, 2017.

Knjige:

1. Aličić, S. Ahmed, *Opširni katatarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, Dobra knjiga Sarajevo, 2014.
2. Bjelokosić, Grčić, Luka, *Mostar nekad i sad*, Zvezda, Beograd, 1901.
3. Branković, Jasmin, *Mostar 1833–1918, Upravni i politički položaj grada*, University Press, Magistrat, Sarajevo, 2009.
4. Čar-Drnda, Hatidža, *Nastanak Mostara*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2014.
5. Čišić, Husein, *Mostar u Herceg-Bosni*, Preporod, gradski odbor u Mostaru, 1991.
6. Ćorović, Vladimir: *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Izdanje Srpske pravoslavne opštine mostarske, Beograd, 1933.
7. Dedović, Salem, *Mostarski vakufi od 1931. do 2013*. Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i drugi, Sarajevo-Mostar, 2019.
8. Hasandedić, Hivzija, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Medžlis IZ Mostar. 2000.

9. Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije 1828–1842*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2015.
10. Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije fragmenti iz 1044–1207. h. god / 1635–1793. godine* (regeste), Mostar, 2011.
11. Hasandedić, Hivzija, *Sidžil mostarskog kadije: fragmenti iz 1179–1182. h.g. / 1765–1769. g. (regesta)*, Štamparija Mostar, 2014.
12. Heimer, August, *Kroz Bosnu i Hercegovinu 1903*, priredio i preveo dr. Izet Muratspahić, Uppsala, 2004
13. Ivanišević, Risto, *Uspomene Riste Ivaniševića, Mostarca*, Časopis Brastvo br. XXVII, Beograd, 1934.
14. Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest; Sarajevo: Institut za istoriju, 2003.
- Michel, von Robert, *Mostar*, Prag 1909. IC Štamparija Mostar, 2006.
15. Mujić, A. Muhamed, *Sidžil mostarskog kadije 1632–1634*, Prva književna komuna Mostar, 1987.
16. Radušić, Edin, *Dvije Bosne: Britanske putopisne i konzularne slike Bosne i Hercegovine, njenog stanovništva i međusobnih odnosa*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2019.

Amir Duranović

RASPRAVA O LIČNOSTI KAO FAKTORU MODERNE BOSANSKE HISTORIJE

Ogled o savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji*

Apstrakt: U radu se raspravlja o tri političke biografije objavljene u skorije vrijeme u Bosni i Hercegovini o Mehmedu Spahi, Džemalu Bijediću i Aliji Izetbegoviću. Autor analizira metodološke pristupe, izvornu podlogu, narative i utjecaj navedenih biografija zajedno sa vlastitim, ali i drugim kritičkim osvrtima objavljenim u Bosni i Hercegovini i drugdje. Takvim pristupom autor nastoji ukazati na stanje u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Glavne riječi: Savremena bosanskohercegovačka historiografija, historija historiografije, Mehmed Spaho, Džemal Bijedić, Alija Izetbegović.

Knjiga *Korijeni i budućnost savremenih Muslimana – Od Spahe do Alije* (Đulabić 1994) koju je napisao i 1994. godine objavio Sakib Đulubić, pravnik i bivši sekretar u kabinetu Mehmeda Spahe, nije imala značajnog odjeka u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji.¹¹ Ipak, ta je knjiga otvorila

11 Bosanskohercegovačka historiografija se počela institucionalno snažnije razvijati nakon Drugog svjetskog rata, a nakon što su utemeljene glavne institucije (Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju, Orijentalni institut, itd.) kasnih 40-ih i tokom 50-ih godina prošlog stoljeća. Kako bi se razumjela glavna ideja ovog rada, treba imati na umu da se moderna bosanskohercegovačka historiografija sve do 1990-ih razvijala u okolnostima komunističke vladavine u Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini, te je većina istraživanja bila posvećena komunističkim aspektima moderne bosanskohercegovačke historije, poput razvoja „radničke klase“ u određenom historijskom periodu, tretmanu komunista između dva

novu rundu debata o tada aktuelnom ratu u Bosni i Hercegovini i pitanju opstanka bosanskih muslimana, i predstavila interesantan slijed historijskih ličnosti, od Mehmeda Spahe, ključne figure u političkom životu Bošnjaka u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevine Jugoslavije, sve do Alije Izetbegovića, u to vrijeme (tokom 1990-ih) predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Iako je knjiga više historiografski pamflet u odnosu na kritičku historiografiju, navela nas je na razmišljanje o procjeni historiografije Bosne i Hercegovine danas.

Stoga, glavni cilj ovog rada je da se doda još jedan aspekt valorizaciji historiografije Bosne i Hercegovine i da se dublje razmotri ličnost kao faktor u modernoj bosanskohercegovačkoj historiji. U tom smislu ću razmatrat nekoliko političkih biografija koje se tiču bitnih ličnosti u modernoj bosanskohercegovačkoj historiji poput Mehmeda Spahe (Kamberović 2009) Džemala Bijedića (Kamberović 2012; Kamberović 2017) ili Alije Izetbegovića (Mulaosmanović 2013; Mulaosmanović 2017) kao i njihov odjek u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, sve s ciljem da se analizira i bolje razumije ideja o liderima i liderstvu, koja se u ovim biografijama predstavlja, kao i da naglasim opoziciono držanje spram spomenutih ličnosti. Naime, svaka od ovih ličnosti je imala tokom svoje političke karijere suprotstavljenu ličnost i bilo bi izuzetno značajno analizirati ovaj aspekt njihovih političkih aktivnosti kako bi se stekao bolji uvid u njih same u modernoj bosanskohercegovačkoj historiji. Stoga, ovaj rad ima za cilj da analizira značaj spomenutih političkih ličnosti u historiji kao i odjek njihovih historijskih biografija za savremenu bosanskohercegovačku historiografiju.

I

Kako bih slijedio koncept odabranih biografija, predstaviti ću ključne teze iz biografije o Mehmedu Spahi koju je napisao bosanskohercegovački historičar Husnija Kamberović, a koja je imala izuzetno pozitivan odjek u bosanskohercegovačkoj historiografiji (Prilozi 2009: 283-285; Gračanički

---

rata, vladavini komunista tokom ustanka protiv okupatora u Drugom svjetskom ratu, itd. Ipak, tokom 1970-ih i 1980-ih, bosanskohercegovački historičari su objavili ključna djela o političkom životu u međuratnom periodu svih političkih stranaka, komunističke i onih koje to nisu bile. Za detaljniji uvid u razvoj bosanskohercegovačke historiografije, vidi: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)* (1983). Vidi i: Referati podneseni na međunarodnom naučnom skupu „Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1988.“ (2000): 47-473.

glasnik 2009: 126-129). Moderna bosanskohercegovačka, a i regionalna historiografija slijedi obrazac tradicionalnog pristupa koji, kada je u pitanju analiza moderne bosanskohercegovačke historije, predstavlja političke biografije važnih političara kao sredstvo da se razumiju velike političke paradigme, poput izgradnje nacije, rata, mirovnog procesa, političkog i ekonomskog razvoja, itd. Takvim pristupom i uz detaljnu kontekstualizaciju koja je u takvim slučajevima uvijek i potrebna, mogu se postići nevjerovatni rezultati. Pisanjem biografije važne političke ličnosti, historičari također daju bitan komentar u historiografskom razumijevanju određenog prostora i vremena. Stoga, politička biografija kao pristup je izuzetno prisutna, vidljiva i, u određenoj mjeri, izuzetno poželjna. Ovaj argument, naprimjer, objašnjava kako je američka historiografija izuzetno obilježena pisanjem biografija američkih predsjednika i drugih važnih političkih ličnosti, te su one, zapravo, na neki način postale poseban žanr. Slučaj bosanskohercegovačke historiografije je i specifičniji jer političke biografije kao žanr nisu prisutne u mjeri u kojoj bi se to moglo očekivati. Još važnije, mnogo je teže pronaći znanstveno utemeljeno istraživanje u formi biografije. Pa ipak, predstavljanjem nekih nedavno objavljenih primjera, može se s lakoćom ustvrditi da se čak i tako teška pozicija može promijeniti. Pored toga, ima i nekoliko drugih razloga zašto je Kamberovićeva knjiga o Mehmedu Spahi posebno značajna. Unutar sistema poremećenih vrijednosti u društvenom, ekonomskom, političkom, čak i akademskom životu, ili u takozvanom tranzicijskom vremenu, objavljivanje knjiga zasnovanih na istraživanju je postalo izuzetno vrijedan čin. Pisanjem političke biografije Mehmeda Spahe, jedne od najvažnijih ličnosti u Bošnjaka u 20. vijeku, Husnija Kamberović je primijenio model koji su koristili i drugi historičari u kojem „historijski dokumenti govore o političkoj aktivnosti Mehmeda Spahe“ (Kamberović 2009: 9) U isto vrijeme, moramo istaći da postoje i drugi modeli za pisanje biografija, ali biografija zasnovana na primarnim arhivskim izvorima u osnovi garantira proizvod vrijedan historiografske pažnje. Knjiga o političkoj aktivnosti Mehmeda Spahe je prvenstveno zasnovana na arhivskim izvorima koji se čuvaju u arhivskim fondovima u Sarajevu i Banjoj Luci, ali i časopisima, od kojih ističemo Pravdu – zvanični časopis njegove političke stranke - Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO). Ovakvim pristupom Husnija Kamberović uspijeva izbjeći bespotrebna ponavljanja onoga što je već poznato o Mehmedu Spahi, te tako otvara prostor za dublji uvid u ključne trenutke njegovog života.

Međutim, još je nešto bitno istaći za ovu knjigu, a to je široko rasprostranjeno uvjerenje među običnim Bošnjacima da „su sve njihove glavne političke vođe 20. vijeka skončale kao žrtve nekog oblika zavjere“ (Kamberović 2009: 10). Brojne rasprave o ovim temama ne samo da nisu doprinijele objektivnijem pogledu na historijske činjenice nego su često i vodile pažnju javnosti u sasvim pogrešnom pravcu. Upravo iz ovog razloga Kamberović je odlučio da, kako je naveo u Uvodu, „ponudi političku biografiju zasnovanu na dokazanim izvorima“, ostavljajući tako pretpostavke i neosnovan romantizam izvan okvira ove knjige.

Knjiga se sastoji iz četiri glavna poglavlja, a svako istražuje četiri glavne „vremenske odrednice“ jugoslavenske historije u međuratnom periodu. U prvom poglavlju se ističe politički aktivizam Mehmeda Spaha kao mladog političara koji je počeo raditi kao sekretar Kabineta Trgovačko-obrtničke komore u Sarajevu, a nakon što se obrazovao u Beču i nakon njegovih aktivnosti kao zastupnika u Gradskom vijeću Sarajeva, gdje je spojio svoj politički angažman i obrazovanje u oblasti ekonomije. Analiza Spahinih govora koje je držao tokom sjednica Gradskog vijeća ukazuje na njegov politički talenat i vještinu, i na taj način pokazuje mnogo veću političku karijeru koja ga je čekala.

Neizvjesnost velikog rata, ratni problemi uopće i tekući proces postimperijalističkog stanja i državno-pravni okviri za južnoslavenske narode, predstavljaju suštinski teške okolnosti i kontekst u kojem je Mehmed Spaho oštrio svoje političke vještine. Do 1920-ih, nakon što se priključio novoformiranoj Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji (1919), Spaho je brzo postao neprikosnoveni vođa stranke, kako se i može vidjeti u rezultatima izbora 1923. godine. Zalažući se za autonomnu političku poziciju Bosne i Hercegovine unutar „svojih historijskih granica“, što je bio glavni politički cilj njegove stranke skupa sa borbom za „muslimanske interese“, Mehmed Spaho je izgradio poznat politički pristup koji ga je definirao kao iskusnog političkog lidera. Spaho je imenovan na nekoliko ministarskih pozicija u nekoliko jugoslavenskih vlada, ali bi podnosio ostavku s tih pozicija nekada kao taktični potez, bilo s ciljem da iznudi pristanak na političke projekte koje je ranije zagovarao, ili da ušutka unutarstranačku opoziciju i dodatno osnaži svoju poziciju u stranci. Takvim pristupom Spaho je razvio reprezentativne političke taktike koje su njegovu stranku dovele do pozicije najjače bosanskohercegovačke političke opcije na parlamentarnim izborima u Jugoslaviji 1927.

Tokom diktature u Jugoslaviji, koju je uveo kralj Aleksandar Karađorđević 1929. godine, Mehmed Spaho je sveo svoje političke aktivnosti na minimum, pošto su sve političke stranke ili institucije civilnog društva sa etničkim, religijskim ili teritorijalnim predznakom bile zabranjene, ali je bio izuzetno oprezan kada je u pitanju bilo kakav pokušaj političke i javne aktivnosti koja je imala za cilj da dovede u subordiniran položaj njegove lične poglede, sve vrijeme održavajući privatne kontakte sa političkim akterima iz skoro cijele Jugoslavije. U kontekstu poslije diktature, nakon ubistva kralja Aleksandra 1934. u Marseillesu tokom zvanične posjete Republici Francuskoj, Mehmed Spaho je ponovno aktivirao svoju političku stranku i, pošto se priključio novoformiranom političkom projektu – Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici – Spaho je postao jedan od tri glavna politička aktera u jugoslavenskoj vladi i ostao je politički aktivan sve do smrti 1939. godine.

Kako se ova knjiga ne tiče samo parlamentarnih i vladinih aktivnosti Mehmeda Spahe, Kamberović se osvrće i na Spahine lične i društvene kontakte sa Islamskom zajednicom u Jugoslaviji, kao i na Spahinu ulogu u društvenom životu Sarajeva. Kao i skoro svaki političar tog vremena, Mehmed Spaho je dobio značajnu društvenu i političku podršku tako što je proširio mrežu vlastitih srodnika i političkih saveznika širom političkog, društvenog i ekonomskog spektra ne samo u Sarajevu nego i mnogo šire. Ipak, imenovanje njegovog brata Fehima Spahe na poziciju vrhovnog duhovnog vođe jugoslavenskih muslimana, odnosno na poziciju reisul-uleme, donijelo mu je više otpora među glasačima, što je vodilo ka vidljivoj političkoj diferencijaciji u bošnjačkom političkom spektru tog vremena. Glavni opozicionar Mehmedu Spahi je bio Hakija Hadžić, osoba koja će postati naročito poznata kada se u Drugom svjetskom ratu priključio političkom životu u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (1941-1945) (Hasanbegović 2012).

Međutim, uprkos svim okolnostima, Spaho i dalje ostaje najvažnija ličnost bošnjačkog političkog života tokom prve polovine 20. vijeka čija se glavna politička dostignuća mogu opisati kao pokušaj da se za zajednicu koju je predstavljao u datim okolnostima dobije ono najbolje, a knjiga Husnije Kamberovića je primjer kako se ideja lidera zajednice predstavlja u historiografiji. Pored toga, Kamberović smatra da se Spaho može porediti sa Antonom Korošecom, vođom Slovenske narodne stranke, također mudrim i pragmatičnim političarem. Kada je govorio kao vođa zajednice, Spaho je veoma dobro znao da neće biti moguće ispuniti sve ciljeve i programe stranke,

ali je isto tako znao i da su milioni glasova koje je dobio veoma bitan faktor u političkom životu i znao je kako da ih iskoristi. Da sumiram, ova knjiga je ne samo odlična politička biografija nego sigurno možemo reći da je ona i historiografski model kojeg treba slijediti.

II

Druga ličnost i politička biografija koju ću predstaviti u ovom radu je politička biografija Džemala Bijedića, autora Husnije Kamberovića koji je napisao nekoliko biografija i postao „historičar-biograf“, kako je prije nekoliko godina istaknuto u sedmičnim novinama.²² Tokom 2017, na stogodišnjicu rođenja Džemala Bijedića (1917-1977) i na 40. godišnjicu njegove smrti u avionskoj nesreći blizu Sarajeva, Husnija Kamberović je objavio drugo i dijelom dopunjeno izdanje knjige o Džemalu Bijediću. Ovo je hvalevrijedan poduhvat, pošto bosanskohercegovačka historiografija uglavnom ne sadrži više izdanja jedne knjige.

Zanimljivo je da su knjige o kojima ovdje govorim, zapravo, izuzeci. Bijedićeva politička biografija je prvi put objavljena prije pet godina i mnoge promocije i pozitivne kritike su predvidjele njeno drugo izdanje. Pored toga, autor je uspio da obavi dodatno istraživanje o Džemalu Bijediću, posebno o njegovoj ulozi u periodu nakon Drugog svjetskog rata i uspostavljanja komunističke vladavine u Bosni i Hercegovini, čime je opovrgnuo narative srbijanske historiografije i dijela javnosti o Bijedićevoj „ključnoj ulozi u uspostavljanju metoda mučenja u zatvorima u poslijeratnom periodu“ (Kamberović 2017: 7). Kao i u prvom izdanju knjige, Kamberović je ponovo pokazao da je posvećen historičar-istraživač, čije je prisustvo u nacionalnim arhivima u svim postjugoslavenskim republikama vidljivo u radovima i knjigama koje piše.

Politička biografija Džemala Bijedića je u drugom izdanju zadržala istu hronološku strukturu i počinje od porodičnih korijena porodice Bijedić i Džemala Bijedića lično, rođenog 1917. godine. Iako je veći dio ove knjige

---

2 Kada se prvi put objavila, knjiga o Džemalu Bijediću je naišla na mnoge pozitivne kritike, što je brzo nakon toga dovelo do drugog izdanja. Za primjere pozitivne kritike, vidi: *Prilozi*, 42 (2013): 268-272. Vidi i: *Journal of Cold War Studies*, Vol. 17, No. 3, (2015): 270-271. Isto tako, drugo izdanje je doživjelo pozitivan odjek u Bosni i Hercegovini ali i u inostranstvu. Vidi: Duranović, A. 2017. 5-6. Vidi i: *Montenegrin Journal for Social Sciences*, Vol. 1, Issue 2 (2017): 255-259; *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Vol. 5 (2018): 369-373.

usmjeren na Bijedićev politički aktivizam nakon Drugog svjetskog rata, posebno tokom 1960-ih i 1970-ih, pažljivom čitatelju Džemal Bijedić može izgledati kao „dječak u dronjcima iz Mostara 1920-ih, mladi buntovnik i komunist tokom 1930-ih, vojnik i oficir 1940-ih, poslijeratni političar, svjetski poznat državnik, i, u isto vrijeme, običan čovjek u prodavnici, prijatan sagovornik, vjeran muž, i, iznad svega, nadimkom, naš ‘Džema’“. Ovo bi dijelom moglo objasniti činjenicu da je ova knjiga, iako je strogo historiografska, popularna i kod onih koji nisu historičari. Svi navedeni aspekti Bijedićevog života su dobro zasnovani i strukturirani, tako da se svako poglavlje može čitati kao zaseban tekst. Da sumiramo, kada je u pitanju struktura, ova je biografija konzistentna i efektno predstavlja životnu priču i smrt Džemala Bijedića.

Kako je ranije istaknuto, veći dio ove knjige je posvećen političkom aktivizmu Džemala Bijedića nakon Drugog svjetskog rata kada je napredovao sa pozicije zvaničnika Komunističke partije na poziciju premijera Jugoslavije tokom 1970-ih, mada ovo napredovanje nije bilo bez određenog otpora unutar Komunističke partije (Kamberović 2010: 115-134.) Bijedićevo napredovanje u hijerarhiji Komunističke partije se vrlo često poredi sa njegovim ranim i danima iz mladosti, i na taj način se čitateljima predstavlja poseban karakter koji ga je pratio do smrti. Međutim, Bijedić je najpoznatiji široj javnosti ne po svojoj mladosti, nego baš suprotno, po vremenu kada je djelovao kao obrazovan, zreo čovjek, zvaničnik stranke, političar, državnik. Ovo se najbolje može vidjeti u zadnjoj fazi Bijedićevog života kada je postao praktično svjetski poznata ličnost jugoslavenske politike, samo korak iza neprikosnovenog jugoslavenskog lidera - Josipa Broza Tita.

Velika kolekcija arhivskih podataka o Džemalu Bijediću je skupljena nakon više godina istraživanja i ispričana je u ovoj knjizi, što nam daje priliku da steknemo skoro cjelokupan uvid u sve aspekte njegovih političkih aktivnosti, i to čini ovu knjigu poželjnom za čitanje ne samo među historičarima, nego i među politolozima, sociolozima, advokatima, i, kako je ranije spomenuto, kod mnogo šire publike. Pored toga, knjiga je bogatija i za mnoštvo fotografija koje slijede narativ na najpoželjniji mogući način, odnosno možemo vidjeti Bijedića u različitim situacijama od najranije mladosti do memorijala i statusa koji su mu dodijeljeni nakon tragične smrti u avionskoj nesreći tokom leta Beograd-Sarajevo 1977. godine. Konačno, zadnje poglavlje ove knjige je zbirka ličnih sjećanja najbližih rođaka, saradnika i prijatelja Džemala Bijedića. Skupivši sav ovaj materijal na jedno mjesto, autor je uspio da ponudi jedinstven

prikaz političke biografije jedne istinski posebne ličnosti. Sve navedene misli i refleksije o Džemalu Bijediću predstavljene u ovoj knjizi se mogu sumirati u nekoliko glavnih skica. Autor Husnija Kamberović proveo je skoro deset godina skupljajući arhivski materijal o Džemalu Bijediću i izložio je svoje ideje i dileme pred profesionalne historičare, raspravljao je o svojim argumentima sa studentima i kolegama, i napisao knjigu, konzistentnu biografiju vrijednu ličnosti kojoj je posvećena. Politolog Hamza Karčić navodi u svom prikazu knjige da je „politička biografija Džemala Bijedića koju je napisao bosanskohercegovački historičar Husnija Kamberović do danas najozbiljniji rad o životu i politici ovog komunističkog zvaničnika. Kamberović je proveo impresivno arhivsko istraživanje u Bosni, Srbiji i Hrvatskoj i analizirao je primarne i sekundarne izvore koji se tiču komunističkog režima u Jugoslaviji.“ (Journal of Cold War Studies 2015: 270-271). Nadalje, Karčić tvrdi da je, iako nije koristio neke strane izvore poput „objavljenih radova u The Foreign Relations of the United States, Kamberović uradio hvalevrijedan posao sastavljanja narativa zasnovanog na ozbiljnom arhivskom radu.“ (Journal of Cold War Studies 2015: 270-271).

III

Konačno, kao treći primjer u ovom radu ću u kratkim crtama predstaviti glavnu strukturu i ciljeve knjige o Aliji Izetbegoviću, historičara Admira Mulaosmanovića. Knjiga je prvi put predstavljena kao istraživački projekt na Institutu za historiju u Sarajevu, te kao projekat doktorske disertacije na Sveučilištu u Zagrebu, a objavljena je prije nekoliko godina i prvi je dokument – historiografska analiza Alije Izetbegovića koju je ponudio profesionalni historičar (Gračanički glasnik 2014: 248-250). Naravno, neki drugi autori su pisali i objavljivali popularne, sociološke, žurnalističke, čak i filozofske radove i knjige o Aliji Izetbegoviću, ali Mulaosmanovićeva knjiga sadrži historiografski pristup i metode, te se iz tog

razloga treba uzeti u obzir u poređenju sa prethodno elaboriranim biografijama. Kako se može primijetiti, ova je knjiga malo drugačija u poređenju sa prethodnim, pošto se autor usmjerava i elaborira najvažniju deceniju Izetbegovićevog života od 1990. do 2000, odnosno od postanka predsjednikom Predsjedništva Bosne i Hercegovine do povlačenja iz političkog života 2000. godine. Mulaosmanović ističe da je glavni cilj njegovog rada da analizira politički aktivizam Alije Izetbegovića u toj dekadi – „vjerovatno,

jednoj od najtežih dekada u bosanskohercegovačkoj historiji ikada“ i, pored toga, da analizira da li je Izetbegović imao „jasne političke ideje i ciljeve, ili je morao da se nosi sa situacijama koje bi uglavnom stvorile susjedne zemlje, Srbija i Hrvatska, kao i međunarodna zajednica“ (Mulaosmanović 2013: 7). Na taj način Mulaosmanović nudi Izetbegovićeve poglede iz bosanskohercegovačke, regionalne, ponekad globalne, ali i izuzetno lokalne i unutarbošnjačke perspektive, u zavisnosti od situacije, te ih elaborira. U knjizi se elaboriraju raspad Jugoslavije, nezavisnost Bosne i Hercegovine, te Izetbegovićev koncept multietničnosti u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu Izetbegovićevo porijeklo, Mulaosmanović nudi dileme s kojima se Izetbegović sigurno suočavao, posebno uoči brutalnog rata protiv Bosne i Hercegovine. U tom smislu, knjiga konzistentno nudi glavne političke aktivnosti kao kontekst u kojem Alija Izetbegović djeluje ili je prisiljen da djeluje, nekada i protiv svoje volje. Stoga, dinamika mirovnih pregovora tokom rata i uloga međunarodne zajednice prema Bosni i Hercegovini, Izetbegovićeva pozicija i zahtjevi tokom mirovnih pregovora u Daytonu 1995, kao i poslijeratna politička i državna arhitektura Bosne, glavna su poglavlja ove knjige gdje se svaka ova tema elaborira i prikazuje kroz veliki broj primarnih i sekundarnih izvora. U svim spomenutim situacijama Izetbegović je prikazan u kontekstu vlastitih motiva, želja i sposobnosti (Mulaosmanović 2013: 7). Knjiga sadrži i detalje o unutarbošnjačkim raspravama između Alije Izetbegovića i njegovih najbližih saradnika i, kasnije, političkih oponenta, poput Adila Zulfikarpašića, Rusmira Mahmutćehajića ili Harisa Silajdžića. Ovaj dio knjige bi mogao biti polazna tačka za ozbiljniju analizu postkomunističke politike u Bošnjaka, iako su se koraci u tom smjeru već poduzeli (Filandra 2012).

Jedan od glavnih zaključaka knjige Admira Mulaosmanovića o Aliji Izetbegoviću je da je Izetbegović morao djelovati iz „bespomoćne pozicije“, što znači da je sve odluke odmjeravao, odnosno postupao je kao oprezan političar tokom deset godina koje ova knjiga razmatra. Iz tog razloga, Mulaosmanović tvrdi da Alija Izetbegović nije mogao provoditi svoju političku viziju u velikoj mjeri. Nadalje, autor tvrdi da je Izetbegović najvažnija politička ličnost u Bošnjaka u 20. stoljeću bez obzira na sve okolnosti. Njegova dekada, prema Mulaosmanoviću, je još uvijek poznata po izuzetnim postignućima, poput nezavisnosti Bosne i Hercegovine, ponovnog uvođenja etnonima Bošnjak za bosanskohercegovačke muslimane, sveukupna sloboda za bošnjačku zajednicu i muslimane uopće – barem na teritoriji gdje je Izetbegović bio na vlasti (Mulaosmanović 2013: 8).

Kako je ranije rečeno, Mulaosmanovićeva politička biografija Alije Izetbegovića je naišla na pozitivne kritike, uključujući i onu Adnana Jahića, koji tvrdi da „Mulaosmanovićeva knjiga označava početak ozbiljnog istraživanja i popunjava praznine bosanskohercegovačke historiografije o zadnjoj dekadi 20. vijeka“. Jahić dalje navodi da je Mulaosmanović uspješno prikazao sve aspekte Izetbegovićeve ličnosti, od toga da je bio borac za ljudska prava, do svjetski poznatog vođe jednog naroda i državnika, pošto je „Mulaosmanović prikazao većinu relevantnih činjenica koje objašnjavaju Izetbegovićevu ličnost, ideje i ideale, viziju, posvećenost i kontekst njegovih odluka i stavova“, a pri tome je koristio Izetbegovićeve izvorne govore da potkrijepi stavove koje iznosi. Iako je sam autor primijetio da njegova knjiga nije „konačna misao“ o Izetbegoviću, Jahić nadalje tvrdi da je Mulaosmanović uspio da ponudi

„sveobuhvatnu knjigu o Aliji Izetbegoviću kao misliocu, filozofu, političaru i vođi“ koja može poslužiti kao osnov za buduća istraživanja o ovoj ili sličnim temama (Gračanički glasnik 2014: 248-250).

*

Nakon svega istaknutog, i imajući u vidu budućnost, kao historičar smatram da su sve knjige elaborirane u ovom tekstu bitan korak za buduću razvoj bosanskohercegovačke historiografije. Kako se može i vidjeti u ovom radu, bosanskohercegovačka historiografija još uvijek razvija metodološke pristupe s ciljem da se razvije uzor za bolje razumijevanje moderne bosanskohercegovačke historije. Stoga, svaki korak na ovom putu treba dodatnu pomoć, primjedbe i komentare. U tom smislu, ovaj rad treba razumijevati kao dodatni poticaj već postojećim modelima istraživanja. Što se budućnosti tiče, smatram da bi veliki korak naprijed bio razvoj komparativnih studija o određenim aspektima bosanskohercegovačke historije. Naprimjer, usporedba Mehmeda Spahe i Alije Izetbegovića ne samo da je moguća nego i potrebna. Ovo postaje izuzetno bitno ukoliko uvedemo neke modele poređenja, pošto su obje ove političke ličnosti bile na čelu glavnih političkih stranaka u višepartijskim sistemima, za razliku od Džemala Bijedića koji je bio član Komunističke partije u Jugoslaviji koja je bila jednopartijska. Nadalje, i Spahu i Izetbegovića su smatrali „muslimanskim liderima“ čiji je glavni politički cilj bio pozicioniranje Bosne i Hercegovine unutar jugoslavenskih granica, ili van Jugoslavije, kao što je bio slučaj s Izetbegovićem. Za razliku od njih, Džemal Bijedić je aktivno učestvovao u manje demokratičnim, ali politički stabilnijim okolnostima u kojima je bivša

Jugoslavija bila svjetski poznat lider Pokreta nesvrstanih. Pored toga, Spaho i Izetbegović su djelovali tokom velikih globalnih turbulencija, pošto je Spaho postao politički aktivan u postimperijalnom kontekstu i nakon velikog rata, a Alija Izetbegović je aktivno sudjelovao u političkom životu Jugoslavije tokom kolapsa komunizma u Evropi i svjedočio je vjetrovima promjena na globalnom nivou. Više sličnih poređenja bi se moglo predstaviti za sve tri predstavljene političke ličnosti. Stoga, ovaj se rad treba posmatrati kao mogućnost dodatnog komparativnog istraživanja moderne bosanskohercegovačke historije.

DEBATE ABOUT PERSONALITY AS A FACTOR IN MODERN BOSNIAN HISTORY

An Assessment of Historiography in Bosnia and Herzegovina Summary

SUMMARY

This paper discusses three major political biographies published recently in Bosnia and Herzegovina about Mehmed Spaho, Džemal Bijedić and Alija Izetbegović. Author analyses their methodological approaches, sources, narratives and impact by combining his own views with critiques published in Bosnia and Herzegovina and abroad. By such an approach author offers latest insight into modern Bosnian historiography. As it could be seen throughout this paper, Bosnian historiography is still developing methodological approaches in order to introduce a role model for better understanding of modern Bosnian history. Hence, each step taken in this road needs further assistance and additional remarks. Therefore, this paper could be understood as an added value to already existing models of research. As for the future, I argue that major step forward would be development of comparative studies on certain aspects of Bosnian history. For instance, comparison between Mehmed Spaho and Alija Izetbegović is not only possible but needed as well. This becomes extremely important if we re-enact some

models for comparison as both of the abovementioned leaders led major political parties in multi-party parliamentary systems, unlike Džemal Bijedić who was member of Communist party in a single-party communist Yugoslavia. Furthermore, both Spaho and Izetbegović were seen as “Muslim leaders“ whose main political agenda relied upon positioning of Bosnia and

Herzegovina within Yugoslav borders, or outside of Yugoslavia, as in case of Alija Izetbegović. Unlike them, Džemal Bijedić actively participated in less democratic but politically more stable circumstances when communist Yugoslavia was worldwide known leader of Non-aligned movement. Additionally, Spaho and Izetbegović acted during major global turbulences as Spaho became politically active in post-imperial context and in the aftermath of the Great war, while Alija Izetbegović actively participated in Yugoslav political life during the collapse of communism in Europe and witnessed the winds of change of a global scale. More similar comparisons could be made for all three major political figures. Hence this paper should be viewed as an option for additional comparative research of modern Bosnian history.

Keywords: Modern Bosnian History, History of Historiography, Mehmed Spaho, Džemal Bijedić, Alija Izetbegović.

Bibliografija

1. Duranović, Amir (2017): „Revolucionar, političar, državnik“, *Behar – časopis za kulturu i društvena pitanja*, 26/136, 5-6.
2. Đulabić, Sakib (1994): *Korijeni i budućnost savremenih muslimana. Od Spahe do Alije*, Autorsko izdanje, Zenica.
3. Filandra, Šaćir (2012): *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, BZK Preporod – Synopsis, Sarajevo – Zagreb.
4. *Gračanički glasnik* (2009): XIII/28, 126-129.
5. *Gračanički glasnik* (2014): XIX/37, 248-250.
6. Hasanbegović, Zlatko (2012): *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.-1941. (U ratu i revoluciji 1941.-1945.)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju; Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Medžlis Islamske zajednice, Zagreb.
7. *Journal of Cold War Studies* (2015): 17/3, 270-271, Cambridge, MA, MIT Press.
8. Kamberović, Husnija (2009): *Mehmed Spaho (1883-1939): politička biografija*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo.
9. Kamberović, Husnija (2012): *Džemal Bijedić: politička biografija*, Muzej Hercegovine, Mostar.
10. Kamberović, Husnija (2017): *Džemal Bijedić: politička biografija, 2. dopunjeno izdanje*, Udruženje za modernu historiju/Udruga za modernu povijest Sarajevo, Edicija: STUDIJE ZA HISTORIJU BiH, knj. 3, Sarajevo.

11. Kamberović, Husnija (2010): „Džemala Bijedića treba kazniti’ – Pokušaj političke diskreditacije Džemala Bijedića 1962. godine“, u: *Historijska traganja*, br. 6. Sarajevo: Institut za istoriju, 115-134.
12. *Montenegrin Journal for Social Sciences* (2017) 1/2 ,255-259, Centar za geopolitiku Filozofskog fakulteta Univerziteta Crne Gore, Nikšić.
13. Mulaosmanović, Admir (2013): *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000*, Sarajevo Dobra knjiga.
14. Mulaosmanović, Admir (2017): *Iskušenje opstanka. Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000. 2. izdanje*, Sarajevo, Autorsko izdanje.
15. *Prilozi* (2009): 38, Institut za istoriju, Sarajevo, 283-285.
16. *Prilozi* (2013): 42, Institut za istoriju, Sarajevo, 268-272.
17. *Radovi Filozofskog fakulteta (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* (2018): 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 369-373.
18. Referati podneseni na međunarodnom naučnom skupu „Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.-1988. u: *Prilozi* (2000): 29, Sarajevo Institut za istoriju, 47-473.
19. *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)* (1983): u Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 12. Sarajevo Akademija nauka i umjetnosti BiH.

kulturna baština

Hajrudin Motika

O DEVASTIRANJU STEĆAKA NA PRIMJERIMA JABLANIČKOG KRAJA

Sažetak: Rad je nastao na osnovu terenskog istraživanja u kojem smo uvidjeli da se stećci uništavaju na razne načine, uglavnom ljudskom rukom. U nekim slučajevima stećci su uticajem prirodnih procesa pomjereni i zatrpani ili uslijed vremenskih nepogoda ugroženi i nestali. Rezultati istraživanja su pokazali da su skoro sve nekropole sa stećcima manje ili više devastirane. Tako da ovdje govorimo samo o nekropolama koje su najviše devastirane, kao što su nekropole potopljene Jablaničkim jezerom, nekropole u naselju Doljani, na području Blidinja i u naseljima Šabančići i Zlate. Ovo je i pokušaj skretanja pažnje nadležnim organima, prije svega općinskim, da zaustave i spriječe devastiranje stećaka, kao i preporuka stanovnicima da zauzmu pozitivan stav prema ovoj kulturno-historijskoj baštini.

Glavne riječi: devastiranje, nekropola, stećak, Jablanica

Uvod

Administrativno-teritorijalno uređenje današnje općine Jablanica nastaje početkom druge polovine 20. vijeka. Općina je osnovana 1955. godine u sastavu mostarskog sreza,¹ a 1959. proglašena naseljem gradskog

---

1 Zakon o području srezova u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini, *Službeni list NR BiH*, god. XI, broj 17, utorak, 12. jula 1955, 223. Prije osnivanja općine pojedina naselja su se nalazila u Konjičkom i Prozorskom srezu. U Konjičkom srezu u Mjesni narodni odbor Donja Rama ulazilo je naselje Slatina, te naselja koja danas pripadaju općini Prozor-Rama,

karaktera.² Manje administrativno-teritorijalne promjene koje su se u međuvremenu događale u Bosni i Hercegovini nisu uticale na općinu Jablanica. Ukidanjem srezova 1966. godine nadležnosti su prenesene na opštinske skupštine i njihove organe.³

Najstarije poznato naselje u neposrednoj blizini Jablanice je iz doba neolita. Nalazi se u Lisičićima kod Konjica i potopljeno je Jablaničkim jezerom. Ovo neolitsko naselje svrstava se u mlađi neolit i obuhvata širi kulturni kompleks koji se naziva hvarsko-lisičićka kultura, čiji su stanovnici bili nosioci neolitske kulture na ovom području. (Benac 1958: 76) Kontinuitet života se nastavljao dalje, što potvrđuju i registrovana prahistorijska, rimska i srednjovjekovna nalazišta na području današnje općine Jablanica. (*Arheološki leksikon BiH* 1988: 201-226)

Bez obzira što stećci predstavljaju veoma važnu kulturno-historijsku baštinu jablaničkog kraja, ne postoji skoro nijedna nekropola sa stećcima da nije devastirana. Devastirani su i uništavani pojedinačni stećci i cijele nekropole, kao i pojedina mezarja sa nišanima. Zapažanja i podaci o ugroženosti stećaka na području općine Jablanica su rezultat istraživanja i terenskog rada koje je obavljeno 2017. i dopunjeno 2020. godine.

Osnivanjem općine su preuzete i već devastirane nekropole koje su bile u sastavu Konjičkog i Prozorskog sreza. Takve devastirane nekropole susrećemo na području Blidinja, Sovića i Doljana koje su bile pod upravom Prozorskog

---

zatim u Mjesni narodni odbor Jablanica ulazila su naselja: Jablanica, Donja Jablanica, Zlate, Čehari, Bačina, Jeličići, Lug, Krstac, Dragan Selo, Djevor, Ravna, Glogošnica i Šanica. U Mjesni narodni odbor Ostrožac ulazila su naselja: Ostrožac, Dobrigošće, Donje Paprasko, Gornje Paprasko, Žuglići, Šabančići, Mrakovo, Rodići, Glodnica, Stari Ostrožac, te naselja koja danas pripadaju općini Konjic. Dalje, u prozorskom srezu u Mjesni narodni odbor Doljani naselja: Doljani, Sovići i Risovac. Zakon o administrativno-teritorijalnoj podjeli Narodne Republike Bosne i Hercegovine, *Službeni list NR BiH*, god. VI, broj 10, 9. mart 1950, 86 i 88.

Prema Zakonu o podjeli teritorije Narodne Republike Bosne i Hercegovine na srezove, gradove i opštine iz 1952. godine, naseljena mjesta ulazila su u sastav Konjičkog sreza: *Jablanica* sa sjedištem Narodnog odbora u Jablanici sa naseljima: Bijela, Glogošnica, Bačina, Čehari, Donja Jablanica, Dragan Selo, Djevor, Jablanica, Jelačić, Krstac, Podbrežje, Ravno, Lug, Sanica i Zlate; *Ostrožac* sa sjedištem Narodnog odbora: Donje Paprasko, Dobrigošće, Gornje Paprasko, Glodnica, Mrakovo, Ostrožac, Rodići, Stari Ostrožac, Šabančići i Žuglići, te naselja koja pripadaju općini Konjic; U Prozorskom srezu iz općine *Gračac* ulazila su naselja: Slatina, Doljani, Sovići i Risovac, te naselja koja pripadaju općini Prozor-Rama. *Službeni list NR BiH*, god. VIII, broj 11, ponedjeljak, 5. maj 1952, 78 i 81.

2 Odluka o određivanju mjesta koja se smatraju naseljima gradskog karaktera, *Službeni list NR BiH*, god. XV, broj 5, četvrtak, 5. mart 1959, 46.

3 *Službeni list SR BiH*, god. XXII, broj. 14, subota, 7. maj 1966, 105.

sreza, a na području Konjičkog sreza su nekropole u Starom Ostrošcu, danas potopljeno područje. Devastiranje se nastavilo i nakon osnivanja Općine Jablanica, kao što su primjeri u naseljima: Šabančići na lokalitetu Dub, u Doljanima na nekropolama Mustafići i Poca, u Sovićima na nekropolama Grčko groblje – Mijića kuće i Svatovsko groblje – Ranica, u Glogošnici na nekropoli Dub i drugim nekropolama. Osim uništavanja ljudskom rukom, stećci se devastiraju i uslijed prirodnih procesa ili vremenskih nepogoda, kao što je odronjavanje u rijeku Doljanku u naselju Zlate ili u naselju Sovići na nekropoli Svatovsko groblje – Ranica ili u naselju Doljani na nekropoli Poca u Orlovačkom potoku (Slika 4).

Na području općine Jablanica nalaze se četrdeset tri devastirane nekropole sa stećcima na kojima su zabilježena manja ili veća oštećenja: Blidinje (Risovac, Ponor, Dugo polje), Čehari (Muslimansko mezarje, Grčko groblje, Gladno polje), Djevor (Tulac), Dobrigošće (Brdo, Grčko groblje), Doljani (Glavica, Mašeta, Vrcin greb, Pačići, Mustafići, Poca, Milaševac), Donja Jablanica (Lokve, Krč), Glogošnica (Dub), Lug (Bucanje – Barevišće potopljeno Grabovičkim jezerom), Mrakovo (Ravna grepca), Nagora (Nagora), Ostrožac (Stari Ostrožac 1 i 2, Gostinovac lokaliteti potopljeni), Paprasko (Topalov greb, Knežpolje potopljeno područje), Ravna (Podkula, Priječka, Bieščak), Rodići (Livade), Slatina (Bare manji dio nekropole potopljen, Velića han potopljeno područje), Sovići (Plavi greb, Grčko groblje – Mijića kuće, Vrto – Podkula, Rije, Svatovsko groblje – Ranica, Zec), Šabančići (Dub), Zlate (Mašeta) i Žuglići (Grčko groblje potopljeno područje, Samar djelimično potopljeno).

Nekropole potopljene Jablaničkim jezerom

Nekropole potopljene Jablaničkim jezerom koje pripadaju Općini Jablanica nalaze se u naselju Ostrožac (dvije u Starom Ostrošcu i nekropola Gostinovac), u naselju Paprasko (Knežpolje)⁴, u naselju Slatina (Velića han i Bare)⁵, u naselju

---

4 Na nekropoli Knežpolje u Donjem Paprasku, na lijevoj obali Neretve nalaze se tri stećka u obliku sanduka. Stećci su izgrađeni od konglomerata i nemaju ukrasa (Bešlagić 1954: 201).

5 Na lokalitetu Velića han nalazila su se dva stećka koja su pala u rijeku Ramu. Lokalitet se nalazi u blizini nekadašnje Slatinske ćuprije kod Velića hana (Филиповић 1955: 148). Na nekropoli Bare tri sanduka i jedna ploča na sjeveroistočnoj i sjeverozapadnoj strani nalaze se u Jablaničkom jezeru.

Žuglići (Grčko groblje, Samar i Prijestrana)⁶ i nekropola u naselju Lug (Bucanje – Barevišće potopljeno Grabovičkim jezerom, slika 1 i 2).⁷ Ovdje ćemo bliže opisati lokalitete u Starom Ostrožcu. Naselje Ostrožac⁸ je smješteno sjeveroistočno od Jablanice. Nalazi se na lijevoj obali Jablaničkog jezera uz magistralnu cestu M 115 (M17),⁹ od Jablanice udaljeno oko 7.5 km. Stari Ostrožac oko bivše željezničke stanice nekada se zvao Drnopolje (Patsch 1902: 323), potopljen je izgradnjom HE Jablanica 1954. godine.

U Starom Ostrožcu kod džamije nalazila su se 22 stećka. U mezarju pored džamije nalaze se 3 stećka, jedna ploča i dva sanduka. Izgrađeni su od konglomerata srednjih dimenzija i bez ukrasa. U trijem džamije i zid oko džamijskog dvorišta ugrađeno je 19 stećaka, uglavnom sanduka od konglomerata. Na njihovim vidljivim stranama nije bilo ukrasa. (Bešlagić 1954: 198) U januaru 2017. godine, kada se voda povukla uslijed suše, posjetili smo lokalitet sa ostacima džamije¹⁰ i mezarja. (Slika 3). Drugih podataka nemamo. Koordinate lokaliteta su 43°41'31.11"N, 17°49'52.17"E.

Na desnoj obali Neretve, na južnoj padini brda Križ, u blizini stare željezničke pruge na njivi Muhameda Zahirovića, nalazio se stećak u obliku

6 U Žugličkom polju na nekropoli Grčko groblje između rijeke Neretve i željezničke stanice Žuglići, na njivi Ivana Kovačevića nalazi se nekropola sa 17 stećaka (6 ploča i 11 sanduka). Opisujući lokalitet Samar, Bešlagić navodi 2 osamljena stećka u obliku sljemenjaka. Oba primjerka su ukrašena istim motivima, s tim da kod stećka koji se nalazi u Jablaničkom jezeru jedna čeona strana nije ukrašena. Oba sljemenjaka su prevrnuta (Bešlagić 1954: 200-201).

Prema kazivanju Fadila Kadića u pravcu lokaliteta Samar, ispod željezničke pruge na lokalitetu Prijestrana prilikom kopanja zemlje za izgradnju krečane našli su stećak u obliku ploče.

7 Nekropola sa stećcima na lokalitetu Bucanje - Barevišće u literaturi se ne navodi. Međutim, došli smo do spoznaje da postoji nekropola stećaka na lokalitetu Barevišće koja se sada nalazi pod vodom Grabovičkog jezera. Lokalitet je na granici k.o. Lug i Glogošnica, odnosno naselja Lug i Djevor. Pregledavajući fotografije stećaka u Zbirci filmova Ćirila Ćire Raiča u Mostaru, nekropola Barevišće zabilježena je kao Bucanje - Barevišće u naselju Lug sa datumom snimanja u crno-bijeloj fotografiji. *Zbirka filmova Ćirila Ćire Raiča*, inv. br. 111280, 111281. Prema sjećanju Redže Krečinića, nekropola se nalazi u pojasu ispod parcele Barevišće k.č. 1667. Koordinate parcele Barevišće su 43°38'34.40"N, 17°46'10.58"E.

8 Ostrožac pripada Vrapču prema popisu iz 1468/69. Po popisu iz 1475-77 naselje Ostrožac ima 23 kuće (Aličić 2008: 144, Aličić 1985: 302).

9 M17 je stari naziv za magistralnu cestu. *Službene novine FBiH*, 24/14, „Odluka o kategorizaciji cesta u autoceste i brze ceste, magistralne ceste i regionalne ceste”, 34.

10 U prvoj polovini 19. vijeka džamiju sa kamenom munarom sagradio je neki Sulejman-beg. Džamija je srušena nakon što je jezero presušeno 1956. godine, a munara je demonovana i kamen prenesen u Seonicu od kojega je podignuta munara uz seoničku džamiju. (Hasandedić 1983: 70-71)

sljemenjaka sa postoljem od konglomerata. Spomenik je dobro obrađen, ali uslijed atmosferija dosta je trošan, a na sjeveroistočnom uglu oštećen. Ukrašen je spiralom, plastičnim kružnim vijencem i urezanim linijama. Sličan je sljemenjaku koji se nalazi na nekropoli Samar u Žuglicima. Dimenzije stećka su: dužina 153 cm, širina 53, visina do krova 122 cm. Postolje je visoko 54 cm, na čeonim stranama izlazi ispod stećka za 36 cm, a na bočnim za 26 cm. Nedaleko od ovog spomenika bio je još jedan stećak koji je uništen prilikom izgradnje željezničke pruge. (Bešlagić 1954: 200)

Na nekropoli Gostinovac u Ostrožcu nalazila su se dva stećka u obliku sljemenjaka sa postoljem od kojih je jedan ukrašen. Općinska vlast u Jablanici je izmjestila stećke iz potopljenog područja 2017. godine. Nakon izmještanja stećaka na njihovom mjestu pronađeni su ljudski skeleti na koje je nasuta zemlja. Stećci se danas nalaze pored raskrsnice magistralnih puteva M17 i M16.2 u Jablanici. (Motika 2019: 206-208)

Osvrt na druge vidove devastiranja

U naselju Doljani¹¹ na desnoj strani Doljanke nalaze se nekropole Glavica i Mašeta, a na lijevoj: Vrcin greb, Pačići, Mustafići, Poca (Poca, Ilijino groblje, Orlovački potok) i Milaševac. Ovdje ćemo spomenuti nekropole na lokalitetu Pačića i Poca. Na lokalitetu Pačića kod džamije stećke je zabilježio Filipović: „У Паћућима су три стећка код џамије. Било их је и више на су грађене појате”. (Филиповић 1955: 160) Prilikom našeg prvobitnog obilaska terena nismo našli nijedan stećak na lokalitetu Pačića. Poslije izvjesnog vremena na poziv Jasmina Zahirovića, uradili smo reviziju terena i utvrdili da se na parceli Bostan k.č. 275/1 nalazi ukrašen stećak. Po sjećanju Jasmina, stećak je bio visine oko 50 do 60 cm, pa pretpostavljamo da se radi o stećku u obliku sanduka. Stećak je skoro potpuno zatrpan, vidljiva je njegova horizontalna strana. Rubovi su oštećeni. Na sjevernoj, horizontalnoj strani u plastičnoj plitkoj varijanti izraženi su motivi polumjeseca, pravilno okrenut vrhovima prema čeonju južnoj strani i četverostrane rozete, dok se između polumjeseca i rozete nalazi urezan djedovski štap u obliku slova T.¹² Motivi su raspoređeni u istoj ravni jedan do drugoga, tako što se polumjesec nalazi na

11 Naselje se nalazi sjeverozapadno, udaljeno 11.2 km od Jablanice magistralnom cestom M 227 (R419) Jablanica – Blidinje – Posušje.

12 Sličan znak u literaturi se naziva i kao tau-krst. (Bešlagić 1982: 179).

lijevoj strani, djedovski štap u sredini koji se proteže cijelom dužinom, a na desnoj strani četverostrana rozeta. Na lijevoj strani nalazi se ostatak još nekog motiva, ali zbog oštećenja je teško rasuditi o čemu se radi. Orijehtacija stećka je sjever-jug. Pretpostavljamo da je stećak upotrijebljen za gradnju pojate (štale) i da orijentacija nije tačna. Ukasni motivi do sada nisu evidentirani. Prema kazivanju Rifeta Zahirovića, do samog stećka u pravcu istoka prema džamiji bila je sagrađena štala koja je u Drugom svjetskom ratu zapaljena, poslije čega nije obnovljena. Koordinate ukrašenog stećka u Paćićima su 43°41'44.93"N, 17°39'41.62"E.

U neposrednoj blizini nalazi se staro muslimansko mezarje, dok se uz samu džamiju¹³ nalazi nekoliko nišana koji su pomjerani. O stećcima sa lokaliteta Paćića drugih podataka nemamo, osim onih da su ugrađivani u pojate. U pravcu jugoistoka 20 m od džamije u zidu porodične kuće Sefera na parceli Okučnica k.č. 309 uzidana su dva ukrašena nišana.¹⁴ Nišani na istom lokalitetu sa stećcima ukazuju na kontinuitet ukopavanja. Ukop se vršio na istom mjestu, bez obzira što je došlo do promjena u vjerskom pogledu. Na taj način muslimani su čuvali grobove svojih predaka (Скарпћ 1932: 6), ali kao što vidimo, stanje se bilo promijenilo pa su stećci i nišani se uništavali.

Lokalitet Poca¹⁵ u naselju Doljani obuhvata područje nekropole Poca, lokalni put i pojas oko desne strane Orlovačkog potoka. Pored same nekropole protiče Orlovački potok koji je uzrokovao obrušavanje stećaka. Nekada je ova nekropola obuhvatala i prostor sa lijeve strane potoka, lokalitet Mustafića. Međutim, površina nekropole na lokalitetu Poca se stalno sužavala od nabujalog Orlovačkog potoka i proširivanjem puta koji prolazi pored same nekropole. Na taj način stećci su uništavani prirodnim putem i ljudskim nemarom (Slika 4).

13 Džamiju je sagradio Hadži Nezgoda koja je imala vakuf sa dućanima i hanovima u selu. (Филиповић 1955: 160-161)

14 U potpornom zidu koji se vezuje za avliju porodičnih kuća Junuzovića vidi se zazidan nišan koji je ukrašen plastično izraženom sjekiricom sa kratkom drškom. Prema kazivanju Mumina Junuzović, u istom zidu potpuno je zazidan još jedan nišan koji je navodno ukrašen motivom konjanika koji jaši konja i u ruci drži buzdohan ili koplje. Parcela je označena sa k.č. 310 i 315 i veže se za potporni zid parcele k.č. 309. U avliji porodične kuće Junuzovića iza česme, nalazi se grobnica sa ljudskim skeletom oko koje je ugrađen beton. Također, prilikom iskopavanja temelja za kuću Muminovog brata Nazifa, pronađena su dva skeleta koja su navodno izmještena u obližnje mezarje. Koordinate zazidanih nišana na lokalitetu Paćića su 43°41'43.80"N, 17°39'43.45"E.

15 Na austrougarskoj katastarskoj izmjeri za Doljane zabilježen je toponim Polca. *Zone 31. Colonne XVII. Section 3. Viertel d. Sechztl. d/3*, 1:6250, K.u.K. Militärischgeographisches Institut, Wien, 1882.

U katoličkom groblju se nalaze dva stećka. Jedan stećak je kvalitetnije obrađen i ukrašen motivom ispučene osmostrane rozete. (Zelenika 1985: 56) Stećak je postavljen na grob fra Pavla Kovačevića i u njega je nekada bio usađen krst. (Филиповић 1955: 160) Orijentisan je u istom smjeru kao i katolički nadgrobni spomenici sjever-jug. Umjesto krsta, danas se na stećku nalazi manja granitna ploča sa natpisom koja je vertikalno postavljena.¹⁶ Prilikom postavljanja granitne ploče plastično izražena rozeta je oštećena. Stećak u obliku sanduka u Ilijinom ili katoličkom groblju nije „*in situ*”, već je iskorišten kao nadgrobni spomenik svećeniku (Slika 5). Drugi stećak u ovom groblju u obliku sljemenjaka se nalazi kao spomenik harambaši Mijatu Tomiću, koji se u XVII vijeku istakao u borbi protiv osmanske vlasti. (Bešlagić 1971: 296) Na stećku sa čeonu istočne strane je umetnuta spomen ploča sa slikom i natpisom posvećena Mijatu Tomiću koju podiže K. D. Napredak 1937. godine.¹⁷ Stećak se nalazi na uskom postolju koje je nekoliko centimetara šire od podnožja stećka. Postavljen je u pravcu istok-zapad, dok su katolički grobovi orijentisani u pravcu sjever-jug. Stećak nema motiva, a gornji dio na zapadnoj strani je oštećen, te je oštećenje popunjeno malterom. Tragovi klesarske tehnike na stećku su oštrije u odnosu na ostale stećke na nekropoli, pa se pretpostavlja da je stećak preuređivan. Ovaj sljemenjak je iskorišten kao spomen obilježje harambaši Mijatu Tomiću (Slika 6). Koordinate stećaka u katoličkom groblju su 43°41'49.69"N, 17°39'15.28"E.

Pored katoličkog groblja nalazi se staro muslimansko mezarje sa nišanima. Nešto dalje, oko 100 metara zapadno od ovog mezarja i katoličkog groblja, ispod lokalnog puta sa parcele Šipovice k.č. 1957/1 izmještena su četiri nišana od sedre (dva prva i dva zadnja). Navodno da su skeleti ostali netaknuti, a nišani su premješteni u muslimansko mezarje na parcelu Orlovac k.č. 1660 koja se nalazi pored katoličkog groblja (Slika 6).¹⁸

16 Na sjevernoj strani stećka postavljena je manja granitna ploča u vertikalnom položaju koja se nalazi na rubu horizontalne strane stećka. Na ploči se nalazi urezan krst i natpis fra Pavao Kovačević + 1893, završio staru crkvu Doljani. Mještani kazuju da je fratar navodno poginuo tako što ga je ubio grom dok je jahao konja.

17 Podatke u nekoj objavljenoj publikaciji iz vremena postavljanja spomen ploče i preuređivanja stećka nismo mogli pronaći. Na zvaničnoj stranici Napretka nalaze se informacije u vezi spomen ploče, pristupljeno 9. 9. 2020, <https://www.hkdnapredak.com/mijat-tomic-hrvatski-narodni-junak-hajduk/>.

18 Prema kazivanju P. G. koji je i vlasnik parcele, prije izmještanja nišana o svojim namjerama upoznao je neke od mještana u Doljanima i nadležne u Medžlisu Islamske zajednice u Jablanici, nakon čega su nišani izmješteni uz pomoć mehanizacije i ljudi iz Javnog komunalnog preduzeća Jablanica. Nišani su izmješteni i pored saznanja o namjerama

Pored lokalnog puta nalazi se jedan veliki i dva manja stećka u obliku sanduka. Lokalni put razdvaja stećke i kapelu u katoličkom groblju koji se nalaze na parceli Poca k.č. 101. Orijehtacija većeg sanduka je u pravcu istok-zapad, dok prvobitna orijentacija dva manja sanduka nije utvrđena zbog pomjeranja. Na mjestu gdje se nalaze stećci planirana je izgradnja objekta koji bi služio za obred daće.¹⁹ Lokalni vlastodršci su u decembru 2016. godine bagerom pokušali ukloniti stećke kako bi na tom mjestu izgradili pomenuti objekat. Uspjeli su pomjeriti dva manja sanduka, ali su odustali, kada su mještani zaprijetili da će pozvati policiju. Na tom mjestu se na površini zemlje vide ljudske kosti (Slika 7). Nekoliko metara dalje u pravcu sjevera, na rubu obrve na parceli Poca – Bašluk, nalaze se dva nišana od sedre. Na ovom lokalitetu nalazi se staro muslimansko mezarje. (Филиповић 1955: 161) Koordinate stećaka pored puta su 43°41'50.13"N, 17°39'15.68"E.

Nekoliko metara od ova dva nišana, u pravcu sjeverozapada nalazi se 10 stećaka u obliku sanduka i 1 sljemenjak. Stećci su prilikom obrađivanja zemlje skoro zatrpani, te nakon otklanjanja zemlje sa horizontalnih strana utvrdili smo njihov oblik i ukrasne motive. Ukrasni motivi na ovim stećcima do sada nisu evidentirani. Ukrašena su tri stećka u obliku sanduka na horizontalnim stranama: dva primjerka motivom polumjeseca i jedan motivom grčkog krsta. Motiv manjeg polumjeseca okrenut je vrhovima prema jugu, dok motiv većeg polumjeseca prema zapadu. Motiv krsta je predstavljen izrazito plastično (debelo) sa jednakim krakovima čiji su završeci zaobljeni (Slika 8). Identičan motiv krsta susrećemo na nekropoli Radimlja. (Benac 1950: 19) Ovakav oblik krsta se naziva grčkim krstom. (Bešlagić 1982: 178) Jedan dio stećaka, njih 7 se nalazi na parceli Poca k.č. 98, dok se 4 stećka nalaze na parceli Poca k.č. 99. Orijehtacija stećaka je u smjeru istok-zapad sa otklonom od 10 do 20° prema sjeveru. Pretpostavlja se da na ovom lokalitetu ima još zatrpanih stećaka. Na ovom lokalitetu Zelenika je zabilježio da su iznad katoličkog groblja i puta smještena 4 stećka: 1 viši sanduk, 2 niža sanduka i 1 manji dječiji sanduk. Neposredno pored puta, u bašči se nalazi još jedna ploča. (Зеленика 1985:

---

vlasnika parcele. Ništa se nije poduzelo da se izmještanje zaustavi, bez obzira što se radi o privatnom posjedu. Koordinate lokacije na kojoj su se nalazili nišani su 43°41'50.71"N, 17°39'9.91"E.

19 Daća je obred nakon sahranjivanja. Koristi se još i naziv *karmine* (prema lat. carmen: pjevanje, pjesma) ili *podušja*, obredna gozba za pokojnika koja se održava u kući umrloga, obično nakon pogreba. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pristupljeno 4. 6. 2020, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=30615>.

56) Bešlagić je zabilježio na ovom lokalitetu 16 stećaka (13 ploča i 3 sanduka). (Bešlagić 1971: 296) Opisujući stećke na lokalitetu Lopata,²⁰ M. Filipović navodi sljedeće: „На једном стећку, врло великом, са све четири стране у рељефу по три играча који играју коло, ухваћени за руке које су подигли увис”. (Филиповић 1955: 160) Stećak kojeg opisuje Filipović nismo pronašli. Koordinate lokaliteta Poca iznad katoličkog groblja su 43°41'51.02"N, 17°39'13.76"E. Na malom brežuljku, sa istočne strane pored katoličkog groblja nalaze se dva stećka. Smještene su na parceli Okučnica k.č. 1962. Koordinate ova dva stećka su 43°41'49.48"N, 17°39'16.92"E. Na lokalitetu Poca vidljivo je ukupno 20 stećaka.

U ogradi Jure Matića nalazio se lijepo obrađen stećak u obliku sljemenjaka s ukrasnim motivom lova. Na bočnim stranama nalaze se motivi konjanika s mačem u ruci, psa i jelena (Зеленика 1985: 56) (Slika 9). Ovaj stećak u obliku sljemenjaka pomjeren je oko 150 m sa prvobitnog lokaliteta Mustafići i postavljen ispred crkve u Doljanima,²¹ gdje se danas nalazi. Djelimično je oštećen. Ispod sljemena je ukrašen duplom cik-cak linijom sa svih strana. Sa bočnih strana se nalazi figura konjanika, koja je plastično izražena. Čovjek na konju sa podignutim rukama u jednoj ruci drži ravno ispruženo koplje. Na bočnoj strani stećka koja se sada nalazi na sjevernoj strani nazire se i neka životinja, koja se zbog oštećenja ne može prepoznati. Pored stećka se nalazi krst od sedre uboden u zemlju, koji je također donesen i postavljen (Slika 10). Koordinate stećka ispred crkve u Doljanima su 43°41'45.25"N, 17°39'21.67"E. Još jedan sličan primjer premještanja stećaka zabilježili smo na Blidinju ispred crkve sv. Ilije u Masnoj Luci u Općini Posušje, gdje je navodno stećak prenesen sa obližnje nekropole (Slika 11).²²

Na prilazu crkvi u Doljanima, 50 m od lokalnog puta nalazi se prepovoljen sljemenjak. Njegove koordinate su 43°41'48.00"N, 17°39'18.45"E. Prema kazivanju mještana izvučen je iz Orlovačkog potoka. Stećak je imao

---

20 Lokalitet Lopata nalazi se neposredno uz crkvu i povezuje se sa lokalitetom Poca, a obuhvata parcele k.č. 1963, 2082 i 2083 u k.o. Doljani, pristupljeno 27. 9. 2020, <https://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/>. Prema našoj procjeni radi se o istoj nekropoli sa navedenim različitim toponimima.

21 Župna crkva izgrađena je 1892/93, koja je obnovljena 1910. godine. Današnja nova crkva sagrađena je 1973. godine. (Marić 2015: 108) Prema kazivanju mještana u Doljanima Zlata Zukić je darovala parcelu zemlje za izgradnju crkve.

22 Iz razgovora sa fra P. K. doznajemo da je stećak u obliku sljemenjaka premješten sa obližnje nekropole i postavljen ispred crkve. Stećak je ukrašen na bočnim stranama motivima polumjeseca i rozete, a na jednoj čeonoj sa dva jednokraka tzv. grčka krsta.

ukrašenu borduru u pojasu sljemena. U pojasu Orlovačkog potoka koji zahvata lokalni put i putni prilaz crkvi, vršena je sanacija puta i samog korita, te su obrušeni stećci u potoku ostali zatrpani. Zelenika je zabilježio: „... у потоку, поред пута, налази се обрушено 6 стећака, на пола засутих наносом земље и шљунка. Тешко је разликовати облике, али издваја се један лијеп сљемена квалитетније клесарске обраде”. (Зеленика 1985: 56) Stećci obrušeni u potok fotografisani su 1978. godine (Slika 4). Prema kazivanju Marka Bradarića, stećak u obliku sljemenjaka nalazi se zatrpan i zabetoniran sa desne strane Orlovačkog potoka, kod propusta. Prema našoj procjeni radi se o istom mjestu, kao na Slici 4. Koordinate zatrpanih stećaka su 43°41'49.82"N, 17°39'17.34"E.

Nekropola sa stećcima Dugo polje na Blidinju proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine²³ i upisana na Listu svjetske baštine.²⁴ Na nekropoli se nalaze zidovi kapelice koju su katolici sagradili od stećaka i sitnog kamenja sredinom 20. vijeka. Na kapelici je bilo 8 stećaka. Na jednom stećku koji je ugrađen u desni zid kapelice (gledajući prema kapelici) se vidi plastično izražena šesterostrana rozeta i polumjesec. Pokraj kapelice na fragmentu ploče nalazi se ukras bordure od spojenih spiralno zavijenih linija (Slika 12). (Bešlagić 1959: 36) Na kapelici se danas nalazi 6 stećaka od kojih su 2 u obliku sanduka, jedan je nešto većih dimenzija i 4 u obliku ploče od kojih su dvije tanje. Također, na kapelici se nalaze veći komadi kamenja koji predstavljaju ostatke 2 polomljena sanduka. Iz nominacijskog dokumenta, koji je usvojio Komitet za svjetsku baštinu UNESCO, vidi se da su na nekropoli vršeni konzervatorsko-restauratorski radovi.²⁵ Međutim, na grupi stećaka koji se nalaze u sklopu nekropole na mjestu nekadašnje kapelice nisu poduzimani nikakvi radovi za zaštitu i očuvanje (Slika 13). Dalje se navodi da je „struktura nekropole očuvana i izgled nepromijenjen, osim središnjeg dijela gdje je u prošlosti nekoliko nadgrobnih spomenika u obliku sanduka korišteno za izradu objekta čiji su ostaci vidljivi“.²⁶ Bez obzira što je na nekropoli sagrađena kapela, u nominacijskom dokumentu se na više

23 *Službeni glasnik BiH*, br. 21, 2004, 1878-1879. Odluka se nalazi i na internetskoj stranici, pristupljeno 1. 3. 2020, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1916.

24 UNESCO, *Stećci - Medieval Tombstones*, pristupljeno 1. 6. 2020, <http://whc.unesco.org/en/list/1504/documents/>.

25 *Stećci Medieval Tombstones*, 1336, pristupljeno 1. 6. 2020, <http://whc.unesco.org/uploads/nominations/1504.pdf>.

26 Isto, 1336.

mjesta navodi da su nekropole predložene za nominaciju „in situ“. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine o nekropoli Dugo polje u opisu dobra navodi „oko sredine nekropole su ostaci objekta u koji su mještani ugradili nekoliko sanduka sa nekropole“²⁷. Koordinate nekropole Dugo polje su 43°39'47.62"N, 17°32'34.99"E. Slični postupci mještana mogu se vidjeti i na nekropoli Svatovsko groblje – Ranica u naselju Sovići, gdje se na sjeverozapadnom dijelu nekropole nalazi novoizgrađeni krst koji je zajedno sa tri stećka ugrađen u beton (Slika 14). Nekropola je proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.²⁸ Koordinate lokaliteta Svatovsko groblje – Ranica su 43°42'45.96"N, 17°35'43.82"E.

Na majdanu Brijeg na parceli k.č. 1751 i 1752 nalazio se ostavljeni stećak koji je prenesen na Kedžaru. Lokalitet je udaljen od kuća u Donjim Dragajicama oko 700 m ili od kuća u Trnovcu oko 400 m zračne linije. Lokalitet majdana mještani zovu Ljubića brijeg. Bešlagić ovaj majdan naziva „*Zeonica*“ na kojem se nalazio ostavljen stećak u obliku visokog sanduka sa motivima polumjeseca i rozete na gornjoj horizontalnoj strani. (Bešlagić 1959: 24) Na bočnoj strani plastično je izražen motiv srne i psa.²⁹ Stećak je sa majdana prenesen na Kedžaru u organizaciji fratara iz Franjevačkog samostana Rama na Šćitu³⁰ i postavljen ispred spomenika Dive Grabovčeve (Slika 15). Koordinate majdana Brijeg na kojem se prvobitno nalazio stećak su 43°40'51.40"N, 17°32'40.82"E, dok su koordinate na Kedžari 43°41'50.58"N, 17°31'59.00"E.

Naselje Šabančići je smješteno sjeverno od Jablanice na desnoj strani Jablaničkog jezera. Udaljeno je od Jablanice magistralnom cestom M 115 u dužini 8.3 km i lokalnim putem Ostrožac – Žuglići – Šabančići 8.2 km. Na

---

27 Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine o proglašenju nacionalnog spomenika, Istorijsko područje – nekropola sa stećcima Dugo polje na Blidinju, pristupljeno 2. 9. 2020, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1916.

28 *Službeni glasnik BiH*, god. XIV, br. 38, Dom naroda PSBiH, Sarajevo, 2010, 50. Odluka se nalazi i na internetskoj stranici, pristupljeno 1. 3. 2020, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3280.

29 Bešlagić (1959: 24) na ovom stećku navodi motiv konja. Međutim, motiv nije tačno protumačen. Pretpostavljamo da se stećak nalazio između stijena, pa se motiv nije detaljno vidio. Prema našem viđenju, na stećku se nalazi motiv životinja srne i psa. Srna je predstavljena sa manjim repom i rogovima.

30 Iz razgovora sa fra M. S. doznajemo da za premještanje stećka sa majdana nisu tražili odobrenje nadležnih institucija jer su smatrali da „stećak nema neku kulturnu vrijednost“. Prema fratrovom kazivanju, stećak je dislociran na Kedžaru 1998. godine.

nekropoli Dub ili Mašeta prije samog sela nalazi se nekropola sa 16 stećaka.³¹ Stećci su u obliku 12 sanduka, 2 ploče, dok se za 2 stećka nije mogao utvrditi oblik. Pojedini stećci su utonuli, pomjereni i oštećeni. Na sredini nekropole izgrađeno je igralište površine 450 m² (Slika 16). Ukrašen je samo jedan sanduk linijom po dužini stećka koji je pomjeren sa svog prvobitnog položaja. On se nalazio na samom igralištu. Prema kazivanju mještana ispod stećka su pronađene dvije trtične ili repne kosti koje su premještene i zakopane sa jugozapadne strane igrališta. Linija po dužini stećka i dvije repne kosti ukazuju da su se ispod stećka nalazila dva skeleta, odnosno da je grob bio dvojni. Na prilazu igralištu nalazi se 8 stećaka od kojih je većina oštećena, a ima i onih koji su potpuno zasuti zemljom (Slika 17). Također, s druge strane igrališta nalazi se 8 stećaka raspoređenih u nizove (Slika 18). Osim što je nekropola razorena i izgrađeno igralište, preostali stećci predstavljaju predmet za društvene igre i zabavu. Na jednom stećku urezana je društvena igra mica ili kozavica,³² a na drugima se mogu jasno pročitati urezana imena potpisivača. Osim toga, stećci predstavljaju često mjesto okupljanja na kojima se pije kahva. Nekropola se nalazi u k.o. Rodići na parceli k.č. 1097 i zahvata dio parcela k.č. 1106 i k.č. 1305 koje graniče sa k.č. 1097. Ukupna površina nekropole sa igralištem iznosi 800 m². Koordinate nekropole su 43°41'46.84"N, 17°45'55.95"E.

Naselje Zlate nalazi se na lijevoj obali Doljanke. U pravcu zapada udaljeno je od Jablanice 2 km magistralnom cestom M 227 (R419)³³ Jablanica – Blidinje – Posušje i oko 800 m lokalnim putem. Prvi osmanski popisi za ova područja ne spominju ovo naselje. Nakon osmanskog zaposjedanja dugo vremena bilo je pusto. (Дедијер 1909: 373) Zabilježeno je da se na lokalitetu Mašeta nalazi ukrašen stećak prekriven zemljom. Po topografiji Radimskog, ovdje su bila tri stećka, a na jednom su bili ukrasi: šest ljudi i šest konja. Nekih 200 m uzvodno, pored starog puta za Doljane bio je 1951. godine stećak

31 Zelenika je na ovom lokalitetu zabilježio 21 stećak (13 ploča i 8 sanduka). (Зеленика 1985: 54). Radimski navodi 10 stećaka. (Prema: Anđelić 1975: 219).

32 Društvena igra mica je stara igra u dvoje koja se u narodu zove još i kozavica. Kozavica je teren za igru, gdje su iscrtene linije u obliku tri kvadrata koji su međusobno povezani poprečnim linijama na svim bočnim stranama. Igra počinje tako što svaki od igrača naizmjenično postavlja svoje figure na kozaljku, mjesta gdje se linije spajaju. Cilj igre da se suprotni igrač ostavi samo na dvije koze tako da ne može spojiti kuru ili kozu sa tri figure. Više detalja pogledati: Ralph Gasser, „Solving Nine Men's Morris”, *Games of No Chance*, MSRI Publications, Volume 29, 1996, 101-113 ili na internetskoj stranici u pdf-u: <http://library.msri.org/books/Book29/files/gasser.pdf>

33 R419 je stari naziv za regionalnu cestu. *Službene novine FBiH*, 24/14 „Odluka o kategorizaciji cesta”, 34.

koji s jedne strane nije bio uopće obrađen. Na mjestu zvanom Batišća bila je navodno „grčka” crkva. Vidljivi tragovi građevine nisu konstatovani. (Prema: Anđelić 1975: 222) Navodno 2 stećka su se obrušila u Doljanku. (Зеленика 1985: 56) Prilikom rekognosciranja terena na ovom lokalitetu nismo pronašli stećke. Tom prilikom pregledan je širi lokalitet uključujući i korito rijeke Doljanke. Nekoliko parcela uz rijeku Doljanku ima naziv Mašeta, a njihove katastarske oznake su k.č. 2450-2453; 2456-2458; 2460-2466. Toponim Mašeta nas upućuje da je ovdje nekada bilo stećaka. Koordinate lokaliteta Mašeta su 43°39'28.28"N, 17°44'18.74"E.

Do danas se sačuvao kontinuitet ukopavanja na istim grobljima, zbog shvatanja da su nekropole sa stećcima grobovi predaka i da ih je grijeh uništavati. Brojni su primjeri zajedničkog postojanja nekropola sa stećcima i starih mezarja sa nišanima. Takve primjere na osnovu terenskog istraživanja nalazimo: u naselju Doljani na lokalitetima Pačića, Mustafića, Poca, Vrcin greb, Glavica i Mašeta; u naselju Sovići na lokalitetima Vrtla – Gunjača, Vrto – Podkula i Zec; u naselju Čehari na lokalitetima Muslimansko mezarje i Grčko groblje; u naselju Donja Jablanica na lokalitetu Lokve; u naselju Gлогошница na lokalitetu Dub; u naselju Mrakovo na lokalitetu Ravna grepca (stećci su uništeni); u naselju Rodići na lokalitetu Hrkotina bašta; u naselju Krstac na lokalitetu Nikole; u naselju Ostrožac na lokalitetu Stari Ostrožac i Gostinovac (stećci su potopljeni);³⁴ u naselju Gornje Paprasko na lokalitetu Topalov greb stećci nisu pronađeni. Također, zabilježena su zajednička katolička groblja sa nekropolama stećaka: u naselju Sovići na lokalitetu Katoličko groblje; u naselju Gлогошница na lokalitetu Dub; na Blidinju na lokalitetu Risovac; u Doljanima na lokalitetu Poca (Ilijino groblje je recentnog datuma, još jedno groblje se nalazi udaljeno od Ilijinog oko 200 m zračne linije i staro na Pomenu). Jedna nekropola stećaka čini zajedničku cjelinu sa pravoslavnim grobljem u naselju Dorigošće na lokalitetu Grčko groblje.

Zaključak

Nekropole sa stećcima su do danas sačuvane, ali su u velikoj mjeri fizički oštećene i uništene. Rezultati sa terena ukazuju da su srednjovjekovne nekropole sa stećcima jablaničkog kraja ugrožene i neadekvatno zaštićene. Na

34 U blizini nekropole Gostinovac nalazilo se nekoliko nišana velikih dimenzija. (Anđelić 1958: 199).

potopljenom području ostaci civilizacija su djelimično istraženi, ali su u velikoj mjeri ostali nepoznanica. Zarobljeni u vodi i zatrpani velikim količinama riječnog materijala ne mogu da svjedoče o životu, kulturi i historijskim događajima ovog kraja. Na nekropolama u Starom Ostrošcu, Dugom polju na Blidinju i Paćićima u Doljanima, stećci su upotrijebljeni kao građevinski materijal. Osim fizičkog uništavanja i prirodnog propadanja, prisutno je i prisvajanje stećaka. To se odvija na način da se stećci sa obližnjih nekropola premještaju ispred sakralnih objekata ili na mjesta vjerskog okupljanja. Ruše se vrijednosti kulturno-historijske baštine i pokušavaju se nametnuti nove vrijednosti. Takvi primjeri su vidljivi u Doljanima, gdje je jedan stećak postavljen na grob umrlog svećenika, a drugi posvećen istaknutom harambaši. Kod prisvajanja stećaka nije ni važno kome su u prošlosti pripadali i da li su ukrasni motivi stećaka u skladu sa vjerskom tradicijom onih koji ih premještaju (prisvajaju). Dislociranje, pomjeranje i sekundarna upotreba stećaka znači ukidanje primarne namjene nadgrobnih spomenika.

Nesistemska zaštita stećaka od strane nadležnih službi najviše je doprinijela devastiranju, propadanju i nestajanju stećaka. Da bi se devastiranje zaustavilo, neophodno je pripremiti i realizovati dva vrlo važna postupka, a to je: proglasiti sve nekropole sa stećcima interesom od posebnog značaja i sistemska zaštita i očuvanje. Općinska izvršna i zakonodavna vlast uz podršku stanovništva mora preuzeti glavnu ulogu o brizi spomenika, ne čekajući da kantonalni, federalni ili drugi organ vlasti nešto poduzme na njihovoj zaštiti. Dužnost vlasti i građana je ne samo da koriste, nego i da štite kulturno-historijsku baštinu. Zaštita od strane pojedinaca nije dovoljna. Stećci su uglavnom prepušteni sami sebi i svakim danom sve više se uništavaju, uglavnom ljudskom rukom. Zaštita i očuvanje se treba prepoznati i praktično vidjeti. Ukoliko se nešto ne poduzme, za kratko vrijeme nećemo imati priliku čime da se ponosimo. Načinjene greške se ne mogu popraviti. Međutim, negativan odnos i stanje prema nekropolama sa stećcima može se zaustaviti i promijeniti.

ON THE DEVASTATION OF THOMBSTONES ON THE EXAMPLES OF THE JABLANICA REGION

SUMMARY

The work was created based on field research in which we found that tombstones are destroyed in various ways, mainly by human hands. In some cases, the tombstones were moved and buried by natural processes or endangered and disappeared due to bad weather. The results of the research showed that almost all necropolises with tombstones were more or less devastated. In this paper we are talking only about the necropolises that are most devastated, such as the necropolises submerged by Lake Jablanica, the necropolises in the settlement of Doljani, in the area of Blidinje and in the settlements of Šabančići and Zlate. This is also an attempt to draw the attention of the competent authorities, primarily the municipal authorities, to stop and prevent the devastation of the tombstones, as well as a recommendation to the residents to take a positive attitude towards this cultural and historical heritage.

Key words: devastation, necropolis, tombstone, Jablanica

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Zbirka filmova (negativa) Ćirila Ćire Raiča, Kralja Zvonimira 24A, Mostar, slika 1, 2, 4, 9, 16. (fotografije inv. br. 111281, 111280, 121369, 121371, 121540)

Objavljeni izvori

Aličić, Ahmed S. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475-77*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1985.

_____. *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar, 2008.

Topografska karta BiH 1:25000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1971-1973.

Katastarski plan, *Zone 31. Colonne XVII. Section 3. Viertel d. Sechztl. d/3*, 1:6250, K.u.K. Militärischgeographisches Institut, Wien, 1882.

Knjige

Anđelić, Pavao. *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine, Konjic, 1975.

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Tom 3. Regija 21. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.

- Benac, Alojz. *Radimlja*, Srednjovjekovni nadgrobnji spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska I, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1950.
- _____. *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, NDBiH, Djela X, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo, 1958.
- Bešlagić, Šefik. *Stećci na Blidinju*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, MCMLIX.
- _____. *Stećci. Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.
- _____. *Stećci - kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.
- Дедијер, Јевто. Херцеговина, књ. 12, Насеља српских земаља, књ. VI, Српски етнографски зборник, Српска краљевска академија, Београд, 1909.
- Филиповић, С. Миленко. Рама у Босни, Српски етнографски зборник књ. LXIX, Насеља и порекло становништва књ. 35, Српска академија наука, Београд, 1955.

Naučni radovi

- Anđelić, Pavao. „Srednjovjekovni gradovi u Neretvi”, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija*, n.s., sv. XIII, Sarajevo, 1958, 179-231.
- Bešlagić, Šefik. „Stećci u dolini Neretve, s područja Jablaničkog jezera”, *Naše starine* II, Sarajevo, 1954, 181-212.
- Hasandedić, Hivzija. „Hercegovački vakufi i vakifi“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. IX-X, Sarajevo, 1983, 29-73.
- Motika, Hajrudin. „Zaštita stećaka sa lokaliteta Gostinovac u Ostrošcu“, *Hercegovina* 18, Mostar, 2019, 206-208.
- Patsch, Karlo. „Rimska mjesta u konjičkom kotaru”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, knj. 3, 1902, 303-333.
- Gasser, Ralph. „Solving Nine Men's Morris”, *Games of No Chance*, MSRI Publications, Volume 29, 1996, 101-113. <http://library.msri.org/books/Book29/files/gasser.pdf>
- Зеленика, Анђелко. „Stećци јабланичког подручја”, *Херцеговина* 4, Мостар, 1985, 51-71.

Službene glasila

- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, „Odluka: Historijsko područje - Nekropola sa stećcima Dugo polje na Blidinju”, *Službeni glasnik BiH*, god. VIII, br. 21, Dom naroda PSBiH, Sarajevo, 2004, 1878-1879.
- _____. „Odluka: Grobljanska cjelina - Prahistorijski tumulusi, nekropole sa stećcima i nišanima u selu Sovići, općina Jablanica”, *Službeni glasnik BiH*, god. XIV, br. 38, Dom naroda PSBiH, Sarajevo, 2010, 50.
- Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, god. VI, broj 10, 9. mart 1950.
- Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine*, god. VIII, broj 11, 5. maj 1952.

Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, god. XI, broj 17, 12. jula 1955.

Službeni list Narodne Republike Bosne i Hercegovine, god. XV, broj 5, 5. mart 1959.

Službeni list Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, god. XXII, broj 14, 7. maj 1966.

Vlade Federacije BiH, „Odluka: O kategorizaciji cesta u autoceste i brze ceste, magistralne ceste i regionalne ceste”, *Službene novine Federacije BiH*, god. XXI, br. 24, JP NIO Službeni list BiH, Sarajevo, 2014, 33-36.

Javna glasila

Marić, Franjo. „Povijesno-statistički pregled Vrhbosanskih župa“, *Šematizam Vrhbosanske nadbiskupije za 2015. godinu*, Vrhbosanska nadbiskupija, Sarajevo, 2015, 57-748.

Скарић, Владислав. „Стари муслимански надгробни споменици у Босни“, *Време*, бр. 3686, год. XII, Београд, уторак 5. април, 1932, 6.

Internet stranice

FGU. „Federalna uprava za geodetske i imovinsko-pravne poslove“, <https://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/>

HKD Napredak. „Mijat Tomić, hrvatski narodni junak-hajduk“, <https://www.hkdnapredak.com/mijat-tomic-hrvatski-narodni-junak-hajduk/>

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://enciklopedija.hr/>

KONS. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, <http://old.kons.gov.ba/index.php?lang=1>.

UNESCO. „Stećci Medieval Tombstone Graveyards“, <http://whc.unesco.org/en/list/1504/documents/>

Prilozi

Slika 1. Lokalitet Bucanje – Barevišće potopljeno Grabovičkim jezerom

Slika 2. Lokalitet Bucanje – Barevišće bliži prikaz

Slika 3. Stari Ostrožac zatrpan muljem. Vide se ostaci zida i nišana oko porušene džamije.

Slika 4. Stećci obrušeni u Orlovačkom potoku

Slika 5. Oštećena rozeta na stećku koji je postavljen na grob svećenika

Slika 6. Stećak posvećen harambaši Mijatu Tomiću. Iza ograde u muslimanskom mezarju označeni su nišani premješteni sa parcele Šipovice.

Slika 7. Marko Bradarić (lijevo) i Salem Šahinović (desno) drže ljudske kosti na nekropoli Poca

Slika 8. Stećak sa motivom grčkog krsta na nekropoli Poca

Slika 9. Sljemenjak prije premještanja na lokalitetu Matića Ograda

Slika 10. Sljemenjak ispred crkve u Doljanima dislociran sa lokaliteta Matića Ograda

Slika 11. Sljemenjak ispred crkve sv. Ilije u Masnoj Luci

Slika 12. Sekundarna upotreba stećaka za izgradnju kapelice na nekropoli Dugo polje.³⁵

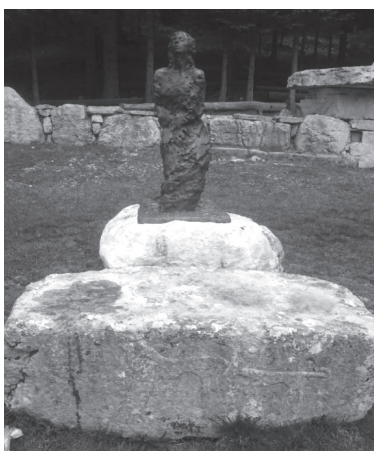
³⁵ Preuzeto: Bešliagić, *Stećci na Blidinju*, 101.

Slika 13. Kapelica na nekropoli stećaka Dugo polje

Slika 14. Na nekropoli Svatovsko groblje – Ranica sa stećcima ugrađen je krst u beton

Slika 15. Stećak sa majdana Brijeg na Kedžari

Slika 16. Nekropola Dub u naselju Šabančiči

Slika 17. Nekropola Dub sa sjeveroistočne strane

Slika 18. Nekropola Dub sa jugozapadne strane

Saliha Tanık

NIŠANI NA MEZARJU ĆEJVAN-ĆEHAJINE DŽAMIJE U MOSTARU¹

Sažetak: U radu je stavljen akcenat na istraživanje nišana iz osmanskog perioda koji se nalaze u dvorištu, mezarju Ćejvan-ćehajine džamije u Bosni i Hercegovini, te su isti uspoređeni po sličnostima i razlikama u tehnici rada, materijalu, kao i načinima ukrašavanja sa mezarima iz osmanskog perioda koji se nalaze u Anadoliji. U mezarju Ćejvan-ćehajine džamije zabilježeno je sedamnaest nišana. Od ukupnog broja ovih nišana, četrnaest je iz devetnaestog, jedan iz četrnaestog stoljeća, dok datumi preostala dva nišana nisu precizirani zbog lošeg stanja u kojem se nalaze. Trinaest nišana ukazuje da se radi o trinaest muških mezara dok tri nišana ukazuju na tri ženska mezara. Detalji sa informacijama, identitet jednog nišana zbog nečitljivog natpisa nisu mogli biti određeni. Uglavnom se radi o nišanima koji se sastoje od gornjeg kamenog dijela. Imamo samo jedan primjerak mezara sa nišanom od donjeg i gornjeg kamenog dijela. U materijalu nišana koje smo istražili uočili smo da je njih pet napravljeno od krečnjaka, te dvanaest od kamena. Klesanjem njihove površine, ukrašeni nišani dobili su jedan specifičan, reljefni oblik. Što se tiče samog oblika nišana, radi se o šesnaest nišana sa samo zemljanim podnožjem te jedan uokvireni oblik nišana. Od ovih nišana dvanaest je u obliku četvrtastog kvadratnog presjeka, četiri u obliku osmougla dok je jedan u trokutasto i okomito-četverouglo obliku. Kada pogledamo način izrade muških nišana, u devet primjeraka je korišten oblik turbana dok je u jednom primjerku

---

1 Preveo sa turskog Mehmed Zukić.

korišten oblik fesa. Što se tiče oblika ženskih nišana, specifični su sa svojim ravnim gornjim dijelom. Sa aspekta vrste natpisa i samog oblika pisma koje je primijenjeno prilikom izrade, kod četrnaest primjeraka je korišten "nesih", kod dva "sulus", dok kod jednog nišana se primijeti vrsta pisma poznata kao "ta'lik". U pogledu načina ukrašavanja korišteni su geometrijski, arhitektonski te floralni motivi. U kontekstu opisa zanimanja na dva nišana su označeni muftija i glavni službenik. Kod ostalih primjeraka nemamo konkretne informacije o zanimanjima. Nišani iz osmanskog perioda koji se nalaze u sklopu mezarja Čejvan-ćehajine džamije u Bosni i Hercegovini su nastavili tradiciju istih onih osmanskih i turskih nišana koji se nalaze u Anadoliji.

Uvod

Kada se osvrnemo na historiju Bosne i Hercegovine, vidimo da pisani dokumenti predstavljaju veliki značaj. U kontekstu identiteta i historije, pored arhitektonskih djela koja nude bitne informacije, nišani bosansko-hercegovačkih mezara također predstavljaju veoma bitan historijski arhiv. Kada se osvrnemo na tradiciju ovih nišana, što se tiče pisanog, književnog stila koji se nalazi na natpisu nišana, primjećujemo socijalno-kulturološki nivo, dok kod načina izrade uočavamo umjetničku razinu u pogledu slikanja i rada sa plastikom. Poznato je da do danas nije realizovan niti jedan detaljni rad na temu nastanka i razvoja nišana iz osmanskog perioda na prostoru Bosne i Hercegovine. U tom pogledu kao temelj i osnova uzeti su radovi Mehmeda Mujezinovića (1956 i 1998), Šefika Bešlagića (1978), Seid M. Traljića (1940: 192-210) te Alije Bejtića (1952-53: 229-297). Na osnovu podataka dobivenih iz ovih temeljnih izvora kao i zemljanih radova, te praveći usporedbu sa primjercima iz Anadolije, truditi ćemo se napraviti novu procjenu.

U istraživanju koje smo uradili na ovu temu, nišane iz osmanskog perioda koji se nalaze na prostoru Bosne i Hercegovine moguće je podijeliti u tri glavne grupe:

- 1) Nišane sa velikim obimom, četvrtaste, kao i one sa polukružnim vrhovima,
- 2) Pravougaone/četverougaone, rustične², trokutaste,
- 3) One u obliku turbana, fesa.

---

2 Etimološko značenje riječi Rustik, na latinskom nastala od riječi „rusticus“, na francuskom „rustique“, engleskom „rustic“, prvi put je korištena u petnaestom stoljeću, u značenju jednostavno, grubo, ruralno.

Natpisi na nišanima u Bosni i Hercegovini na osmanskome jeziku uglavnom su rađeni u oblicima pjesme ili mersija pisanih pismima poznatim kao nesih, sulus, talik. U većem dijelu je određen datum po arapskom alfabetskom sistemu. Ovaj način obilježavanja određenih historijskih događaja kroz prizmu pjesama, poezije u stvari nam daje neku vrstu percepcije o samoj profesionalnosti mnogih pjesnika koji su stvarali poeziju i književnost živeći na području Bosne.

Na prostoru Bosne i Hercegovine nalazimo primjerke perzijskih, turskih, arapskih nišana koji su pripadali različitim periodima pod osmanskome vlašću. Nišani iz ranog perioda vladavine koji je trajao od polovine 15. do kraja 16. stoljeća, obzirom na činjenicu da se nije pridavalo mnogo prostora za kaligrafiju i ukrašavanje, imaju skromniji izgled. Na nišanima su izrađeni motivi polumjeseca, strijele, strelice, štapa, izbočene punde, zatim motivi sjekire, bodlje, svakovrsnog oružja te, iako u malom broju, motivi čovjeka, životinje, ptičije figure kao i ruke hazreti Fatime. Također, na natpisima nišana iz ranog perioda korišteno je pismo koje nazivamo bosančicom³. Osim primjeraka nišana iz ranog perioda u Bosni i Hercegovini koje smo naveli, postoje i primjerci nišana sa arapskim i osmanskim natpisima koji pripadaju 16. stoljeću, ili drugim riječima, ranom periodu. Kao što se primjeri ovakvih nišana nalaze na prostoru Sarajeva, tako se nalaze i u drugim gradovima, naseljima širom Bosne i Hercegovine. Ove vrste nišana koji se nalaze na prostoru Bosne još se nazivaju i „skopljanski nišani“ (Mehmed Mujezinović 1998: 13). U drugoj fazi napretka tokom 17. stoljeća na primjercima tradicionalnih bosanskih nišana nastavljena je izrada natpisa na arapskom, osmanskome, perzijskom jeziku. Nišani u „skopljanskom stilu“ koji se nalaze na području Bosne su po svojoj kvaliteti kopija primjeraka nišana sa područja Makedonije, tačnije Skoplja. Jedina razlika od primjeraka koji su u Makedoniji jeste što je kao materijal prilikom izrade korišten krečnjak. Na nišanima iz 18. i 19. stoljeća raznovrsnost je došla do izražaja. Data je prednost ukrašavanju te sami natpisi, tekstovi su bili u dužem obliku. Danas su u Bosni najizraženiji nišani koji pripadaju ovom periodu.

---

3 Staro pismo koje su Bošnjaci koristili prije osmanskog perioda. Kaže se za alfabet koji je sam po sebi specifičan te koji predstavlja spoj starog grčkog i ćirilice pisma.

Mezarje Čejvan-ćehajine džamije u Mostaru:

Čejvan-ćehajina džamija u Mostaru se nalazi na gornjem dijelu Starog mosta, na uočljivoj lokaciji. Ajverdi naglašava da od prve, originalne konstrukcije najstarije džamije u Mostaru koja se nalazila na mjestu Čejvan-ćehajine džamije, danas nije ostao trag. (Hakki Ayverdi 2000: 233) Današnja konstrukcija pripada periodu 19. stoljeća. Džamija je izgrađena u kvadratnom obliku, četverougaoonog krova sa rezanim kamenom. Munara je u kvadratnom obliku te se uzdiže uz sam zid osnovne, glavne konstrukcije. Na prozorima postavljenim na gornjem i donjem dijelu korišten je specifičan oblik konstrukcije poznat kao luk potkovice konja.

Nišani na mezarju Čejvan-ćehajine džamije koji se nalaze u bosansko-hercegovačkom gradu Mostaru su tema našeg istraživanja. Na mezarju smo zabilježili sedamnaest nišana. Svi nišani koji se nalaze na mezarju su određeni i imaju neku vrstu kodnog broja. Nakon što su se utvrdile sve vrste pisama na samim natpisima ovih nišana, oni su pročitani te prevedeni na savremeni turski jezik. Primijenjena je tipologija ovih vrsta ukrašavanja, muških i ženskih nišana, kao i vrste, oblici osnovne konstrukcije mezara koji su tema našeg rada.

Slika 1: Čejvan-ćehajina džamija

Slika 2: Mezarje džamije

Slika 3: Mezarje džamije

A. Vrste mezara

1. Zemljani mezari

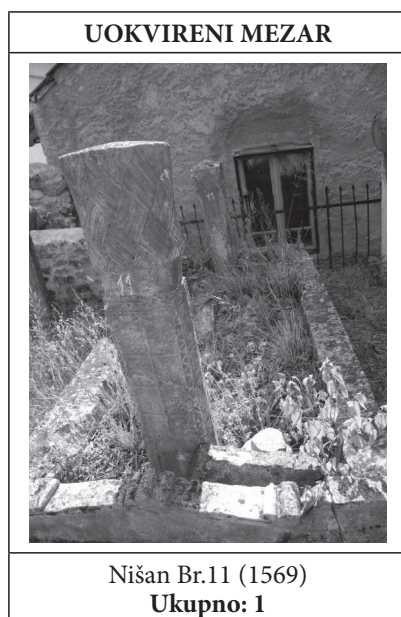
Nišani koji spadaju u ovaj oblik mezara nalaze se na prednjem, gornjem dijelu kao i na donjem dijelu mezara te su u uspravnom obliku na zemlji. Rastom površine zemlje poprimaju izbočen oblik. Svi primjeri mezara osim jednog su u ovom obliku. Oblike mezara sa zemljanim podnožjem možemo vidjeti u raznim dijelovima Anadolije. U ovu grupu spadaju: 11 primjeraka na mezarju Yenikapi u Istanbulu, 23 na mezarju koje se nalazi u sinopskoj Boyabat oblasti (Çal i Taşları 2015) kao i 11 primjeraka od ukupno 50 mezara koji se nalaze na mezarju koje je u sklopu kompleksa turbeta i džamije Atabey Gazi u Kastamonu (Çal i Ataoğuz 2008).

ZEMLJANI MEZARI		
Br. 6 (1815)	Br. 15 (1816)	Br. 9 (1809)
		
Br. 1, Br.2, Br.3, Br.4, Br.5, Br.6, Br.7, Br.8, Br.9, Br.10, Br.12, Br.13, Br.14, Br.15, Br.16, Br.17 Ukupno: 16		

2. Uokvireni mezari

Ovo su uglavnom vrste mezara na kojima su postavljeni kameni okviri za gornji i donji dio nišana. Gornji i donji dio kamena (nišana) koji su postavljeni je povezan sa po jednom dugom kamenom konstrukcijom. Samo jedan primjerak mezara sa ovim nišanom spada u gore navedenu grupu mezara.

Od ovakvih primjeraka u Anadoliji možemo navesti one kao što su 22 nišana na sinopskom Boyabat mezarju (Çal 2015: 121), 239 primjeraka koji se nalaze u giresunskoj oblasti (Çal i İltar 2011: 14) te 5 primjeraka sa mevlevijskog mezarja koje se nalazi na Istanbul Yenikapi (Tibet, Işın i Yelkenci 246).

B. Oblici Nišana:

Nišani su, uzimajući u obzir njihovu glavnu konstrukciju, podijeljeni na osnovne vrste. Prema tome, svaki nišan je predstavljen nakon kodiranja. Prilikom samog kodiranja, oni koji imaju kvadratno-horizontalan presjek sa glavnom konstrukcijom su označeni sa slovom K, mnogougli sa slovom P, dok su pravougaonasti/četverougli označeni sa slovom D (H. Çal i Ö. Ataoguz Çal 2008 i 2015). Među primjercima nišana u mezarju istaknuti su oni u obliku muškog turbana izrađenim na kvadratno-horizontatlnom presjeku, oni sa ženskim vrhom na kvadratno-horizontalnom presjeku, pravougaonasti/četverougli sa horizontalnim presjekom, oni bez glavnih vrhova te mnogouglaoni sa presjekom.

TIPOVI OBLIKA I KONSTRUKCIJE NIŠANA			
D. I-1 Vertikalno četverougaoni na glavnoj konstrukciji Kamen broj 16	K. Kvadratni na glavnoj konstrukciji Kamen Br.10 Kamen Br.4	P. Mnogougaoni Kamen Br.13	
			
Primjerak gornjeg dijela nišana: Br.16 (1835) Ukupno: 1	Primjerci gornjeg nišana: Br.2 (Nečitljivo) Br.3 (1857) Br.5 (Nečitljivo) Br.6 (1815) Br.8 (1872) Br.9 (1809) Br.10 (1803) Br.11 (1569) Br.12 (1873) Br.14 (1867) Gornji dio Br.11 Ukupno: 11	Primjerci gornjeg nišana: Br.4 (1896) Br.15 (1816) Ukupno: 2	Primjerci gornjeg nišana: Br.1 (1822) Br.7 (1806) Br.13 (1886) Br.17 (1881) Ukupno: 4

D-I-1: Uspravno-pravougaonasti/četverougaoni sa horizontalnim presjekom bez glavnog vrha, te trokutastog vrha

U ovu vrstu nišana spadaju oni sa uspravno-pravougaonastim/četverougaonim donjim dijelom te sa završnim gornjim dijelom u obliku okrenutog slova V. Među primjercima nišana koje smo istražili u ovom mezarju, samo jedan nišan mezara, onaj koji pripada ženskoj osobi, je u ovom obliku. U Anadoliji, ovaj oblik se uglavnom koristi kao gornji kameni dio mezara ženske

osobe ili kao donji dio mezara muške osobe. Bacque-Laqueur-Vatin je ovakve vrste nišana grupisao kao F-II pod nazivom "Petougao" (Grammont, Laqueur, Vatin 1990: 212).

U Anadoliji je ovaj oblik veoma rasprostranjen. Od ukupno 184 nišana koji se nalaze u sinopskom Boyabatu, 97 je u ovom obliku (Çal 2015: 12). Kroz istraživanja koja su obavljena u zapadno-anadolskoj oblasti u koju spadaju gradovi kao što su Akisar, Alaşehir, Bergam, Izmir, Manisa, Menemen, Pinarbaşı, Tire te Zejtin-jalova, utvrđeno je da su svi od ukupno 117 nišana u ovom trokutasto-pravougaonastom/četverouglom obliku (Tunçel 1989: 224). Od ukupno 59 osmanskih nišana koji se nalaze u jalovskoj Altinova pokrajini, 4 primjerka su u ovom obliku (Şeyban 2010: 173-225). Od nišana mezarja Ćapanoglu džamije u Jozgatu, 45 primjeraka i to 5 sa nišanima na gornjem dijelu, 40 sa nišanima na donjem dijelu mezara također spada u ovu grupu. (Acun 2016)

**Nišani koji su u glavnom dijelu
četverougaoni sa trokutastim vrhom**

Kamen Br.16 (1835)

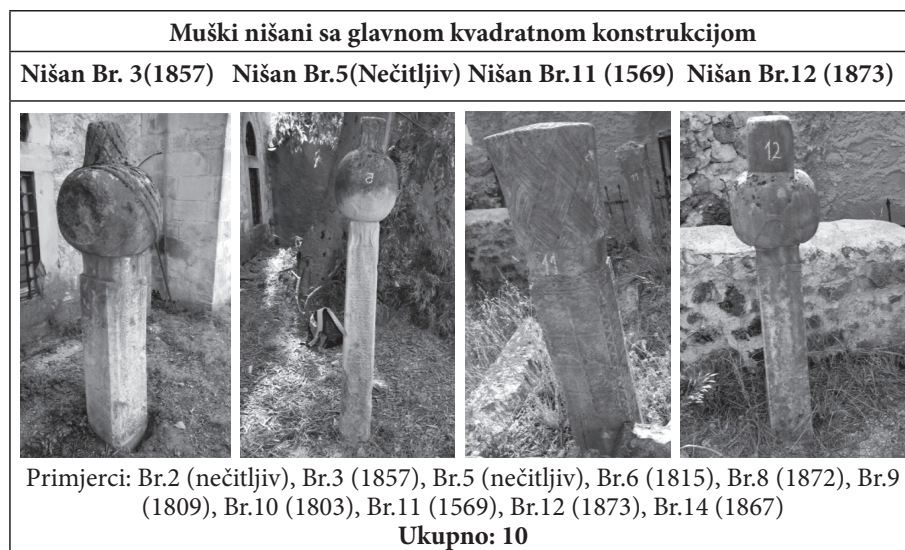

**Br.16(1835)
Ukupno: 1**

K-1: Muški nišani sa kvadratno-horizontalnim presjekom

Dio glavne konstrukcije ovog tipa nišana, koji je po svom obliku uži i kraći od ostalih tipova, istanjuje se završetkom dijela glavne konstrukcije te gornji dio završava sa vrhom. Ovaj oblik konstrukcije koja je uža, tanja kad se usporedi sa drugim tipovima i koji je sličan kvadratu mnogo je rasprostranjen u 15. i 16. stoljeću (Çal; Ö. A. Çal 2008: 12). Od nišana koji se nalaze u mezarju, u ovu vrstu spada 12 gornjih nišana i 1 donji, podnožni oblik nišana. Ovakve vrste nišana sa kvadratnim presjekom susrećemo na mnogim područjima u Anadoliji.

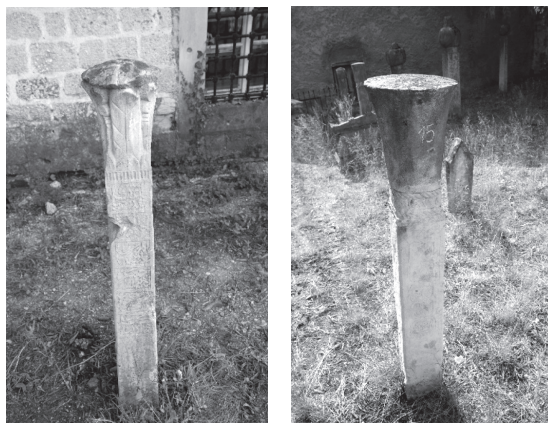
U balikesirskom Edinciku 2 primjerka (Tüfekçioğlu 2005: 90), Kocaeli mezarju Golduk Degirmendere 5 primjeraka gornjih nišana (Tanik 2016), na Bolu-Goynuk mezarju od 178 gornjih i donjih nišana 2 primjerka (Çal 2007: 301) te od nišana u giresunskoj oblasti 7 primjeraka (Çal i İltar 2011: 21) spada u ovu vrstu.

K-2: Ženski nišani sa kvadratno-horizontalnim presjekom na glavnoj konstrukciji

Od primjeraka koje smo istražili u mezarju, dva spadaju pod ovu grupu. Nišani koji spadaju u ovu grupu predstavljaju ženski oblik nišana koji nakon vrha, glavnog gornjeg dijela sužavajući se dobivaju izgled kvadrata. Tri primjerka nišana koji se nalaze na Degirmendere mezarju u Kocaeliju pripadaju ovoj grupi. (Tanik 2016)

**ŽENSKI NIŠANI SA KVADRATNIM
PRESJEKOM NA GLAVNOJ KONSTRUKCIJI**

Br. 4 (1896), Br. 15(1816)

Ukupno: 2

**P: Mnogougono-horizontalni nišani bez istaknutih vrhova,
gornjeg glavnog dijela**

Svi primjerci mnogougonaonih nišana sa horizontalnim presjekom koji se nalaze u mezarju pripadaju devetnaestom stoljeću. Četiri primjerka u mezarju pripadaju ovoj vrsti.

MNOGOUGAONI NIŠANI

Br. 1 (1822)

Br. 7 (1806)

Br. 13 (1886)

Br.17 (1881)

Br. 1 (1821), Br. 7 (1806), Br. 13 (1886), Br. 17 (1881)

Ukupno: 4

C. Vrste nišana na mezarima

Nišani uglavnom imaju karakterističan oblik odjeće koju su muškarci i žene koristili radi pokrivanja glave te koja se mijenjala prema svakom vremenu i narodu (Arseven 1983: 182-185). Pokrivala za glavu kod Osmanlija su prema raznim periodima dobili mnoge oblike. Ovakvi načini nošnje nazvani su po perzijskom izrazu “serpuš” što znači onaj koji pokriva glavu (Arseven1983: 184). Izraz turban u turskom dolazi od korijena glagola motati, zamotati. Uglavnom se zamotava preko vrste kapa kao što su fesovi. Kao ekvivalent za izraz turban na perzijskom jeziku stoljećima se koristio “destar”, na arapskom “ammame” (Koçu 1967: 202). Za vrstu kape koja se izrađuje od savijanja tankih slojeva platna prethodnim postavljanjem pamuka između široke platnene postave te samog širokog dijela platna tako da se dobije geometrijski oblik u kojem se nalazi platnena postava i čiji je spoljašni dio od širokog platna, kaže se da je turban (Çal 1999: 209). Za turban se spominje da je naglašen u rječniku kao izraz za dio odjeće koji se prije koristio u svrhu pokrivanja glave (Pakalin 2004: 217).

Naznačeno je da je turban postao dio turske kulture početkom primjene zakona o nošnji koji je sproveo tadašnji sultan Mahmut II, a fes zauzimanjem Sjeverne Afrike od strane Osmanlija (Çal 1999: 211-212). Prema Laqueriju, ovaj oblik zamjene nošnje turbana koji se pojavljuju u mnogim oblicima nošnjom fesova, koji nisu precizirali opredjeljenje ljudi te koji su se koristili van tarikatskih grupa kao i vjerskog sloja društva, značila je na neki način i samu revoluciju, prekretnicu u pogledu nošnje u osmanskome periodu (Laqueur 1997: 139).

Oblici nadgrobnih spomenika, nišana

MUŠKI NIŠANI	ŽENSKI NIŠANI
Muški nišani su istraženi pod dva različita naslova: Prvi oblik: <u>Turban</u> Ka Kb Drugi oblik: <u>Fes</u>	Ženski nišani su istraženi pod samo jednim oblikom: Oblik 1: Ženski nišan sa ravnim vrhom

a) Vrste muških nišana

Od 17 nišana koje smo istražili u mezarju mostarske Ćejvan-ćehajine džamije 14 je muških. Od ovog broja, 10 nišana smo podijelili u dvije glavne

grupe (turban i fes). Turbanske oblike smo također podijelili u dvije glavne grupe. (Koristili smo kodove K-a i K-b)

Oblik turbana 1:

Ove oblike kod kojih je unutrašnji dio izraženiji i evidentniji prema turbanskom dijelu procijenili smo kao oblike turbana. Vidi se 10 primjera nišana koji su specifični po turbanskom obliku i koji se nalaze u ovom mezarju. I oni se dijele na dvije grupe.

K-a:

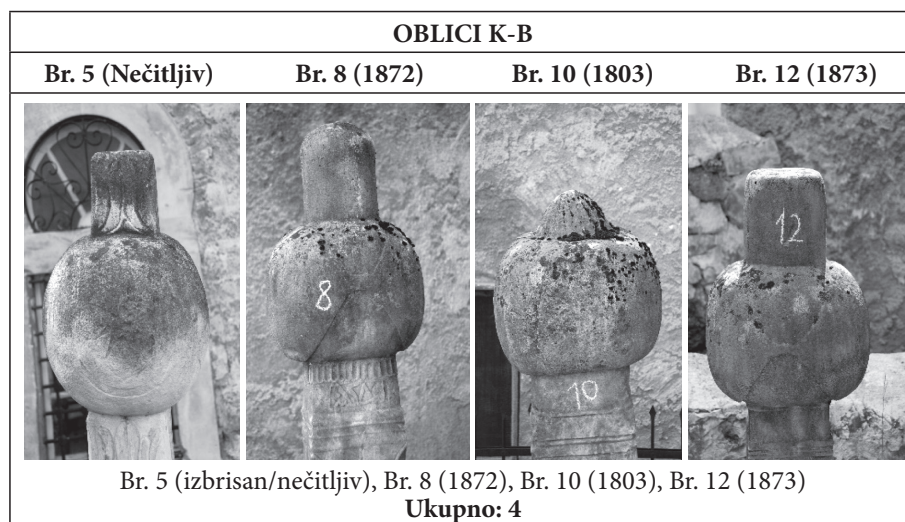
Oblici turbana čija četiri primjerka vidimo u mezarju džamije su izvedeni ili u obliku dijagonalnih grubih nareza, presjeka iz donjeg desnog ugla prema gornjem lijevom uglu ili su izrađeni bez rebrastih linija na lijevom dijelu samog oblika turbana. Među primjercima, unutrašnji dio primjerka nišana koji se nalazi u katalogu i koji je označen brojem 2 je oštećen. Unutrašnja strana kataloških primjeraka nišana pod brojem 3 i 9 je u obliku poprečnog kafeza, dok je središnji dio turbana pod brojem 6 određen rezovima koji se pružaju prema donjoj strani turbana u odvojenijem obliku uljepšan. Čal i İltar, koji proučavaju nišane giresunske oblasti, naglasili su da je jedna polovina svih 5 muških nišana koje su nazvali „turban“ te koje su kodirali oznakom S9 ostavljena prazna (Çal i İltar 2011: 26). Unutrašnji, gornji dio turbana je u obliku korneta. U našim primjercima vrh unutrašnje kapice oblika korneta je ostavljen ravan.

OBLICI K-A			
Br. 2 (Nečitljiv)	Br. 3 (1857)	Br. 6 (1815)	Br. 9 (1809)
			
Br. 2 (Nečitljiv), Br. 3 (1857), Br. 6 (1815), Br. 9 (1809)			
Ukupno: 9			

K-b:

U mezarju se vide 4 primjerka ove vrste nišana. Gornji unutrašnji dijelovi, vrhovi turbana koji se nalaze u mezarju su visoki i u kvadratnom, kružnom ili šiljastom obliku. Donji dijelovi su u ovalnom, loptastom obliku i blago izbočeni.

Kada pogledamo u Anadoliju, najbliže primjerke vidimo u giresunskoj pokrajni Šebinkarahisar. U 5 primjeraka koji se nalaze u pokrajni Šebinkarahisar primjećujemo da donji dio glavnog dijela vrha nišana nije obrađen. Dok je kod jednog primjerka desna polovina vrha gornjeg dijela nišana obrađena u obliku prugastog turbana (Çal i İltar 2011: 29-30).

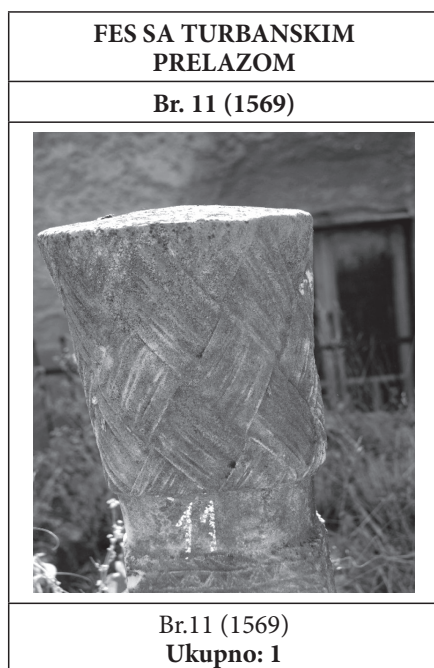
Oblik 2: Fes:

Fes sa turbanskim prelazom:

Vidimo samo jedan primjerak oblika fesa koji je zauzeo mjesto turbanu sa odredbom o nošnji izdatom od strane Mahmuta II. Ova vrsta fesa spada u primjer "turbanskog fesa". Laqueur ne precizira da li se ovi oblici koje je klasificirao pod znakom X-5 izvode od fesa ili su dobiveni namotavanjem jednog cilindričnog vrha (Laqueur 1997: 158).

U svim primjercima koji se nalaze u Anadoliji, turbani su namotani jedan preko drugog u obliku jedne vrpce sa osnovom cilindričnog vrha. U

primjerku iz mezarja na kojem smo radili te koji izgleda kao „oblik fesa-Medžidije“, vidimo da je gornji promjer širi od donjeg te da turbanski presjeci jedni druge zamotavaju prolazeći s gornje strane površine nišana prema dolje i obrnuto. U Giresunu vidimo primjerak turbanskog fesa koji je u obliku vodoravnih niti, pruga koje se nalaze na površini fesa (Çal i İltar 2011: 132).

Vrste ženskih nišana

Od tri primjerka nišana koje smo istražili dva su sa natpisom. Oba pripadaju grupi ženskih nišana sa ravnim vrhom.

Oblik 1: Ženski nišan sa ravnim vrhom

Konstrukcija ove vrste nišana je specifična po širenju s donjeg dijela prema gornjem dijelu. Nakon vanjske izbočine, zakrivljenog dijela završava sa malo zakrivljenim ili ravnim vrhom visine 3,5 cm. Laqueur ističe da je ovaj oblik ženskog nišana, kvalificirajući ga kao Y-1, najrasprostranjeniji oblik nišana (Laqueur 1997: 159. Glavni dio primjerka pod brojem 4 je obložen lišćem akante. U mnogim anadolskim primjercima susrećemo se sa ovim

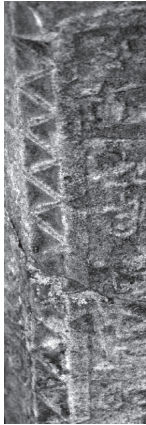

oblikom. Ovoj grupi pripadaju primjerci kao što su 11 u Giresunu (Çal i İltar: 2011: 34), 2 kod Atabey Gazi džamije i turbeta u Kastamonu (Çal; Özlem A. Çal 2008: 25), 3 na Ajaš mezarju u Ankari (Tunçel 2005: 305-306) te 6 primjeraka iz Edincik mezarja u Balikesiru (Tüfekçioğlu 2005: 163-182).

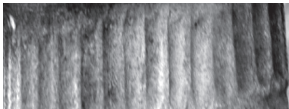

C. Oblici ukrašavanja

VRSTE UKRAŠAVANJA		
GEOMETRIJSKO UKRAŠAVANJE	ARHITEKTONSKO UKRAŠAVANJE	FLORALNO UKRAŠAVANJE
Motiv mjeseca i zvijezde; Br. 5	Umjetnost rezkanja zvana „Mukarnas“	Motiv nara Br.17
Motiv pletenja Br. 11; Br.15		Motiv kamilice Br.17
Motiv cik-cak Br.11; Br.15		Apstraktno lišće Br.8; Br.14
Ukupno: 5	Ukupno: 1	Ukupno: 4

OBLICI GEOMETRIJSKOG UKRAŠAVANJA		
1. Motiv: mjesec, zvijezda	2. Motiv: tkanje	3. Motiv: cik-cak
Br. 5 (Nečitljivo)	Br. 15 (1816)	Br.11 (1569)
		

OBLICI ARHITEKTONSKOG UKRAŠAVANJA
1. Umjetnost rezkanja „Mukarnas“
Br.4

OBLICI FLORALNOG UKRAŠAVANJA			
1. Akantus	2. Nar	3. Kamilica	4. Apstraktni list
Br. 4 (1896)	Br. 17 (1881)	Br. 17 (1881)	Br.8 (1872)
			

Često su vidljivi motivi mjeseca i zvijezde na primjercima anadolskih nišana. Ovi motivi mjeseca i zvijezde se mogu primijetiti u 14 raznih primjeraka koji se nalaze na mezarju Ata Bey Gazi džamije i turbeta u Kastamonu (Çal, Ataoğuz 2008: 28), 2 primjerka u sinopskom Boyabatu (Çal 2015: 154) kao i na 3 primjerka nišana mezarja džamije i turbeta koji pripadaju Çapanouglarima u Yozgatu (Acun: 2016: 251-274). Sa motivom pletenja na nišanu se susrećemo u jednom primjerku koji se nalazi na kocaelijskom mezarju Degirmendere (Tanik 2016: 540). Motiv u obliku cik-cak prelaza se nalazi na gornjoj strani nišanske bordure (Tüfekçioğlu 2005: 177) koja pripada mezarju jedne muške osobe u balikesirskom Edincik mezarju.

Biljni način ukrašavanja se generalno susreće na primjercima gornjih dijelova ženskih nišana ili na donjim dijelovima muških nišana. Nišani koji su ukrašeni biljnim oblicima se u rasprostranjenom broju nalaze u Anadoliji. Motivi u obliku listova divlje artičoke ili kengura prvi put su se počeli koristiti u antičkoj grčkoj umjetnosti. U ovom periodu najviše su korišteni na stubnim spomenicima (Sözen, Tanyeli 1992: 15). Biljka akantus, koja je istaknuta u obliku stubnog spomenika i kod anadolskih Seldžuka, pokazuje shematski tupi oblik kao što je slučaj kod bizantskih primjeraka koji su se udaljili od antičkog oblika. Ovaj oblik akantusa je istaknut na četiri ugla gornjeg dijela nišana.

List akantusa je također izrađen na anadolskim nišanima ističući se u različitim vrstama. Ovaj oblik se može vidjeti na različitim mjestima kod 13 primjeraka u Kastamonu (Çal, Ataoğuz 2008: 34) te kod 27 primjeraka u Giresunu (Çal, İltar 2011: 45).

U drugoj polovini 18. stoljeća motiv nara, često se susreće na ženskim nadgrobnim spomenicima, a kod starih Grka je predstavljao simbol života i raskoša, smatran je i kao dar Afrodite (Oğuz 2002: 26). Korišten je kao ukrasni motiv na Sulejmanovom hramu u Jerusalemu a u Kur'anu je naglašen kao džennetsko voće (Laqueur 1997: 131). Prema Çoruhluovom mišljenju, na nišanima sa opisom voća kao što ima zapadnog uticaja također je moguće da postoji uticaj tradicije starih Turaka (Çoruhlu 1998: 119). Kao što se predstavlja kao simbol besmrtnosti i ponovnog rađanja prirode, te zbog značenja u kontekstu rađanja, bereketa, reprodukcije smatra se da prisustvo ovog simbola na nišanima može biti povezano sa ponovnim rađanjem, oživljavanjem na drugom, budućem svijetu (Çoruhlu 1998: 120). Oko nara su obrađeni zakrivljeni i presavijeni listovi kao i oblici pupoljka nara na dvije bočne ivice.

Motiv kamilice se prikazuje uglavnom kao pet listova. Naznačeno je da se motiv kamilice može usporediti sa ružom ili drugim cvijećem (Çal 2015:

149). Mi smo ga, da ne bi došlo do miješanja, predstavili pod ovim naslovom. Motiv kamilice se ističe i u 5 primjeraka u sinopskom Boyabatu. Svi su datirani u period zadnje četvrtine 19. stoljeća (Çal 2015: 149).

Datum:

XVI	1
XIX	14
Neoznačeno	2

Ukupno 14 nišana koji se nalaze u mezarju (Br. 1; Br. 3; Br. 4; Br. 6; Br. 7; Br. 8; Br. 9; Br. 10; Br. 12; Br. 13; Br. 14; Br. 15; Br. 16; Br. 17) pripada devetnaestom stoljeću. Jedan primjerak je iz šesnaestog stoljeća, dok datumi preostala dva nišana nisu poznati zbog toga što su natpisi nečitljivi, prilično oštećeni.

Zaključak

Na većinu nišana sa prostora Bosne i Hercegovine, zajedno sa primjercima nišana koji se nalaze na mezarju Čejvan-ćehajine džamije, te one koji su u balkanskim zemljama uspjeli opstati do danas treba gledati kao na osmansko naslijeđe.

Dakle, nišani predstavljaju veliki značaj za nas kako zbog jezika i književnosti koja je predstavljena na natpisima nišana, tako i zbog kulturološke, ekonomske i političke historije ovog prostora u osmanskom periodu. Osim toga, ovi nišani Čejvan-ćehajine džamije su vrijedni pažnje kako zbog elemenata tehnike, oblika i ukrašavanja koji se nalaze na njima, tako i u pogledu sličnosti anadolskim primjercima kao i odslikavanju istanbulskog stila. U tom kontekstu, važno je da se uradi još mnogo istraživanja.

GRAVESTONES AT THE ĆEJVAN-ĆEHAJINA MOSQUE MEZAR IN MOSTAR

SUMMARY

In our study, Ottoman gravestones in the graveyard of the Kethuda Mosque in Bosnia and Herzegovina are examined and their similarities and differences with the Ottoman gravestones in Anatolia in terms of material, technique, writing, and ornamenting will be emphasized. 17 gravestones were identified in the Kethuda Mosque Graveyard. 1 of the examined gravestones dates back to the 16th century while 14 of them to the 19th century. 2 of the gravestones in the graveyard were not dated as their epitaphs were destroyed. 13 of the gravestones were determined as belonging to men and 4 of them to women. 16 of the graves in the graveyard were earth graves and 1 of them was a framed grave. 12 of the gravestones were classified as capped square-sectioned, 4 as octagonal, and 1 as triangle-topped vertical rectangle-bodied. The shape of a quilted turban was used in 9 of the male grave caps and the shape of a fez was used in one of the male grave caps. As for the female cap types, flat tops were used as caps in two of them. Both body and cap types of all the gravestones will be provided in tables. As an epitaph, naskh was observed in 14 of the gravestones while thuluth was used in 2 and ta'liq in 1 of them. Vegetal, architectural and geometrical features were used as topics for ornamentation. 2 of the graves were indicated as belonging to a chief clerk and a mufti. The others did not indicate occupation. Ottoman gravestones in the Kethuda Mosque Graveyard in Bosnia and Herzegovina maintained the tradition of Turkish and Ottoman gravestones in neighbouring regions and Anatolia. These gravestones are not only a land certificate for the Bosnians but also a national identity.

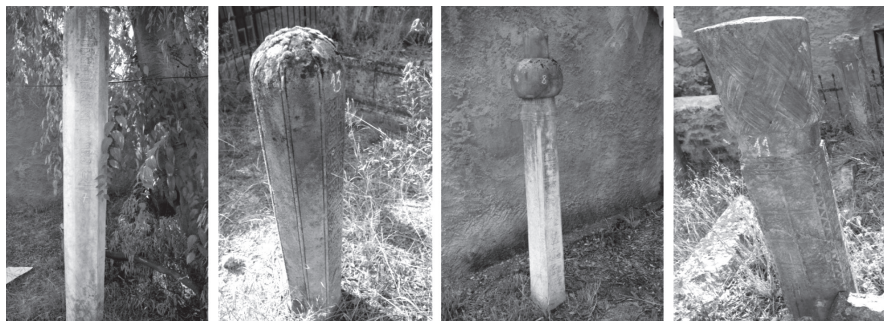
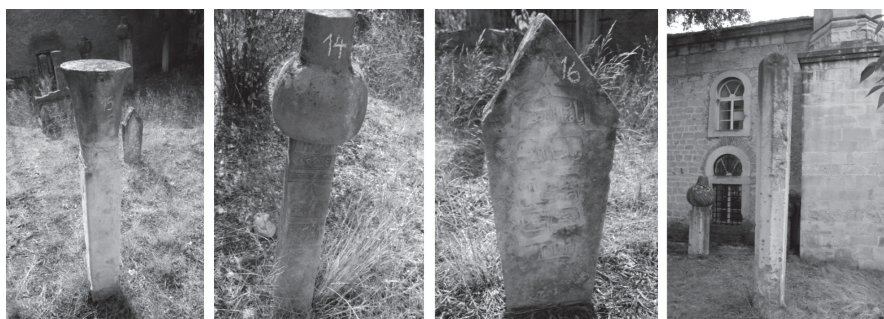
Literatura

- Acun, Hakkı: Tarihi Yönleri İle Çapanoğulları ve Eserleri, Tbm Basımevi Yayınları, (Hakkı Açun: Çapanoğulları, historijske smjernice i njihova djela, Istanbul 2016)
- Ayverdi, Ekrem Hakkı: Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. (Yugoslavya), İstanbul Fetih Cemiyeti yayınları, İstanbul 2000. (Osmanska arhitektonska djela na tlu Evrope, İstanbul Fetih Cemiyeti yayınları, İstanbul 2000.)
- Arseven, Celal Esad: "Baş Giyimi- Baş Giyeceği", Sanat Ansiklopedisi I. İstanbul 1983 (Umjetnička enciklopedija I "Pokrivači za glavu- Odjeća za glavu" Istanbul, 1983.)

- Bejitić, Alija: "Spomenici osmanske arhitekture u Bosni i Hercegovini". POF, Sayı III-IV 1952-53, Sarajevo (1953), str. 229-297
- Bešliagić, Šefik: Nišani XV i XVI Vijeka u Bosni i Hercegovini, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Izdavačka kuća Dela, Sarajevo 1978.
- Çal, Halit: "İstanbul Eyüp'teki Erkek Mezar Taşlarında Başlıklar". Tarihi Kültürü ve Sanatıyla III. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul (1999, 28-30 Mayıs). s.206-225 ("Gornji dijelovi muşkih nišana na Eyup mezarju u Istanbulu". III Simpozij Eyupsultan sa historijskom kulturom i umjetnošću Istanbul, 1999, 28-30. maj; 206-225)
- Çal, Halit: Göynük (Bolu) Şehri Türk Mezar Taşları. Vakıflar Dergisi. XXX. Ankara 2007, s.295-383 (Halit Çal: Časopis Vakufi XXX „Turski nišani u gradu Göynük (Bolu), Ankara 2007, 295-383)
- Çal, Halit; Ataoğuz, Özlem : Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları, Kastamonu Belediyesi Yayınları, Ankara 2008.
(Nišani kompleksa turbeta i džamije Atabey Gazi u Kastamonu, izdanja Opštine Kastamonu, Ankara 2008.)
- Çal, Halit; İltar, Gazanfer: Giresun İli Osmanlı Mezar Taşları, Giresun Valiliği Yayınları, Ankara 2011.
(Osmanski nišani u giresunskoj oblasti, izdanja giresunskog guvernerstva, Ankara 2011.) (Giresunska oblast, sjevernoistočni dio Turske)
- Çal, Halit: Boyabat Mezar Taşları, Boyabat Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 2015.
(Nišani mezarja Boyabat, izdanja Opštine Boyabat, Ankara 2015.)
- Çoruhlu, Yaşar: "Eyüp Ve Çevresindeki Mezar Taşlarında Görülen Kase İçinde Meyve Tasvirlerinin Sembolizmi", II. Eyüpsultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul (8-10 Mayıs, 1998 s.118-127).
(“Simbolika opisa voća u zdjelama koje su uočljive na nišanima mezarja na području Eyup opštine i okoline” II Simpozij Eyupsultan, Istanbul 8-10. maj 1998, 118-127)
- Koçu, Reşat Ekrem: Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967
(Reşat Ekrem Koçu: Rječnik turske odjeće i ukrašavanja, Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara 1967.)
- Laqueur, Hans Peter: Hüve'l Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları (çev. S.Dilidüzgün), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997
(Osmanski nišani i mezarja na Hüve'l Baki u Istanbulu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.)
- Louis, Jean; Grammont, Bacoue; Laqueur, Hans Peter; Vatin, Nicolas: "Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları, Uygulanılan Yöntemler ve Bilgisayarda Yapılabilecek İşlemler." Erdem, Cilt:6, Sayı: 16, 177-196

- (“Osmanski mezari kao historijski izvor, primijenjene metode te koraci koji se mogu uraditi preko kompjutera”, Erdem, tom: 6, br.16, 177-196)
- Mujezinović, Mehmed: *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo (prvo izdanje), 1956, (drugo izdanje) 1998.
  - Pakalin, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü*, c.III., Milli Eğitim Basımevi Yayınları, İstanbul 2004.
(Rječnik osmansko-historijskih termina i izraza tom III, Milli Eğitim Basımevi Yayınları, İstanbul 2004.)
  - Sözen, Metin; Tanyeli, UĞUR: *Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1992. (Rječnik umjetničkih termina i izraza; Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1992.)
  - ŞeybaN, Lütfi :”Yalova’nın Altınova İlçesindeki Osmanlı Mezar Taşları Ve Kitâbeleri, Akademik İncelemeler Dergisi.173-225 (Osmanski nişani i natpisi u oblasti Altınova, Yalova; Časopis akademskih istraživanja 173-225)
  - TaniK, Saliha.: *Kocaeli, Gölcük Değirmendere Mezar Taşları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2016. (Nişani na Değirmendere Gölcük mezarju-Kocaeli, neobjavljena teza za magistarski rad, Ankara 2016.)
  - Traljić Seid :”Muslimanski nadgrobni spomenici” *Kalendar, Narodna Uzdanica*, br. VIII, Sarajevo
  - Tibet, Aksel; IŞIN, Ekrem; Yelkenci, Dilek :”Yenikapı Mevlevihanesi Haziyesi. İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri. Ankara s. 224-281
(“Mevlevijsko mezarje Yenikapı” Mezarja u islamskom svijetu i običaji ukopa. Ankara, 224-281)
  - Tunçel, Gül: *Batı Anadolu Bölgesi’nde Cami Tasvirli Mezar Taşları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989 (Nişani sa prikazom džamije u zapadno-anadolskoj sredini, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.)
  - Tunçel, Gül, “Ayaş Mezartaşları.” *Sanat Tarihi Dergisi*. Sayı: XIV-1, 278-307
(“Ayaş nişani“, Časopis Historije umjetnosti, Br. XIV-1. 278-307)
  - Tüfekçioğlu, Abdülhamit : *Edincik’te Türk Devri Mimarisi ve Mezar Taşları*, Edincik Belediyesi Kültür Yayınları, Bursa 2005.
(Nişani i arhitektura turskog doba u Edinciku, Edincik Belediyesi Kültür Yayınları, Bursa 2005.)

NIŠANI NA MEZARJU (GENERALNO)

NATPISI NIŠANA NA MEZARJU ĆEJVAN-ĆEHAJINE DŽAMIJE U MOSTARU

Natpisi nišana br. 1:

“Ya Allahu’z-zunub/.../...../ Ulemadan muallim olan / El-merhum
Zeynel Ağa ibn-i Hüseyin Ağa / Elhac

Natpisi nišana br. 2:

“Ya Allah ya settaru’l- ayub/ Gaffaru’z – zunub ileyha / Agfer...../
Merhum ve mağfur Ali / İbn-i elhac
Hasan ...../ ..../”

Natpisi nišana br. 3:

“Ya Gaffaru’z –zunub / Ya Settarû’l- ayûbi / Merhum Muhlisi Mahmud /
Taleballahu serahu veceale’lcenne
/ Misvahu ve katevhi ila rahmetallahi / Fi mah-ı zi’l –hicce ruhuçün /
el-fatiha / sene 1274”

Natpisi nišana br. 4:

“Ya Gaffarûz-zunub / ...../ El- merhume Ayşe Binti / Hasan Ağa Meylik
(Meyliç) / Ruhuçün el-fatiha /
Kuttab sene 1314”

Natpis nišana br. 5:

“ ...../...../ Veya sektana kezzunub / Magfur merhum el- hac /
Abdullah ibn-i Salih / Ruhuçun elfatiha
/ sene...”

Natpis nišana br. 6:

The Journal Of Social Sciences Institute- Afro-Eurasia Special Issue /
ISSN: 1302-6879
230
“Sene 1231 / Ya gaffar ve ister ayyubina cennete / Vagfir zunubena ta
ileye ve'l –magfire / ...../ ....”

Natpis nišana br. 7:

“Ya Allah Ya Gaffar / Ziyaretten maksat / Her dem duadır / Bu gün
banadır / Yarın sanadır /.../ Ag
yar .../ Benden selam olsun .../..Merhum Mehmed Bey ibn/ Selimzade
Arslan Bey / Ruhuçun el-fatiha
/ sene 1221”

Natpis nišana br. 8:

“Sene 1289 / .../ Cennet resuluna açılır lutf haktadır rahmet / Kullarına
satulur el- merhum el-hac /
Ahmed Bey Efendi İbn Abdullah Ağa Lakuşç / Hanedanından Nurullah
../ .... Ve şerre huma bi'l –
cennet / Tesiren ruhuçun ...../ ve aliyyu'l – fatiha ../ Tarih vefatı sene
1289”

Natpis nišana br. 9:

“Ya Allah Ya Gaffar / Merhum mağfur Mustafa ibn/ Mehmed Bey
Dizdarzade / Ruhuçun el- fatiha /
sene 1224”

Natpis nišana br. 10:

“Ya Allah Ya Gaffar / Fahu'l- ulemau'l –kiram el- muctehidin el-
muallimin / Ve'l – mufessirin el –
muhaddisin ferid dihre ve vecidi asra / Mevlana el-hac Ahmed el-müfti
esbegallahu Teala aleyh /

Muha'ib el- gufran ve eksene bi rahmete bi- hubuhate'l- cinanan kad
tevetti ila rahmetallah / Li sene
semaniye aşere ve mieteyn ve el-fatiha / fi zi'l- hıce sene 1218”

Natpis nişana br. 11:

“tarihi vefatı Keyvan Katibü'l – Vilayet / Emini memleket merhum
Keyvan – Canan içinde tuttu bir
eyyu cay / Dedi çün gördü ömrü ahiri olmuş – Düzüldü defteri ömrümün
müddeti hay / Dedi hatifu'l –
mu'mineye tarih – Ecel çaldı elinden defterin vay / sene 977”

Natpis nişana br. 12:

“Ya Allah Ya Gaffar ...../ ...../ sene 1290 / M. 1873”

Natpis nişana br. 13:

“Ehli ibret kıl nazar bi- fatiha / Hak şarabın gel nefsi zaika / Talebe-i
ulumdan olup / İrtihal dar-ı
beka eden Behlülzade / İsmail Efendi bin Ahmed Ağa/ Ruhuçün rızaen-
li'l-lahi'l – fatiha / Tarihi vefatı
cemaziye'l ahir 4 Perşembe sene 1303”

Natpis nişana br. 14:

“Sene 1284 Ya Gaffaru'z – zunub / Agfen zunubena / El- merhum
Abdullah Ağa / İbn Molla Ali
Lakuşazade / Ruhuçün el-fatiha”

Natpis nişana br. 15:

“Sene 1232 / Ya Gaffaru'z – zunub / ve ya Settaru'l- ayub /El- merhume/
Zeynet binti /Mustafa Ağa
Hakkızade / Ruhuçün el-fatiha”

Natpis nişana br. 16:

“Ya Gaffaru'z – Zunub / Ya Settaru'z ayub / El- merhume Gülsüme binti
Salih Ağa / Ruhuçün elfatiha
/ sene 1251”

Natpis nišana br. 17:

Prvi natpis: “Hüve’l- Hayyu’l – baki / Ruzgarın gör sebatı / Şanımdır
olmak fena / Geldi ol .../ Ahir

tutub dar-ı beka / ol gemverizade / Hacı Ahmed Ağa oğlunun Derviş
Hacı Mahmud ....//....//.../ İlimle

Olurdu / Meregâ canı alim ervahe / Çün pervaz edub / Matemin tuttu
sersera / Didever hem pişivar /

Nidelim çün gül şey / Ha’lillah kılmış ...../ Diyelim el- hakimullah “

Drugı natpis: “Sene 1299 / Kim bu dünyaya gelir / Kainatta ecel camer
içer .../ Nazır şerbeti / kaza /

İkiyüz doksan dokuz ata yahzet / Etmezdir vefa hem tadın eylemiş /
Malını hayrata ..../ ..//....// Çeşm-i

ibretle... / Aç elle bir natıha / Subhanekna ahıt oku .”

Dario Terzić

MOSTAR - DEKONSTRUKCIJA URBANOG CENTRA HERCEGOVINE

Sažetak: Gradovi su postali mjesto gdje se odlaže otpad globalizacije, te nas tjeraju da sve više tražimo lokalna rješenja za globalne procese. Gradovi tako postaju bojna polja, laboratoriji. Stoljećima su gradove štatile upravo njihove zidine te je vremenom stvorena izvjesna kultura kapije, a time i određen protokol ponašanja i interakcija.

Etnička pripadnost je postala dominantna uloga u konfliktima i u urbanim ratovima za prostor i korištenje prostora te je apsurdno da se u epohi globalizacije pojavljuju ovakvi konflikti koji delimitiraju teritorij. Jedan nov neobičan način konflikta, da ne kažemo ratovanja, budi se u podijeljenim gradovima kao što su Glasgow, Belfast, Mostar. Nastaju vremenom „gradovi ikone“ - Sarajevo, Mostar, Grozni, Mogadiš, Beirut. Grad je borbeno polje, to je džungla koju valja osvojiti, a istovremeno od koje se želi pobjeći. Mi se bojimo nepoznatog, drugačijega - bilo da se radi o pojedincu ili grupi. Taj strah postoji, i evidentan je.

Katoličanstvo, pravoslavlje i islam bili su do rata skoro podjednako zastupljeni u Mostaru. Ta je ravnoteža odavno izgubljena. Mostar je prije rata bio podjednako značajan za sve prostore Hercegovine.

Prostor ne možemo promatrati samo kao mašinu za stanovanje nego i kao način mišljenja, kao teritorij. Podijeljeni gradovi moraju ponovno otkriti svoje prostore, mjesta komunikacije, razmjene.

Gljučne riječi: Mostar, Hercegovina, podijeljeni gradovi, urbana područja, komunikacija, konflikt, dekonstrukcija,

Grad Mostar smješten je u centru Hercegovine te je iz toga razloga (a dijelom i što je najveći grad u ovoj regiji) smatran centrom - administrativnim, kulturnim, političkim. Pojedini recentni izvori (nije teško odgonetnuti o kome se radi) navode kako je on danas kulturno, gospodarsko i političko središte Hrvata u Bosni i Hercegovini. Posljednjih je decenija „grad na Neretvi“ prošao kroz brojne transformacije: demografske, političke, kulturne, ekonomske. Mostar je danas, premda to mnogi ne žele priznati, podijeljen grad.

O podijeljenim gradovima je, inače, napisano vrlo malo. Uz ovakve gradove često se veže i atribut „multietnički“. Kao što je naglasio prije nekoliko godina Petar Marcuse (2005:19) - etnička pripadnost je postala dominantna uloga u konfliktima i u urbanim ratovima za prostor i korištenje prostora te je apsurdno da se u epohi globalizacije pojavljuju takvi konflikti koji delimitiraju teritorij.

Bauman (2005:19) tvrdi da su gradovi postali mjesto gdje se odlaže otpad globalizacije, te nas tjeraju da sve više tražimo lokalna rješenja za globalne procese. Gradovi tako postaju bojna polja, laboratoriji. Na samom početku devedesetih Mostar je uistinu bio bojno polje.

Grad sam po sebi je simbol i prostor simbola (Appuzzo, 2005:16). Urbani simboli u kolektivnom imaginariju čine povijest. U tom smislu Mostar je simbol, a Stari most je još najpoznatiji simbol. Opsada Mostar i rušenje Starog mosta su najznakovitija slika rata u Bosni i Hercegovini /kada je Stari most pao u rijeku mnogi u svijetu su to shvatili kao čin destrukcije, kako fizičke tako kulturalne/.

Mostarske diferencijacije i segregacije

Mostar je podijeljen na posebna način. Linija koja razdvaja hrvatski od bošnjačkog dijela jeste Bulevar. Mostar nije Berlin. Mostarski zid je nevidljiv, ali ipak „čvrst“. Ne postoji „kapija“ kroz koju se prelazi iz jednoga u drugi dio grada.

Wendi Pullan, vođa projekta „Conflicts in cities“ sa univerziteta u Kembridžu je mišljenja kako su gradove stoljećima štatile upravo njihove zidine i kako je vremenom stvorena izvjesna kultura kapije, te time i određen protokol ponašanja i interakcija (implicitni i eksplicitni). Zidovi su, tvrdi Pullan, (2004:1) koliko odvajali i izolirali, toliko bili biće i sredstvo povezivanja i medijacije. Stari Mostarci se i danas sjećaju mjesta na kojima su bile „malte“ preko kojih je valjalo ući u grad.

Je li zbog nepostojanja vidljivog zida još teže ujediniti Mostar? „Nema se šta srušiti“ - ideja je koja dominira a time se stvaraju još veća iluzija i uvjerenost da „podijeljenost ne postoji.“

Podijeljeni gradovi moraju ponovno otkriti svoje prostore, mjesta komunikacije, razmjene. Često su to trgovi kao što je bio Bradenburg u Berlinu ili Transalpina između Gorizije i Nove Gorice. U Mostaru je to danas Španski trg - nekadašnji „strogi“ centar grada u kojem se nalazio i poznati trgovački centar - robna kuća „HIT“ te veći broj autobuskih stajališta za prigradska područja. Bulevar (ulica koja polazi iz ove tačke) bio je žila kucavica grada. Danas je Španski trg ona tačka koja spaja, ali i razdvaja. Upravo na ovom trgu nalazi se nekada poznata Stara gimnazija koja je danas tek jedna u nizu takozvanih „dviije škole pod istim krovom“. Strah da se bude zajedno, ipak, je jači od želje da se to uradi. Stara gimnazija na ovaj način samo oslikava stvarnu situaciju u gradu Mostaru.

Buaman (2005:32) govori i o tome kako nas grad vodi koliko miksofiliji toliko i miksofobiji - miješanju različitosti i strahu od različitog, istovremeno.

Francois Asher (1995:84) govori o dva pojma - gradskom i građanskom; o urbanoj civilizaciji, karakterističnoj po svojoj heterogenosti koja nam može dati dva profila društvenog života - jedan je bogato društvo gdje različitost favorizira bogatstvo odnosa u prostoru, a drugo je minimalno društvo gdje prisustvujemo pulverizaciji odnosa, te se ljudi zatvaraju u mikrogrupe u kojima su društveni odnosi minimalni i indiferentni. U tom smislu Asher razdvaja gradsko od građanskog.

Prostor ne možemo promatrati samo kao „mašinu za stanovanje“ nego i kao način mišljenja, kao teritorij. On, kaže Foucault (1977:70), nije nešto mrtvo, fiksno, nepokretno; prostor je u osnovi svake forme javnoga života i u svakom ispoljavanju moći.

Mostar danas, Mostar nakon rata

Grad i rat su oduvijek bile povezane konstrukcije, fizički i konceptualno. Po Paulu Viriliu, „Grad, polis je kreacija konfliktnog oblika zvanog rat upravo zato što je rat po sebi politička forma zvana grad“. Grad i rat su povezani – grad je značenjem konstrukcija kolektivnog života, sadržaj ljudskih prostora, dok je rat izraz kolektivnog nasilja u stanju da uništi te iste prostore (Apuzzo; 2005:82).

Mostar je grad koji proživljava različite vrste konflikta, nasilja. Lewis Mumford (ibidem) drži da je priroda grada upravo uslovlila institucionalizaciju rata i njegovu modernost. Ali, dok je u međuvremenu grad vodio ratu i procesu ostvarenja moći, dobrobiti, i resursa, sam taj grad po sebi je postao objekt i cilj ratova. Trenutak u kojem je rat postao jedan od razloga postojanosti gradova doveo ga je do toga da postane njegov prirodni cilj.

Postajući objektom ratova, imperijalnih osvajanja, grad postaje ništa drugo do „ratni materijal“, piše Mendieta (ibidem). Jedan nov neobičan način konflikta, da ne kažemo ratovanja, budi se u podijeljenim gradovima kao što su Glasgow, Belfast, Mostar. Nastaju vremenom „gradovi ikone“ - Sarajevo, Mostar, Grozni, Mogadiš, Beirut, Nablus.

Separacije i nasilje djeluju u gradovima kako izvana, tako i iznutra. Appadurai (ibidem) to zove „implozija globalnih i nacionalnih politika u urbanom svijetu“ koja je dovela do profiliranja urbanih krvavih sukoba između „who have“ i „who have not“ te stvaranje marginaliziranih i ekskomuniciranih teritorija kao što su polja, „slums“, ili „banlieu“ u Francuskoj, otvarajući novu fazu urbanog života. Grad se diferencira na različite načine, pa u jednom te istom gradu nalazimo naporedo bogate četvrti, siromašne kvartove (mahale, favelas), kineske četvrti, židovska naselja, i sl.

Ovo nam objašnjava zašto rat i nasilje insistiraju na konceptu prostora mobilizirajući preopasnu dijalektiku (tzv. *place attachment*), odnosno antitezu između naših mjesta i njihovih mjesta, pa i poništenju prostora, ubijanju grada. Hewit naglašava da je za jednog sociologa bitno „ne samo ko je umro u jednom gradu, nego koja mjesta, koji prostor je uništen takvim nasiljem“. (ibidem.)

Nasilja u Mostaru je bilo i previše - prevelik broj protjeranih, ranjenih, mrtvih. Ali baš kao što ističe Hewit, nestala su i mnoga mjesta. Nekadašnji simboli Mostara (Stari most, Partizansko spomen groblje, Rondo) danas, čak i ako još uvijek postoje, više nisu ono što su nekada bili. Gube značenje i gube na značaju. U ovom gradu stasaju nove generacije koje ne poznaju najosnovnije karakteristike svoga grada – mnogo je osnovaca iz zapadnog dijela Mostara koji skoro nikada nisu prešli u istočni dio grada i vidjeli Stari most.

Uništena su mnoga bitna mjesta. Uništen je prostor. Poništenje prostora, ekonomski, politički i socijalno jeste slično aktu rata - potvrđuje Harveyeve ideje Stephen Graham koji to definira „tamnom stranom urbane modernizacije“. Španski trg prije nekoliko godina je dobio novo arhitektonsko

ruho, tako da smo izgubili jedno značajno mjesto (kako za koncerte, tako za druge vrste skupova) na kojem su se mogli okupljati građani iz oba dijela grada. Poništen je ovako još jedan prostor.

Mostaru nije bila potrebna (samo) urbana modernizacija da uništi mnoge bitne prostore. Desilo se i to, mada su ratna dejstva glavni razlog ove velike transformacije.

Mostar je u periodu 1992-1994. godina doživio bar dva urbicida. Martin Shaw (ibidem, 83) govori o urbicidu, ali i o genocidu, te spominje dvije dimenzije genocida – etničko čišćenje i potpuno uništenje multietičnosti (spominjući Bosnu i Hercegovinu).

„Crveni“ Mostar je promijenio svoje etničko lice. U ovom gradu su prije rata složno živjeli pripadnici tri nacije (uz, naravno, i nacionalne manjine kako su u bivšoj državi bili definisani Jevreji, Romi, itd.). Srbi, koji su nekada bili jedan od ta tri „ravnopravna“ naroda, danas su faktički manjina. U pravu su i oni koji tvrde da je Mostar multietnički grad. Egzistiranje različitih nacija na ovom prostoru je neupitno. Možemo govoriti o multietničkom, ali ne i o interetničkom, jer dvije nacije žive jedna pored druge bez mnogo interakcije. Malo je interetničkog u ovom gradu danas.

Grad, moć i prostor

Mostar je, kao što rekosmo, podijeljen. Na lijevoj obali Neretve dominira stara gradnja, na zapadnom ona novija. Pred nama su različite arhitekture, različiti centri moći.

Upravo moć, ona koja kontrolira i nameće, koja separira i „daje oblik“, je urođena u samom konceptu arhitekture. Kim Dovey (ibidem, 82) kaže kako su arhitektura i planiranje grada nauke ekstremno kontroverzne u praksi – pritisnute, s jedne strane, radikalnom i optimističkom vjerom da stvaraju nešto novo, a, s druge strane, konzervativnim prihvatanjem postojećeg reda. Ideja *framinga* (davanje oblika, forme) sadrži u sebi još jednu dvojnost, ambigvitet – na jednoj strani nalazimo ono što je vezano za samo značenje akcije i stvaranja novog oblika, a, na drugoj strani, ona samo „uokviruje“ figure i oblike, zatvara ih u već određene granice (borders).

Arhitektura, dakle, implicira kako konstrukciju svijeta tako i interpretaciju nas samih u tom svijetu, kroz konstrukciju prostora i njegovo ostvarenje u svakodnevnici. Taj koncept konstrukcije tkiva (svijeta) i značenja

(koncepcija Svijeta) je u osnovi odnos između mjesta i moći, između mjesta i ostvarenja moći shvaćenim kao sposobnost kontroliranja osoba i stvari kroz prostornu lokalizaciju, konstruirani oblik i značenje mjesta po sebi (Gieryn, ibidem 83). Redizajniranje podijeljenoga Mostara se nastavlja bez dogovora između dvije strane. O urbanističkim planovima se samo priča, mada niko ne vidi njihovu realizaciju. Donose se jednostrane odluke o postavljanju križa na brdo Hum, „kamenog“ hrvatskog grba na brdo Planinica, i sl. Ruše se znamenitosti - 2013. godine srušen je hotel Mostar poznat i po svojoj specifičnoj arhitekturi (starinski urbani izričaj) koja podsjeća na stare pariške zgrade. Danas je to moderna bijela zgrada, a od stare građevine nije zadržano ama baš ništa. Ide se na poništenje onoga po čemu je nekad Mostar bio interesantan. Hotel Mostar je bio jedna od upečatljivih slika na razglednicama Mostara. Još jedna od najprepoznatljivijih mostarskih „razglednica“ je odavno izbledjela – Partizansko spomen groblje skoro je neprepoznatljivo, a nekada je smatrano jednim od najznačajnijih arhitektonskih djela na ovim prostorima.

Podijeljeni gradovi, unutar te logike, postaju *patologizacijom* tog odnosa između mjesta i moći. Prostori koji inkarniraju upotrebu zatvorene arhitekture (*wall buildings, architectural enclosures*), segregaciju, nadzor, nametanje – Jeruzalem, Belfast, Nikozija, Sarajevo, Bejrut - simbol su borbe između etničkog identiteta, nacionalizma i teritorijalnog suvereniteta u kojem svakodnevna tenzija između memorije i imaginacije, identiteta i teritorija pretvaraju urbano polje u bojno. Stephen Graham tvrdi kako, unatoč opipljivom smislu katastrofičnog nasilja nad gradovima i u gradovima određenoga činiocima: eksternim (rat) i onim unutarnjim (podjele i tzv. „urbani arhipelazi“), grad (kao živi organizam ali i kao mjesto protoka) zadržava sklonost preživljavanju, rezistenciji i ponovnom oživljavanju. Mostar (njegov istočni dio) sigurno nije ono što je nekada bio, ali je uspio da nakon 1994. godine, kada je bio gotovo srušen sa zemljom, ponovno profunkcionira kao grad.

Procesi rekonstrukcije, pročišćavanja, i ekologizacije shvaćeni u krajnjem smislu kao ratni akt, nasilje, destrukcija vode u svakom slučaju ka konceptualizaciji grada kao dinamičnog mehanizma obnavljanja, prevazilaženja kroz ono što Harvey (Harvey, 2012:380) naziva „city a bodies politics“, odnosno razvijanjem kreativnih, dinamičnih, dijaloških sposobnosti u stanju da kolektivno stimuliraju otpor, elastičnost i renesansu.

Podsjećamo da je prostor u osnovi svakog ispoljavanja moći. Aerodromi, trgovački centri, autoputevi i supermarketi su „ne-mjesta“: Njihova osnovna vokacija nije teritorijalna jer nedostaje kreiranje individualnih identiteta,

simboličkih relacija i zajedničkog nasljedstva, nego su oni tu prije svega da u svijetu planetarnih dimenzija olakšaju cirkulaciju (a time i potrošnju).

Krajem dvadesetog vijeka fenomen arhitekture straha i konstrukcije *gated communities* (*zatvorenih zajednica*) se raširio svijetom preuzimajući različite konotacije i manifestacije, stvarajući opću tendenciju ugrađenu u postmoderne gradove; da alimentira podijeljenost i jača mjere sigurnosti i kontrole (Blakely, Snyder: 2005:12).

Blakely i Snyder prepoznali su tri tipologije *zatvorenih zajednica* klasificirajući ih po prioritetima zadovoljstava zbog kojih su konstruirani. Prvu grupu čine one zajednice koje se okupljaju oko ideje o određenom životnom stilu karakteriziranom konzumizmom, željom da se uživa u visokim standardima i volji da se sa osobama istog ranga dijele vrijeme i interesi. Druga tipologija na prvo mjesto stavlja prestiž i time želju da se promoviraju imidž, privatnost i ekskluzivnost. I na kraju, treći tip reflektira generalizirani strah i na prvo mjesto stavlja *sigurnost*. Sve je veći broj specijalnih naselja u kojima se živi kao u ekskluzivnim getima kojima ne može svako prići, gdje postoje rampe i *osiguranje* koje odlučuju o tome ko može ući u naselje. Naselje je time, vjeruje se, zaštićeno od nepoželjnih gostiju, lopova, pasa lualica. Društveni život u takvim naseljima postaje zasebna priča te predmet novih socioloških istraživanja.

Podijeljene stvarnosti

Mostar izgleda kao da je podijeljen u dvije zatvorene zajednice, obje zasnovane na generaliziranom strahu, odnosno velikoj potrebi za sigurnošću. Definicija i klasifikacije iznijete u gornjem tekstu vode nas k dvojnog razmišljanju: atribut *zatvoren* se vrlo jasno suprotstavlja imenici *zajednica*, stvarajući jednu vrstu dodirljivog postmodernog oksimorona. Po ovome i pojam zajednica postaje sinonim izolacije, separacije, zaštitnog zida, kapije pod monitoringom (Bauman; 2007:111). Grad je borbeno polje, to je džungla koju valja osvojiti, a istovremeno od koje se želi pobjeći, reći će vrlo slikovito Eduardo Mendieta (Mendieta; 2005:197). Mi se bojimo nepoznatog, drugačijeg bilo da se radi o pojedincu ili grupi. Taj strah postoji i evidentan je. Nije potrebno da taj *drugi*, to strano biće, učini nešto (da komunicira na bilo koji način koji bi nas mogao izbaciti iz ravnoteže). Dovoljno je da je ONO (to strano tijelo) vidljivo u svojoj različitosti. Ta vidljivost drugog i drugačijeg, to je

ono što nam smeta, što nas plaši. Mogućnost da neutrališemo njegovo prisustvo (makar i samo estetski, reducirajući ga tek na njegovu vlastitu sliku) nije lako ostvarljiva, pogotovo ako je to njegovo prisustvo rašireno i ukorijenjeno. Taj Stranac (taj drugačiji, druge nacije, druge boje) živi permanentno u nama, i u gradovima u kojima živimo. Mi tog Stranca silno trebamo, a istovremeno ga se i plašimo (Amendola; 1997:188).

Svijet u kojem živimo postaje sve više „gradski“. U posljednjih nekoliko godina smo došli do tačke u kojoj polovina svjetskog stanovništva živi u gradovima. Već je rečeno da je o podijeljenim gradovima napisano malo, a i ono što je do sada urađeno često je samo pokušaj prikazivanja razumijevanja vrlo kompleksne (ponekad i nesagledive) situacije. Jedna od knjiga koje se bave problemom podijeljenih zajednica je „Divided cities“ autora Johna Calamea i Esther Charlsworth.

U knjizi „Podijeljeni gradovi“ autori analiziraju uzroke i posljedice podjele grada na primjeru pet gradova. U svojoj analizi na više primjera oni prikazuju historiju, kontekst, veličinu, poroznost i sudionike koji učestvuju u podjeli Belfasta, Beiruta, Jeruzalema, Mostara i Nikozije. Ovi gradovi su izabrani kao ilustrativni primjeri okolnosti koje su u neposrednoj vezi sa onima koji planiraju i žive u fizički podijeljenim gradovima, a sve s ciljem da se pokažu načini na koji se podjela vrši i u nadi da će „budući napori da se zaštite vulnerabilne zajednice biti manji problem nego barikade“. Glavno do čega su autori došli u svom istraživanju je to da su fizičke podjele predskazanje koje se samo od sebe ispunjava i da dugoročni efekti podjela, koji opet mogu ostati godinama nakon što se podjele i uklone, daleko nadilaze korist koja se kao rezultat tih podjela dobije u kratkom vremenskom razdoblju. Autori zapažaju kako većina tih kratkoročnih rješenja postaju problemi na duži rok, da potpiruju sektaški i etnički sukob te izazivaju probleme koji ne samo da se razlikuju od onih problema u društvu na početku sukoba nego su po ozbiljnosti čak i veći. Ukratko, čini se kao da zidovi, navodno, nude rješenje problema diskriminacije i urbanog nasilja, a ustvari proizvode još više diskriminacije i još više nasilja (Harvey; 2012:381).

Autori Calame i Clarswort navode kako urbani život izgleda okružen zidovima te da ti zidovi stvaraju posebne uslove življenja na suprotstavljenim stranama.

Oni tvrde kako podijeljeni gradovi vremenom postaju mjesta urbanog nasilja i čak i nakon što podjele nestane (ako do toga uopće i dođe); granice

podjele ostaju snažan podsjetnik isključivosti. Kako jedan od onih koje su autori intervjuisali u Mostaru kaže, govoreći o Bulevaru: „To je prvo bila fizička ratna linija podjele, a sada – granica u psihološkom smislu.“ On je psihološka barijera, crta koju treba preći. Svaki mogući prelazak preko te crte predstavlja izvjesno „osvježavanje memorije“, prisjećanje, vraćanje u prošlost. Ono je repriza u komunikološkom smislu. Emocionalna, to sigurno jeste.

I kao što se može i zamisliti, izloženost nasilju i mnemonički efekti podjela nisu jednako raspoređeni među stanovništvom.

Podijeljeni gradovi su, tvrde Calame i Charlswortova, i rezultat šire neokolonizacije, naravno s različitim stepenom kolonizacije. Dok se na Belfast gleda vjerovatno kao na najjasniji primjer ovog, a na Jeruzalem kao na najbolji primjer (iako njega Zapadnjaci možda najlakše zaboravljaju), Bejrut, Nikoziju i Mostar su podijelili ljudi koji ne žive u tim gradovima ili su podijeljeni zbog tih ljudi izvana (Harvey, ibidem).

Susjedne zemlje ili frakcije ističu etničke ili vjerske razlike duž historijski neriješenih fraktura te tako dovode do toga da kratkotrajni sukobi eskaliraju u nasilje koje se dešava svakodnevno. Čovjek se zapita - šta bi bilo s tim podijeljenim gradovima da nema dugotrajnih sociopolitičkih antagonizama?

Bitan „element“ u razumijevanju podijeljenih gradova svakako su zidovi. Oni su znak neuspjeha i kršenja „urbanog ugovora“. Kako tvrde autori - podjela, po pravilu, pogoršava gradske slabosti. U najboljem slučaju podjele odgađaju trajna rješenja. Iako kratkoročno mogu smiriti građanski rat ili etničke sukobe, podjele dugoročno gledano postaju loš (i previše korišten) mehanizam. Podijeljeni gradovi postaju izvor mnogih problema. Autori sa žalošću primjećuju da *remediumi* za rješenje problema prostora neće biti odgovarajući ako ih ne prate i rješenja društvenih problema.

Posebna tema razmatranja i proučavanja podijeljenih gradova mogli bi biti razni profesionalci – eksperti, koji rade na terenu, odnosno na pokušaju rješavanja problema podijeljenih gradova. Podijeljeni grad predstavlja fizičku krizu koja se ugnijezdila unutar političke krize, a koju opet dalje nosi talas bolesti društva (Harvey; 2012:171). Većinu onih koji se profesionalno angažiraju u podijeljenim gradovima se optužuje da su pristrasni, pa čak i ako ne ispoljavaju svoje mišljenje ili ne donose odluke, to se interpretira kao znak podrške samoj podjeli. Rezultat toga često je urbani zastoj jer eksperti, kad se bave socijalnim problemima koji su u pozadini djela, upotrebljavaju strategiju „*laissez faire*“ (ili kako to autori primjećuju: nema uplitanja = nema

komplikacija = nema odgovornosti). Kad se eksperti uključe u rješavanje krize u podijeljenom gradu, onda je to primarno kroz tržišna rješenja ili kroz simboličke pokušaje da se grad restaurira i dovede u stanje kakav je nekada bio što je u oba slučaja po definiciji isključujuće. Urbani eksperti, kako bi mogli igrati esencijalnu ulogu u podijeljenim gradovima, moraju shvatiti koje su to društvene potrebe na obje strane podijeljenoga grada. U doba neoliberalizma, međutim, od gradskih profesionalaca možemo tek naivno očekivati da zanemare političke i ekonomske potrebe u korist onih društvenih.

U završnim poglavljima knjige „Podijeljeni gradovi“ autori primjećuju da podjele gradova nisu izuzetak od urbanog pravila, nego da ustvari sve češće mogu da se jave i u nekom gradu blizu vas. Ukratko, većina fizički odvojenih gradova se razvija na sljedeći način: spajanje političkog i etničkog identiteta, okupljanje etnički homogenih grupa, širenje političkih interakcija na terenu, učvršćivanje i na kraju konkretiziranje fizičkih granica, konsolidacija i socijalna neutralizacija podijeljenih područja. (Harvey, idem)

Jedinstveni Mostar bio je centar regije - Hercegovine. Dolazili su u Mostar svakodnevno školarci ali i radni ljudi iz Lištice, Čitluka, Čapljine, Nevesinja. Studirali su u Mostaru mladi iz Ljubuškog, Gruda, Bileće, Ljubinja i Trebinja. Istočna i zapadna Hercegovina su se prilično ravnomjerno „ispreplitala“ u Mostaru. Katoličanstvo, pravoslavlje i islam bili su do rata skoro podjednako zastupljeni u Mostaru. Ta je ravnoteža odavno izgubljena. Istočna Hercegovina danas je u drugom entitetu te je i u administrativnom smislu „daleko“ od Mostara. Podijeljeni Mostar simbol je podijeljene Hercegovine.

MOSTAR - DECONSTRUCTION OF THE URBAN CENTER OF HERZEGOVINA

SUMMARY

Summary: Cities have become a place where the waste of globalization is dumped, forcing us to increasingly look for local solutions to global processes. Cities thus become battlefields, laboratories. For centuries, cities have been protected by their walls, and over time a certain culture of the gate was created, and thus a certain protocol of behavior and interaction.

Ethnicity has become a dominant role in conflicts and in urban wars for space and the use of space, and it is absurd that in the era of globalization such conflicts appear that delimit the territory. A new unusual mode of conflict, not to mention warfare, is awakening in divided cities such as Glasgow, Belfast, Mostar. Over time, "cities of icons" are created - Sarajevo, Mostar, Grozny, Mogadishu, Beirut. The city is a battlefield, it is a jungle to be conquered, and at the same time from which one wants to escape. We are afraid of the unknown, of the different - whether it is an individual or a group. That fear exists, and it is evident.

Until the war, Catholicism, Orthodoxy and Islam were almost equally represented in Mostar. That balance has long since been lost. Before the war, Mostar was equally important for all parts of Herzegovina.

We cannot view space not only as a dwelling machine but also as a way of thinking, as a territory. Divided cities must rediscover their spaces, places of communication, exchanges.

Keywords: Mostar, Herzegovina, divided cities, urban areas, communication, conflict, deconstruction,

Literatura:

1. Amendola, G. (1997) *La città postmoderna. Magie e paure della metropolicontemporanea*, Laterza, Roma-Bari
2. Appadurai, A. (1996) *Modernity at large: Cultural dimension of globalisation*, University of Minnesota Press, Minneapolis
3. Apuzzo, M. (2005) *Le città' divise*, Infinito, Portici
4. Ascher, F. (1995) *Metapolis L'avenir des Villes*, Edition Odil jacob, Paris
5. Bauman, Z. (2005) *Fiducia e paura nella città*, Bruno Mondadori, Milano

6. Bauman, Z. (2007) *Voglia di comunità*, Economica Laterza, Roma
7. Dovey, K. (1999) *Framing places, Mediating power in built form*, Routledge, New York
8. Graham, S. (2004) *Wars and terrorism towards urban geopolitics*, Blackwall, Oxford
9. Gieryn, T. (2000) : *A space for place in Sociology*-Annual Review of Sociology, N 26

Reduction, august,7.

10. Harway, D. (2004) *The city is(a body politic u Schneider and Sussr Wounded cities , destruction and reconstruction in a globalised world, Univeristy of Texas Press*
11. Harvey, D. (1989) *Time-Space Compression and the Postmodern Condition* in D. Held and A. McGrew (eds.) *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate* (Cambridge: Polity Press)
12. Mendieta, E. (2005) *The axle of evil: SUVing through the slums of globalizing*
13. Mendieta, E. (2004) *Imperial geographies and topographies of nihilis*, Theatres of war and dead cities, in City
14. Mumford, L. (1981) *Citta nella storia*, Bompiani, Milano
15. Pullan W. *I muri della discordia*, caffè euriopa, www.eurozine.com, pregledano 12.12. 2011.
16. Safer M. (2001) *(Confronting urbicide) City s* (3) New York
17. Shaw, M. (2004) *New wars of the city relation of urbicide and genocide* in Grahams Blacwall ,New Jersey
18. 52.Shield R. (2009) *Truant a proximity and absence int he space of modernity –Enviromment and planing d. Society 10/2 London*
19. Terzić, D. (2005) -*U Mostar, una citta divisa tra futuro e imperativo. Citta divise*, Infinito, Roma.
20. Virilio P. (2002) *Desert screen, war at the speed of light*, Continuum, London

Majda Turkić¹¹, Bernard Harbaš²²

HOTEL RUŽA MOSTAR: TRANZICIJSKE HETEROTOPIJE U ARHITEKTURI I URBANIZMU

Sažetak: Cilj ovog rada je razjasniti kako tranzicije političke paradigme utječu na trendove u arhitekturi i urbanizaciji. U tu svrhu koristi se Foucaultov pojam heterotopije kao pojam koji odražava arhitektonske i izgrađene objekte ne samo kao mjesta stanovanja, već i kao status i simbole moći određenih pojedinaca i vladajuće oligarhije. Da bismo ilustrirali našu premisu, koristili smo devastirani, organski izgrađeni, socijalistički hotel Ruža, smješten u starom gradskom jezgru, koji je kasnije, tokom poratne obnove, pretvoren u modernu zgradu. Danas ovaj novoobnovljeni hotel želi pokazati pripadnost gostiju određenoj društvenoj klasi i stvoriti simulakrum da je Mostar urbanizirani i moderni grad koji posjeduje tradicionalne elemente savremenim urbanističkim konstrukcijama. Međutim, istovremeno konstrukcija ove moderne zgrade služi za stvaranje osjećaja ili iluzije da se zemlja približava zapadnim, razvijenim urbanim prostorima, dok je stvarnost vrlo različita.

Gradovi su otvoreni, organizirani problemi ekvivalentni složenim sistemima živih organizama sastavljenih od mnogobrojnih uzajamno vremenski i prostorno povezanih i promjenljivih varijabli. (Džejkobs, 2011: 457) Sam po sebi urbanizam postaje imaginarna i slikovita značajka

---

1 Odsjek za kulturalne studije, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici

2 Katedra za filozofiju i sociologiju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Zenici

društvenog i sistemskog razvoja. Međutim, ovakav stav i promišljanja nisu u cijelosti prihvaćena od strane svih urbanista. Općenito nema mnogo napretka ili promjena u organizaciji gradova, većina objekata je lošije strukture ili standarda u odnosu na prethodne, a urbana problematika postaje sve više političko, a sve manje akademsko ili kulturno pitanje, generalno razvijajući se sporo kao disciplina. (Džejkobs, 2011)

Od početka 70-tih godina, urbana problematika postaje prerogativ u teorijsko-političkim razmatranjima. Prema Lefebvreu, urbanizacija predstavlja insenciju modernizacije prostora, te prezentaciju modela svakodnevnog življenja, potreba i mogućnosti od strane kapitalističkih ideologija, i određenja našeg postojanja u toj fizičkoj konstruisanoj prostornosti. Kao instrument za neometano ostvarenje ciljeva kapitalizma, načela urbanizacije služila su i služe diskretnoj diskriminaciji i stvaranju zatvorenog, mistificiranog ili iluzornog prostora i društva, skrivenih pod velom iluzija i ideologija. Neoliberalni proces industrijalizacije i akumulacije kapitala postaje prizma kroz koju sagledavamo proces urbanizacije pri čemu vidimo samo onaj fragment slike ili kritičke misli koji Lefebvre naziva reduktivna stvarnost. Distinktivno za tranzicijske tokove, reprodukcija ili stvaranje novog “dijalektizovanog i konfliktnog” prostora određeno je abolicijom ranije uspostavljenih normativa. Ovaj prostor unosi mnogostruke kontradikcije koje kreiraju socijalnu konfuziju. Ishodišno nastaje manjak kritičkog promišljanja koji ide u prilog ideološkom konstrukt i ciljevima uspostavljenim od strane monopolskog kapitala čime se u konačnici kreira hijerarhijska strukturna putanja koja vodi ka heterogeno podijeljenoj klasnoj dimenziji. (Sodža, 2013) I dok je sedamdesetih godina prošlog stoljeća Lefebvre izvještavao o sljepoći kritičke misli društva, još uvijek je postojala fragmentnost kritičkog promišljanja, dok danas postoji još veća odsutnost kritičke misli o globalnoj urbanizaciji prostora.

U diskursu koji slijedi, koristit ćemo Foucaultov termin heterotopije kojim ćemo omogućiti analizu i sagledavanje prostora u smislu heterogenosti klasne podjele u kojoj prostornost dobija ishodišnu ulogu u razumijevanju društvene zbilje i njenog funkcionisanja. (Foucault, 1984) Svaki društveni prostor predstavlja u srži novu i jedinstvenu heterotopiju karakteriziranu u svojoj specifičnosti pri čemu dobijaju kulturno-društveni sadržaj i kontekst moći. Arhitektonski objekti kao određene strukture gradnje koje su odraz utopijske reprezentacije o prosperitetu i društvenom razvoju, predstavljaju svojevrsne heterotopije kao “druga” mjesta u odnosu na svoju stvarnu funkciju.

Jedan od primjera su objekti gradnje u procesu gentrifikacije, koji ostvaruju svoju "realnost" datom iluzornom reprezentacijom o njihovoj budućoj funkciji, poput zajedničke društvene uloge i korisnosti društvu, odnosno zajednici. Dok se javnost idealistički prepušta toj utopijskoj slici budućih objekata heterotopijske slike dobijaju svoju fizičku formu. Kako se stvaraju heterotopije? Koristeći Foucaultov princip, za heterotopije je potrebna konstrukcija saglasnosti koja će dopustiti nesmetanu produkciju takvog prostora. Da bi neoliberalizam egzistirao, potrebna je konstrukcija političke saglasnosti, a da bi ona postojala, neophodna je društvena saglasnost. Vidljiva je svojevrsna nekongruentnost u davanju saglasnosti ili podrške društva nečemu ili nekome od čega ili koga ne benefitira. Ovaj antipod se ostvaruje mehanizmima ideoloških konstrukta kojima su maskirani stvarni problemi poput nezaposlenosti, visoke emigracije, neinvestiranje u javnu infrastrukturu ili nekonkurentan zdravstveno-obrazovni sistem. Neobjektivnom reprezentacijom stvarnih potreba društva, posebno onih ekonomski ranjivijih, stvaraju se iluzorne slike koje odvlače pažnju od stvarnih problema i njihovog rješavanja. U bosanskohercegovačkom sistemu, izgradnja arhitektonskih objekata nakon sredine 90-tih godina, i sve intenzivnija, često neregularna, gradnja do sada nepoznata za ovaj prostor u skladu je sa već viđenim tranzicijskim tokovima u drugim zemljama u razvoju. Najbolji primjeri u Bosni i Hercegovini su okupiranje planina, rijeka i davanje do tada javnih prostora na raspolaganje neistraženim i nepoznatim, često stranim investitorima, kao i njihovom nerijetko fiktivnom kapitalu, te započetim, ali godinama nedovršenim investicijama koje estetski i funkcionalno urušavaju krajolik, a uz pomoć politika su dobili legitimno pravo da okupiraju javni prostor. U ovom procesu javnost ima nedovoljno informacija, a kako se ista matrica ponavlja godinama, kreira se određena inferiornost društva spram bogatih ili fiktivno bogatih investitora bez provjerenog portfolija. Osnovni cilj je maskiranje stvarnog socioekonomskog stanja društva i zemlje, jer arhitektura je najvidljivija i lako se njenom manipulacijom može prezentirati lažna slika napretka, imaginacija kvaliteta razvoja, potenciranjem njenog kvantiteta impresivnim zdanjima, koristeći moć arhitekture da zavara i stvori iluziju.

Ako se vratimo na značenje heterotopija i širi kontekst, Dehaene i De Cauter (2008) analiziraju redefinisane savremenog urbanističkog i arhitektonskog prostora određivanjem spektra fluktuacija između dvije krajnosti: privatnog i javnog prostora. Prema njima, heterotopija u prostoru se javlja tamo gdje je odnos između javnog i privatnog nejasan, difuzan i

dvosmislen, te gdje se njihove funkcije preklapaju odnosno jedna preuzima funkcije druge. Također, predlažući teorijske okvire redefiniranja urbanog heterotopijskog prostora, zagovaraju binominalnu podjelu i dihotomijsko razlikovanje. Tako hotel dobija funkciju heterotopije kroz svoju simboliku okupljanja ali i ekskluziviteta, tj. samo određeni ljudi mogu ući i biti dio date heterotopije. Drugim riječima, hotel može da se shvati kao mjesto u kojem se kreira poseban prostor koji ne postoji u našoj stvarnosti. Tu se posebno ističu hoteli čija funkcija nije samo običan odmor već dočaravanje i približavanje nekog posebnog svijeta koji ne postoji u svakidašnjici. Jedan od primjera su resorti (veliki all inclusive hoteli) čiji je zadatak turistu dočarati daleki i egzotični svijet. Takav hotel je arhitektonski konstruisan tako da prikazuje jedan mali grad kojeg čine mjesta za igru, ručavanje, šetnju, dnevnu i večernju zabavu. Ideja ovakvog hotela jeste da zadovolji sve potrebe jedne porodice, ali istovremeno i da se približi slika prostora koji ne vidimo u savremenom urbanom životu. Za razliku od egzotičnih porodičnih all inclusive hotela, moderni urbani hoteli poput Mariotta, Hiltona i sličnih ne prikazuju egzotični istok, već omogućavaju (ili čine skoro pa dostupnim) moderni urbani zapadni život. Urbanost ili pravo na grad, kao što to vidimo, kod Lefevbra, postaje dio identiteta modernog čovjeka. Međutim, Lefevbrovo pravo na grad ili prostor urbanosti moramo razumjeti kao prostor čovjekove slobode, odnosno kao odsutnost nužnosti rada i općenito industrijalizacije. Ako industrijalizaciju shvatimo kao nužnost i limitiranost naših aktivnosti, onda je urbanost područje naših slobodnih praksi, poput komunikacije, udruživanja, različitih socijalnih mreža, stvaralaštva. S druge strane, svaki oblik kapitalističke intervencije u područje urbanosti, suprotstavlja se mogućnosti slobode. Stoga je identitet modernog subjekta rascijepljen između potrebe i nužnosti, sa jedne strane, i kreativnosti i slobode, sa druge strane.

Dijalektičnost je jedna od osnovnih karakteristika materije, prema Lefevbru. Materija i prostor nisu derivati duha već igraju značajnu ulogu u oblikovanju naših života jer formiraju dvostrukost između realnog prostora-objekta i onoga što prikazuju. Kao što pokazuje Lefevbre, materija nije pasivna, mrtva i na koncu obezduhovljena, već ima dijalektičku funkciju. Prostor nije puka protežnost već mogućnost stvaranja drugosti, odnosno sposobnost otvaranja dijelektičke napetosti između istog i drugačijeg prostora.

Mostar je prostor koji se neiscrpno pojavljuje i prezentuje kao pojam složenog grada sa mnogobrojnim problemima, svojevrsna heterotopija

među gradovima i u jednom sistemu. U daljem tekstu za aplikaciju diskursa na određenu zbilju ili uzorak, služit ćemo se devastiranim hotelom Ruža i njegovom obnovom tokom posljednjih nekoliko godina. Prvobitno, Ruža je izgrađena poštujući autentičnost podneblja i prirode u kojoj se nalazio. Prema datim propisima gradnje, bilo je dopušteno da hotel bude visok tri sprata i da se za njegovu gradnju koriste samo prirodni materijali. Tokom agresije na BiH, hotel Ruža je potpuno devastiran zajedno za Starim mostom. Nakon 1996. godine uslijedilo je planiranje njegove rekonstrukcije. Jedan od prvih uslova bilo je očuvanje UNESCO-ovog statusa koji je Mostar dobio radi vrijedne i autentične stare gradske jezgre, a da bi Mostar ostao pod UNESCO-vom zaštitom kulturnog naslijeđa, rekonstrukcija hotela Ruža trebala je poštovati načela autentičnosti i očuvanja okoline. (World Heritage Patrimoine Mondial)

Tokom obnove je novi investitor planiranjem i rekonstrukcijom Ruže poremetio raniju organsku autentičnost, te otpočeo izgradnju savremenog Mariott hotela sa sedam spratova, 182 sobe, sedam restorana i unutrašnjim bazenom. 2006. godine UNESCO je zaprijetio eliminacijom stare jezgre Mostara i Starog mosta sa *Liste zaštićene svjetske baštine*, jer rekonstrukcija nije poštovala originalni stari dizajn, a visina i veličina novoizgrađenog objekta narušavale su originalni izgled krajolika. Iako se činilo da će ovaj ultimatum učiniti da se zaustavi neautentična rekonstrukcija starog hotela Ruža, ipak se ista nastavlja aneksiranjem ugovora sa izvođačem radova, te osiguravanjem dodatnih sredstava od strane Turkish Banke u iznosu od 20 miliona eura. Uskoro završen i otvoren hotel Mariott nije ni sličan originalnoj, autentičnoj, organskoj Ruži koja je imala monumentalan značaj i bila ravnomjerno usklađena sa starom jezgrom grada u postmodernističkom periodu. Arhitekta, Zlatko Ugljen, tokom prvih skica i zamisli hotela nastojao je da ne remeti harmoniju stare jezgre, koja je izgrađena mnogo ranije, gradeći Ružu u potpuno drugačijem vremenu i sistemu, što ilustrira skromnost arhitekta koji uvažava duh prostora, ne veličajući svoj materijalni konstrukt, već datu prostornost u kojem se objekat gradi i sa kojim se povezuje.

Kao što vidimo na primjeru “novog” hotela Ruža, jedan turistički objekat poput ovog je heterotopijska slika modernosti BiH i sistemskih tendencija u približavanja savremenom svijetu. Budući da je riječ o obnovljenom i dotjeranom, a ne novoizgrađenom objektu, ovdje vidimo dijalektičku napetost između starog i novog, između nostalgije i potrebe za modernošću. Ona pokazuje potrebu za nostalgijom, nešto što veže lokalno stanovništvo za neka

prošla vremena, a ovog puta zaodjeveno u novo ruho progressa i napretka. Obnova hotela kazuje da je BiH zemlja u razvoju i tranziciji i da ne stoji u mjestu nego da postoji želja za napretkom. Ovdje vrijedi ono što piše Jane Jacobs u *Gradovi i bogatstvo nacija život* - više ne govorimo o siromašnim i nerazvijenim nego o zemljama u razvoju i tranziciji. (Jacobs, 2010: 12) Na primjeru hotela Ruža vidimo ne samo modernizaciju već i ono što su Benjamin i Gourgruis podrazumijevali pod osmanizacijom (Hausman), a što je podrazumijevalo istovremenost stvaranja novog i uništenja starog, odnosno neodvojivosti ova dva procesa. Prateći Benjaminovu teoriju dijalektičnosti osmanizacije, Gurguris uviđa da je “ekspanzivna istorija tehnologije, zbog sve svoje moći da postavi i stvori novo, govori jezikom razaranja (Gurguris, 2016: 336)

Boyer (2008) kritikuje opsesiju pojedinih arhitekata samim objektom gradnje, te identificira i kritikuje nove pristupe arhitekturi 70-tih godina. Prema njoj, arhitektura treba da predstavlja posljednji kritički odraz, ili svojevrsni *checkpoint*, mjerilo istinitosti ili apsurdna, tehniku za preispitivanje moći i organa vlasti, te vladajuće doktrine. Referirajući se na Koolhaasov i Zenghelisov *Exodus or the Voluntary Prisoners of Architecture*, utopijski projekat po kome dva paralelna zida razdvajaju dio starog, urušenog Londona, ostavljenog da propada, od novog utopijskog centra u kome nema mjesta za stare objekte, te megaprojektni plan gradnje Corbusiana po tipu rezidencijalnog kompleksa, mostarski hotel Ruža se ističe kao savršen primjer ovog dualizma ili binomijalnost između starog, autentičnog, originalnog i novog, sjajnog, tek napravljenog. Ono “staro” je obično napušteno i ostavljeno da propada, dok se u novo investira i održava, čime to novo postaje novi spomenik ili novo naslijeđe. (Koolhaas, 1972) Upravo priča o modernizaciji pokazuju nam koliko značaj imaju ulogu u određivanju statusa i pripadnosti. Nova i velika zdanja od čelika i stakla sa posebnim umjetničkim vrijednostima stvaraju ne samo osjećaj uspjeha i progressa već i jednu vrstu osjećaja da se nalazite u zdanju koje nosi određene umjetničke osobine i koji bi treba da stvori atmosferu zadovoljavanja estetskih potreba klijenta. U tom smislu takav hotel kao zdanje nije samo za puki boravak već jedna vrsta estetskog iskustva. Ovdje kao primjer se može navesti hotel Palisad na Zlatiboru, u okviru kojeg postoji zbirka savremenog srpskog slikarstva. To nas navodi na zaključak da je ne samo turizam puki odmor od buke galame i svakodnevnog stresa već pripadnost određenom poretku i registru ljudske zbilje. U ovom slučaju možemo reći da je

boravak u ovakvom hotelu namijenjen onima koji posjeduju određeni kulturni kapital. Riječ je o mjestima koja imaju funkciju da zadovolje sofisticirane potrebe određene klijentele koja pripada onoj klasnoj strukturi koja posjeduje određeni kulturni kapital. Osim toga, ako se strukturalistički postavi u odnos novi kapitalistički Marriot i stari socijalistički hotel Ruža, dolazimo u situaciju kada svu socijalističku gradnju stereotipno određujemo kao uniformnu (po tom pravilu je svaki hotel u Jugoslaviji izgledao isto) a novu turističku gradnju kao nešto što ima posebnost i samim time naglašenu umjetničku vrijednost.

Novi, rekonstruisani, hotel Mariott kao simulacija stare Ruže zapravo paradoksalno oslikava simulakrum društvene realnosti Mostara, ali i cijelog prostora Bosne i Hercegovine. Prema definiciji, simulakrum, za razliku od simulacije koja u osnovi odražava ili "simulira" stvarni proces ili objekt, održava samu simulaciju, tj. privid koji u objektivnoj stvarnosti ne postoji. Simulakrum je, dakle, imitacija nečega što zaista ne postoji; podržavanje imaginare stvarnosti ili nove imaginarne istine, pa sama po sebi postaje nova istina. (Baudrillard, 1991) Tako hotel Mariott u svojoj prostornosti predstavlja simulakrum zbilje u tranzicijskom vremenu, heterotopiju modernog prostora u odnosu na autentičnu kamenu jezgru grada. Ako obratno primijenimo Foucaultov eksperiment sa ogledalom, hotel Mariott predstavlja odraz hotela Ruže koji vidimo i koji zapravo postoji u stvarnosti. Tako utopija postaje heterotopija, prostor stvarnog postojanja. S druge strane, refleksija i slika koju fokusiramo posmatrajući hotel Mariott u stanovnicima Mostara, u promatračima i upoređivačima stare jezgre grada sa novim hotelom, stvara fenomen propitivanja vlastitog položaja u datoj situaciji. Odraz novog hotela u nama samima ne okreće nas nama, već, naprotiv, suprotno od nas, od sebe, stvarajući privid paralelne stvarnosti blagostanja i prosperiteta u kojoj živimo, a zapravo ne živimo. Sličan efekat imaju resorti, shopping centri i luksuzni butici ili kompleksi koji stvaraju iluziju, društveno-politički indoktriniranu. Upravo na primjeru Mostara možemo uočiti nekoliko arhitektonskih paradigmatičnih promjena koje oslikavaju političko-ekonomsku tranziciju cjelokupnog bosanskohercegovačkog prostora. Dok je hotel Ruža ostatak socijalističkog vremena, Mariott je primjer modernizacije i približavanja zapadnim vrijednostima. Možemo reći da je rušenje Ruže označilo i simbolički raskid sa socijalizmom kao i nastojanje da se uhvati ritam sa kapitalističkim društveno-ekonomskim tokovima. Riječ je o sličnoj situaciji kao kada se ruše ili postavljaju spomenici ili ruše stari i postavljaju novi spomenici. Socijalizam

se percipira kao tradicija koji je iz savremene kapitalističke perspektive bio viđen kao kočnica razvoja. Stoga je svaki produkt poput hotela Mariott trebao da ima heterotopijsku funkciju koja je trebala da približi moderni zapadni kapitalistički ambijent običnom postsocijalističkom subjektu. Uostalom, sličnu funkciju imaju shopping centri koji predstavljaju društvo u malom. Za razliku od starih robnih kuća koji su naprosto bili mjesta gdje se raznolika roba kupovala, shopping centri omogućavaju provođenja svakodnevnog vremena, sa svim mogućim elementima koji treba da dočaraju svakodnevicu. Shopping centar nije namijenjen samo prodaji materijalnih proizvoda već i zabavi i razonodi. U shopping centru su locirane igraonice za djecu, bioskopi, mjesta za relaksaciju. Centri pokušavaju da dočaraju mala mjesta pa tako u svakom od njih postoje neka vrsta trgova, centralnih mjesta, zatim info-pultova, parkinga.

Hoteli Ruža i Mariott su uzorak jednog neoliberalnog tranzicijskog društvenog sistema, naizgled samo matrica ili kod po kome se kreću zemlje u razvoju tendirajući prema Zapadu. Međutim, u isto vrijeme najviše su odraz zloupotrebe arhitekture u tranzicijskim tokovima, te samoproklamovane slobode politika da dijeli i raspoređuje javni prostor bez komunikacije sa zajednicom koja je njen istinski vlasnik. Prividna komunikacija o dobrobiti objekta i investicijama u cilju društvenog prosperiteta, te naglašeni benefiti kroz zapošljavanje ili privlačenje internacionalnih gostiju, po modelu Lefebvreove reduktivne stvarnosti i posljedične socijalne konfuzije, negiraju neophodnu potrebu za investicijama u istinske društveno korisne objekte i njihovu insfastrukturu. Heterotopije i uspostavljanje krutih, nefleksibilnih prostora ne ostavljaju mjesto za društveni napredak zajednice, a u isto vrijeme ne poštuju date prostorne normativne niti ishodišnost mjesta kojeg fizički okupiraju i monopoliziraju. Monumentalnost starih objekata se briše novim i modernim, čime se prelaze granice poštovanja kulturnih vrijednosti i historije.

HOTEL RUŽA MOSTAR: TRANSITIONAL HETEROTOPIAS IN ARCHITECTURE AND URBANISM

SUMMARY

This essay aims to elucidate how political paradigm transitions affect trends in architecture and urbanization. For this purpose, the Foucault term *heterotopias* are used as the notion that reflects architectural and constructed objects as not merely being places of living, but also the status and power symbols of certain individuals and the ruling oligarchy. To illustrate our premise, we used a devastated, organically constructed, socialistic Hotel Ruža, located in the old town city center, which was later, during the postwar reconstruction, turned into a modern building. Today, this newly reconstructed hotel aims to show the guests' affiliation to a specific social class and create the simulacrum that Mostar is an urbanized and modern city that possesses traditional elements interposed with contemporary urbanistic constructs. However, at the same time, this modern building's construction serves to create a feeling or an illusion that the country is approaching western, developed urban spaces, while the reality is very different.

Literatura:

1. Džekobs Dž. 2011. *Smrt i život velikih američkih gradova*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
2. Sodža, E. 2013. *Postmoderne geografije*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije
3. Foucault, M. 1984. *Of Other Spaces, Heterotopias*. Routledge (first published 1967)
4. Dehaene M and De Cauter L. 2008. *Heterotopia and the city: public space in a postcivil society (Heterotopia and the city: public space in a postcivil society, Introduction, ed. Michiel Dehaene and Lieven De Cauter, 2008, Routledge, 9.)*
5. World Heritage Patrimoine Mondial. 2006. Preuzeto 20. decembar 2020, sa: <https://whc.unesco.org/archive/2006/mis946rev-2006.pdf>
6. Džekobs, Dž. 2010. *Gradovi i bogatstvo nacija*. Novi Sad: Mediterran Publishing
7. Gurguris, S. 2016. *Da li književnost misli?* Beograd: Fakultet za medije i komunikacije
8. Christine Boyer M. 2008. *The many mirrors of Foucault and their architectural reflections, Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter, Routledge, 53–73, 57.

9. Koolhaas R, Zenghelis E, Vriesendorp M, Zenghelis Z. 1972. *Exodus or The Voluntary Prisoners of Architecture*. MoMA Highlights: 375 Works from The Museum of Modern Art, New York, digitalized manuscript.
10. Baudrillard J. 1991. Simulakrum i simulacija. Novi Sad, Svetovi.

Muzej Hercegovine
(1950 - 2020)

Indira Gaštan-Bešo

RAZVOJ MUZEJSKE DJELATNOSTI U MOSTARU (1950-1990)

Sažetak: U radu se prati tok, osnivanje i rad Muzeja Hercegovine u periodu od pedesetih do devedesetih godina prošlog vijeka. Tek od osnutka muzeja stvorili su se uslovi za početni razvoj muzeoloških disciplina, arheologije, etnologije, historije, književnosti iz kojih su vremenom izrasli i posebni muzejski odjeli. S detaljnim opisom prezentirana su odjeljenja muzeja, kroz sistematsko istraživanje prikupljanje i izlaganje muzejske građe. Cilj rada je prikazati djelatnost muzeja kao predstavnika hercegovačkog područja na osnovu raspoložive dokumentacije iz toga perioda.

Gljučne riječi: Mostar, muzejska djelatnost, Muzej Hercegovine Mostar, odjeljenja muzeja

Uvod

Novo razdoblje u razvoju muzejske djelatnosti u Bosni i Hercegovini, kao i u Jugoslaviji, počinje oslobađanjem zemlje nakon 1945. godine. U Bosni i Hercegovini koja je konstituisana kao posebna republika u okviru Demokratske federativne Jugoslavije osnivaju se brojne prosvjetne, kulturne i naučne ustanove. „Cilj je bio da se uporedo sa obnovom zemlje i izgradnjom socijalističke privrede proširii kulturna djelatnost. U ovomperiodu u BiH postojala su dva muzeja - Zemaljski muzej BiH u Sarajevu i Etnografski muzej u Banjaluci.“ (Mladenović 1955: 9)

Nakon rata, narednih godina broj muzeja u Bosni i Hercegovini doživljava snažnu ekspanziju s tendencijom daljeg širenja. Neki su postigli značajne uspjehe u razvoju muzejskog rada dok su se pojedini osnivali kao što je Muzej Hercegovine Mostar (1950), o kojem ćemo detaljnije govoriti u daljem radu.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine započeo je proces osnivanja mreže muzeja nakon što je Ministarstvo za nauku i kulturu Vlade FNRJ izvršilo kategorizaciju i postavilo zadatak svim narodnim republikama da se pristupi osnivanju zavičajnih muzeja i muzeja narodne revolucije. (Mandić 2019: 168)

Zavičajni muzej definiran je kao kategorija kompleksnih muzeja s ciljem da prikuplja, čuva, izlaže predmete arheološke, etnografske, historijske građe, koje će ilustrirati i dokumentirati teme vezane za životni razvoj ljudske zajednice, uključujući i narodnooslobodilačku borbu i socijalističku izgradnju s posebnim osvrtom na teritoriju čiji je on predstavnik.

Muzej Hercegovine u Mostaru osnovan je u godini kada je održana Republička konferencija po pitanju muzeja, pri čemu je posebno istaknut njegov značaj kao predstavnika hercegovačkog područja, odnosno formiran je kao treći zavičajni muzej oblasnog tipa. (Mandić 2019: 168)

Inicijativa za formiranje muzeja bila je Odluka o osnivanju Muzeja NOB-a koju je donio Narodni odbor grada Mostara u decembru 1949. godine i imala je za cilj čuvanje materijalne dokumentacije iz NOB-a i vaspitanje mladih pokoljenja na primjerima heroja-boraca pod nazivom „Narodno oslobođenje“.¹

„Te godine je sve ostalo samo na inicijativi, a razloge nalazimo u tadašnjoj ekonomskoj blokadi države“² (Milišić 2007: 148-149).

---

1 Odluka o osnivanju Muzeja NOB-a, Narodni odbor grada Mostara, br. 4/49, Mostar 11.12.1949. izvorni tekst u arhivi Muzeja Hercegovine Mostar

2 „Direktivom Savezne planske komisije za 1949. god smanjuju se investicije na polju nauke i kulture. Ova odluka je u vezi sa prilagođavanjem petogodišnjeg plana novonastalim uslovima ekonomske blokade kojoj je zemlja bila izložena. Odlučuje se da se određena kvota za investicije na ovom polju koristi prvenstveno za one objekte koji su od temeljne

Naredne godine, „25.02. 1950.godine na sjednici Izvršnog odbora Oblasnog narodnog odbora u Mostarudonesena je Odluka o osnivanju ‘Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru.’“³

Muzej je, na inicijativu Oblasnog narodnog odbora Mostarske oblasti, zvanično osnovan 24.aprila 1950.sa sjedištem u Mostaru i u svojoj djelatnosti obuhvatao je cijelu Hercegovinu.

Na osnivačkoj konferenciji,uz prisustvo pomoćnika ministra prosvjete Bosne i Hercegovine Vlajka Ubavića. Ubavić je istakao da Mostar ima sve uslove za osnivanje muzeja, jer i tadašnja Partija svojim odlukama III plenuma Centralnog komiteta KPJ i zaključcima IV plenuma CK KPJ BiH postavila dalju direktivu društvenog razvoja, posebno na prosvjetnom i kulturnom polju, direktor Zemaljskog muzeja iz Sarajeva Špiro Kulišić, zatim povjerenika Oblasnog narodnog odbora za prosvjetu Mihajlo Laličević, prisustvovalo je i oko 40 građana.O tradiciji osnivanja muzeja u južnoslavenskim zemljama u prvoj polovini 19 stoljeća govorio je u svom obraćanju direktor Zemaljskog muzeja Kulišić, ističući da je u Bosni iHercegovini prvu zamisao i prvi prijedlog za osnivanje muzeja iznio već 1850.godine Ivan Franjo Jukić.U ovoj zanimljivoj diskusiji učestvovali su mnogi ugledni građani Mostara, a izabran je i Muzejski savjetkoji je funkcionirao kao radno tijelo.⁴ (Anon. 1950: 5-6)

Zaključci su bili da se pronađu odgovarajuće prostorije za smještaj muzeja, da se osigura budžet, postavi potrebno osoblje, priđe prikupljanju muzejskih predmeta, nabavi stručna literatura, itd.

---

važnosti za dalji razvoj nauke i kulture u zemlji. Ovom odlukom obustavljaju se poslovi na gradnji zgrada za muzeje narodnog oslobođenja u Mostaru, Tuzli i Drvaru“ Vidi: Senija Milišić „Institucionalizacija nauke u BiH 1945-1958“, Sarajevo, 2007. str. 148-149

3 Odluka o osnivanju „Zavičajnog muzeja Hercegovine“, Oblasni narodni Odbor Mostara, br. 13.302/50, 25.2.1950. izvorni tekst u arhivi Muzeja Hercegovine Mostar.

4 U ovaj savjet su izabrani: Radovan Papić, predsjednik, Dušan Grk potpredsjednik Oblasnog narodnog odbora, Husaga Čišić, Sava Semiz, fra Pavo Dragičević, profesori: Boso Miladin, Munevera Mahić, Dimitrije Kurilić, Sulejman Kulenović, Duško Čapin, Filip Bašić,i Božo Fejković; zatim povjerenik za prosvjetu i kulturu ONO Mihajlo Laličević, Safet Čišić, Nada Bitanga-Novak, Mile Ratković, Puba Losse, Mirko Bruk, Hasan Dedić, Karlo Afan de Rivera itd.“ Vidi; U Mostaru osnovan Zavičajni muzej-Muzej Hercegovine, Sloboda, Mostar br. 16, 30. april, 1950. str. 6.

Narodni odbor grada Mostara je u oktobru 1950. svojim Rješenjem⁵ preuzeo Zavičajni muzej Hercegovine iz nadležnosti Oblasnog odbora u nadležnost Gradskog odbora u Mostaru, na čelu sa prvim upravnikom Mirkom Brukom.⁶ Poslije osnivanja, Muzej se prvenstveno bavio sakupljanjem muzejskog materijala. Od skupljenih materijala kasnije su se formirale kombinovane zbirke, te odjeljenja: historijsko, arheološko, etnološko i Odjel književnosti, koji su postali i ostali osnova rada sve do danas. Osnovna djelatnost Muzeja Hercegovine je sistematsko istraživanje, prikupljanje, čuvanje i proučavanje muzejske građe. Za direktora muzeja Hercegovine u Mostaru 1953.godine imenovan je Salih Rajković koji je imao nastojanja „*da u gradu što prije bude otvoren muzej*“⁷ za javnost. Na tom planu ostvarivanja je imao saradnike, kustosa Ismeta Puzića i Rabiju Hasanbegović, etnologa. Na prijedlog Avde Hume, tadašnjeg predsjednika Izvršnog vijeća NR Bosne i Hercegovine, da Mostar na desetu godišnjicu oslobođenja treba da dobije bogatu izložbu posvećenu NOB-i to je i uređano, čime su udareni temelji Muzeju Hercegovine.

„Muzej Hercegovine otvoren je za javnost sa dva odjeljenja – Odjeljenje NOB-a i Etnografsko odjeljenje na desetu godišnjicu oslobođenja Mostara (14.2.1955). Postavka se i slijedećih godina dopunjavala“ (Karabeg 1955) otkupom predmeta i donacijom građana. Zahvaljujući zalaganju muzejskih stručnjaka, prikupljao se novi materijal, sređivao postojeći, te nastojalo se omogućiti njegovo izlaganje javnosti. Kako je muzej širio svoje aktivnosti, tako su se javljale i poteškoće materijalne, kadrovske i tehničke prirode koje je trebalo prevazići.

Veliki naponi su uloženi u prikupljanju materijala i za kratak period stvoren je dosta bogat fond za studijske zbirke i eksponate za muzejske postavke, te, prema riječima direktora Ismeta Puzića, na temu narodne revolucije muzej je raspolagao sa 10.500 muzejskih predmeta, fotografija i raznih pisanih dokumenata. (Kebo, 1961)

---

5 Rješenje o prenosu prava upravljanja Zavičajnog muzeja Mostara iz nadležnosti Oblasnog narodnog odbora u nadležnost Gradskog odbora u Mostaru broj: 14589/ 50. Izvorni tekst u arhivi Muzeja Hercegovine Mostar.

6 Rješenje o postavljanju Mirka Bruka za prvog upravnika Zavičajnog muzeja Hercegovine u Mostaru, 6.10.1950. god. Izvorni tekst u arhivi Muzeja Hercegovine Mostar

7 Zbirka Salih Rajković, Arhiv Hercegovачko-neretvanskog kantona Mostar (dalje AHNK)

Planirano je otvorenje izložbe posvećene narodnoj revoluciji. Tim povodom izvršeno je preuređenje i adaptacija prostorija koje su rađene za druge svrhe⁸, zgrada je proširena i prilagođena muzejskoj funkcionalnosti.

Zavičajni Muzej Hercegovine Mostar, 1956.godine. snimio Salih Rajković

Dana 27. jula 1961.godine Muzej Hercegovine otvara novu, savremenu, stalnu postavku pod nazivom „Razvoj radničkog pokreta i NOB u Mostaru i Hercegovini od 1878 do 1945“. Postavku većinom čine eksponati posvećeni narodnoj revoluciji i prilikama u Mostaru i Hercegovini u periodu od austro-ugarske okupacije do oslobođenja 1945. god. Postavku je otvorio Džemal Bijedić, u to vrijeme sekretar Sekretarijata za zakonodavstvo i organizaciju Saveznog Izvršnog vijeća. Otvarajući ovo odjeljenje, Džemal Bijedić je, između ostalog, rekao:

Preko izloženih materijala omogućeno nam je da sagledamo jedan buran period u kojem su za relativno kratko vrijeme odigrali presudni događaji u kojem je izvršen najznačajniji preobražaj u istoriji naših naroda. To je period raspadanja i rušenja feudalnog sistema, prodiranja kapitalističkih odnosa u Hercegovini, aktivnosti i borbe radničke klase i organizovanja njegovog političkog i sindikalnog pokreta (FDŽB /R3-217).

8 Mekteb Ćejvan-Ćehajine džamije u ulici Maršala Tita 160, Mostar

Otvarajući ovaj muzej, Bijedić je naglasio da sve što je izloženo predstavlja dragocjeni materijal koji govori koliko je prošlost bila burna i bogata, te da je teško i nemoguće kroz jednu muzejsku izložbu sagledati veličinu borbe i podvige ljudi ovog kraja. To su samo fragmenti, jedan dio onog što su narod Hercegovine i ovaj grad dali u jednom kratkom razdoblju.

„Prema podacima iz sarajevskog Oslobođenja, na dan otvaranja Odjeljenja narodne revolucije muzej je posjetilo preko 3.000 posjetilaca, gdje su se najviše zadržavali pored panoa sa palim borcima Mostara i narodnim herojima Hercegovine.“ (Kebo 1961: 2)

Sa otvaranja izložbe Odjeljenja narodne revolucije Muzeja Hercegovine Mostar, 26. jul 1961.godine.

Muzej se kroz dugogodišnji kontinuirani rad razvio u značajnu kulturnu instituciju koja kroz rad svojih odjeljenja i dalje radi na prikupljanju, čuvanju i izučavanju muzejske građe. Ali uočavaju se i problemi, može se reći već tradicionalni, a odnose se na nedostatak prostora za muzej, posebno izložbenog. Rješenja koja se predlažu su: izgradnja nove zgrade ili da se Muzeju ustupe prostorije Kluba javnih radnika. Za današnje vrijeme neshvatljiva je sloboda tadašnjih vlasti ustupanja vjerskih objekata kao rješenja nedostatka prostora, a u to vrijeme se predlaže dodjela Ćejvan-Ćehajine džamije Muzeju, zatim Tekije na Buni, Vučijakovića džamije, te hamama Tabačice, kuća Muslibegovića i Kajtažove. Dio tih planova kasnije se i ostvario. „Već u 1963. godini počelo je razmatranje i pripremanje novog odjeljenja u Muzeju Hercegovine koji je imao

radni naziv *Stari Mostar*“ (Karabeg, 1963). Planirano je da u tom odjeljenju da bude prikazana historija Mostara kao centra Hercegovine u periodu otkako se prvi put spominje u dokumentima do 1878. Prema riječima tadašnjeg direktora Muzeja Hercegovine, Ismeta Puzića, koncepcija o postavci novog odjeljenja je bila već razrađena.

Dana 27. jula 1965. godine otvorena je nova stalna muzejska postavka „Prošlost Mostara“ koja je bila kombinovana historijsko-arheološka postavka i prikazivala je razvoj Mostara od neolita do dolaska Austrougarske monarhije. Otvorena u prostoru Čejvan-Čehajine džamije. Park ispred zgrade i iza zgrade Čejvan-Čehajina vakufa bio je uređen kao arheološka izložba na otvorenom prostoru. U unutrašnjem prostoru je bila postavljena poznata maketa grada Mostara koju je uradio maketar iz Sarajeva, Huso Karišik. Predsjednik Skupštine opštine Mostar Muhamed Mirica na otvaranju ove nove muzejske postavke je istakao: „Ovom postavkom grad je bio obogaćen još jednom naučnom i kulturnom tekovinom koja će postati veoma privlačno mjesto za posjetioce“. (Anon. 1965).

Odjeljenje književnosti

Za odjeljenje književnosti adaptirana je rodna kuća Svetozara Ćorovića koja se nalazi u ulici Maršala Tita broj 180. Kuća je sagrađena 1874. a sagradio ju je Nikola Ćorović, otac poznatog književnika Svetozara i historičara Vladimira Ćorovića. Kuća je građena po ugledu na dalmatinsku arhitekturu iz druge polovine 19. vijeka.

„Prema riječima profesora Ivana Kordića, dugogodišnjeg kustosa u Odjeljenju književnosti Muzeja Hercegovine Mostar, brojni su problemi pratili sve ranije pokušaje da se prikupi, prezentira, obradi i sačuva građa ogromnog hercegovačkog književnog stvaralaštva.“ (Kordić 1990: 297-304). Muzej je dobijanjem rodne kuće književnika Svetozara Ćorovića za Odjeljenje književnosti donekle riješen. Zvanično počinje sa radom 1968. g.

Radna soba Alekse Šantića je i ranije povremeno primala posjetioce, ali sa pravim muzeološkim poslovima počelo se uz stotu godišnjicu rođenja velikog pjesnika. Radnu sobu pjesnika Alekse Šantića je 1928. godine

njegova sestra Persa poklonila Zemaljskom muzeju Sarajevo. Soba je 1946. vraćena u Mostar i smještena u prostorije „Abraševića“. (Čermošnik 1928: 161)

Već od 1964. godine radna soba Alekse Šantića prima povremeno posjetioce. Prvi kustos u pomenutoj sobi je bio Branko Šantić, sin Aleksinog brata. Stalna postavka „Život i rad Alekse Šantića“ otvorena je 20. marta 1969. godine. Odjeljenje književnosti je imalo pet stalnih postavki, a to su: „Radna soba Alekse Šantića“, „Život i rad Alekse Šantića“, „Spomen-soba Svetozara Ćorovića“, „Štamparsko-izdavačko-prepisivačka djelatnost Mostar od 1872-1941 godine“, „Život i rad Hamze Hume“. Pored ovih stalnih izložbi, Odjeljenje su činile i četiri biblioteke: biblioteka Alekse Šantića, Svetozara Ćorovića, Atanasije Šole i biblioteka Odjeljenja književnosti.

Historijsko-arheološko odjeljenje

Period 70-ih godina prošlog vijeka obilježava rad Muzeja preko svojih odjeljenja gdje se ostvaruju zavidni rezultati. Primarno sei dalje radilo na sređivanju muzejskog materijala i dokumenata iz ratnog i socijalističkog perioda. „Rađene su fotografije i kino-snimanja raznih manifestacija koje prate važnije datume, a od kojih izdvajamo: polaganje kamena temeljca za Fabriku elektrolize u Baćevićima, otkrivanje spomenika palim borcima Veleža, itd.“ (Brbor, 1974 : 6)

Kada govorimo o Historijsko - arheološkom odjeljenju Muzeja, onda treba istaći da suveć od samog osnivanja polako prikupljani razni arheološki nalazi s prostora cijele Hercegovine.

Po dolasku arheologa Tomislava Anđelića u martu 1965. godine intezivnije se počela razvijati arheološka djelatnost u Muzeju Hercegovine. Razvoj arheologije tada je dobio i praktične aktivnosti na terenu. „Iste godine krenulo se sa iskopavanjem i istraživanjem Stjepan-grada u Blagaju u saradnji sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu“. (Anđelić, 2010: 32)

Od augusta 1966. do septembra 1969. godine Muzej Hercegovine izvršio je veliki projekt arheoloških iskopavanja i istraživanja na prostoru Cima, a pod rukovodstvom direktora Petra Leke i kustosa Tomislava Anđelića. Radovi su uglavnom imali sondažni karakter s ciljem da se ustanovi obim, vrsta i karakter lokaliteta. Potvrđene su pretpostavke o postojanju kasnoantičke

bazilike. „Krajem šezdesetih godina stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, pod nadzorom i u saradnji sa stručnjacima Muzeja Hercegovine u Mostaru, izvršili su konzervatorsko-restauratorske radove na bazilici“ (Mulović, 2018 : 63-67). Arheološki radovi na bazilici trajali su pune četiri godine. Dio pokretnog arheološkog materijala Cimske bazilike (kamen, plastika, novac, keramika, željezo, staklo bio je pohranjen u Muzeju Hercegovine. „U saradnji sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu i arheologom Borivojem Čovićem istražen je bronzanodobni lokalitet Gradina u Varvi kod Prozora“.⁹ (Anđelić, 2010: 34). U periodu od maja do juna 1972. Muzej je vršio iskopavanja prahistorijskih tumula na prostoru Gubavice. Rezultati iskopavanja su potvrdili daotkriveni arheološki objekti iz Gubavice vremenski pripadaju starijoj i mlađoj fazi glasinacne kulture.Obrađuju se i rimski arheološki nalazi iz Biograca, a iskopavan je i srednjovjekovni grad kod Širokog Brijega.“ Također, iste godine istražena je i dvojna bazilika u Žitomislčićima kao i stećci iz obližnjih nekropola. Nalazi iz te bazilike u vidu kamene plastike su pohranjeni u Muzeju Hercegovine“ (Mulović, 2018 : 68-70). Iz Odjeljenja narodne revolucijeMuzej neprestano organizuje stalne, tematske, privremene i pokretne muzejske izložbe. U toku 1973. godine organizovala se stalna izložba koja prikazuje razvoj radničkog pokreta, Komunističke partije i NOR-a Hercegovine, kao i povremenu tematsku izložbu „Borbeni put XXIX hercegovačke udarne divizije“, „50 godina borbe i rada SKJ u Hercegovini“, „Mostar od 1945-1970“, i dr. Uz sve ovo i druge radne uspjehe i narednih godina i dalje se radilo na sređivanju, obradi, prezentaciji muzejskog fonda. Etnološko odjeljenje, osim redovnih poslova na brizi vrijednih predmeta, doprinosi afirmaciji manifestacije „Festival izvornog folklora Hercegovine“, radi na naučnom projektu migracija u Hercegovini, te prikuplja podatke o porijeklu porodica i sela ovih prostora. „Muzej Hercegovine zajedno s časopisom Sloboda organizira prve „Šantićeve večeri poezije“ 30.06.1969. godine, manifestacija koja će postati jedna od najpoznatijih ove vrste u Bosni i Hercegovini i šire“. (Šarić, 2010:10)

---

9 Po riječima arheologa T. Anđelića, ovdje je riječ o formiranju akumulacijskog jezera Rama 1968, pa je taj kraj trebalo istražiti i iskopavati prije njegovog potapanja. U finansiranju projekta učestvovalo je preduzeće Hidroelektrane na Neretvi. Kad je završena Ramska elektrana, lokalitet Gradina je bio pod vodom.

Posjeta J.B. Tita Muzeju Hercegovine Mostar - Odjeljenje književnosti, 8. april 1969. godine.

Za rad Muzeja Hercegovine sedamdesetih godina važno je istaći i postojanje tzv. Perspektivnog programa (1971-1975) čiji rezultati su i sumirani 1975. godine u povodu 25. godišnjice rada.

Izdvajamo ovdje terenski rad Etnološkog odjeljenja u gradovima Prozor, Posušje, Čitluk, Mostar, Nevesinje, Konjic, te nastavak radova na arheološkim projektima u 1974. godini na prostorima: Malo Polje, Krehin Gradac, Kruševo, Vihovići, Prozor, i dr. Izvršena je rekonstrukcija keramičkih posuda dobijenih arheološkim iskopavanjima prahistorijskih tumula na lokalitetu Gorica u Malom Polju kod Blagaja. (Anđelić, 1975:6)

Ovo Odjeljenje je nastavilo saradnju sa Zemaljskim muzejom u Sarajevu. Muzej Hercegovine u ovom periodu bio je u velikom usponu, raspolagao je mnogim muzejskim predmetima od kojih je velik broj iznimne vrijednosti. Muzej je poklanjao veliku pažnju istraživanju i prikupljanju muzejskog materijala, stručnoj obradi i proučavanju prikupljene muzejske građe u svrhu njenog izlaganja ili publikovanja.

Muzeju Hercegovine za dvadesetpetogodišnjicu rada na istraživanju i prikupljanju materijala iz oblasti historije, arheologije, radničkog pokreta narodno-oslobodilačke borbe, za organizovanje muzejskih izložba, Opštinsko vijeće Saveza sindikata Mostar dodijelio je i Prvomajsku diplomu za uspješnu aktivnost u sindikatu na razvijanju samoupravnih socijalističkih odnosa u udruženom radu. (Kreso, 1975 : 5)

Stručni radnici Muzeja postigli su zavidan nivo naučnog i istraživačkog rada od kojih je veliki broj radova i objavljen. Stalne postavke Muzeja je posjetio veliki broj posjetilaca. "Ta uloga Muzeja u općem javnom i kulturnom ambijentu grada nije prošla neopaženo, pa je Muzej 1976. godine dobio „14 februarsku“ nagradu grada Mostara, na čelu sa direktorom Avdom Berbercom". (Anon. 1976:2)

Premijer Sovjetskog saveza Aleksej Kosigin u posjeti Muzeju Hercegovine Mostar, 30.09.1973. godine.

Osamdesete godine su također značajne za dalji rad Muzeja, odnosno širenje svojih depadansa, gdje su Muzeju dodijeljene dvije spomen-kuće: Spomen-kuća Džemal Bijedić i Spomen-kuća Gojko Vuković.

Kao depadans Muzeja Herecgovine Mostar 22. aprila 1981. godine otvorena je Spomen-kuća Džemal Bijedić u kojoj je postavljena stalna

izložba „Džemal Bijedić život i djelo“. Odmah nakon tragične smrti Bijedića, predsjednika Saveznog Izvršnog vijeća, 1977. godine pokrenute su mnoge inicijative za obilježavanje njegovog životnog puta i djela. Skupština Opštine Mostar je na zajedničkoj sjednici svih vijeća održanoj 30. juna 1977. godine donijela zaključak da Skupština opštine prihvati u društvenu svojinu rodnu kuću Džemala Bijedića, koju su nasljednici bez naknade poklonili i prenijeli u društvenu svojinu, te da ovaj objekat služi trajnom obilježavanju životnog puta i djela Džemala Bijedića.¹⁰ Za nosioca muzeološke djelatnosti određen je Muzej Hercegovine Mostar.

Za ovu postavku prikupljeno je oko 12.300 muzejskih jedinica (fotografije, albumi, trodimenzionalni predmeti, pisma, izvještaji, rukopisi, filmske trake, štampa, itd). Ovim je omogućeno formiranje Fonda Džemala Bijedića kao sastavnog dijela Fonda Muzeja Hercegovine. Idejnu koncepciju za uređenje Spomen-kuće izradio je Moni Finci, muzejski stručnjak iz Sarajeva. Zavod za urbanizam i komunalnu djelatnost obavio je svoj dio posla. Njegovi arhitekti Nedim Džudža i Mehmed Peco, uz konsultacije sa autorom idejne koncepcije Monijem Fincijem i njegovim saradnikom Džemalom Čelićem, izradili su idejni projekat objekta, poštujući njegovu ambijentalnu i autohtonu vrijednost kao porodične kuće namijenjene javnoj ustanovi od posebnog interesa i zadatka. (Hadžić, 1981:125-127)

Također, kao depadans Muzeja Hercegovine 29. novembra 1984. godine otvorena je još jedna kuća – Spomen-kuća Gojka Vukovića u kojoj je postavljena stalna izložba pod nazivom „Gojko Vuković, život i revolucionarni rad“. „Izložbu je sačinjavalo 260 eksponata, sistematizovanih u sedam tematskih cjelina koji daju sliku o veličini i djelu revolucionara Gojka Vukovića“¹¹ (Anon. 1984:4). Vrlo važno je u ovom vremenu spomenuti i proširenje djelatnosti na planu stručnih i naučnih istraživanja, te pokretanje i izdavanje godišnjaka-časopis „Hercegovina“ periodične publikacije za kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe prepoznatljiva u naučnim krugovima BiH i šire. „Časopis su 1981. godine pokrenuli Muzej Hercegovine, Arhiv Herecgovine, te Zavod za zaštitu

---

10 Skupština Opštine Mostar, broj: 01/I-012-1/77, 12. jul, 1977. god, Arhiva Muzeja Hercegovine Mostar

11 Spomen-kuća G. Vukovića od 1993. nije u posjedu Muzeja Hercegovine Mostar.

kulture i prirode Mostar i čije izlaženje traje do danas¹² (Sivić, 1981:7). U kulturnom životu Mostara i šire regije Hercegovine Muzej je odigrao značajnu ulogu zahvaljujući brojnim izložbama koje je organizovao, sam ili u saradnji s drugim muzejima. Kao svoj prilog obilježavanju 60. godišnjice KPJ(SKJ), Muzej je aranžirao pokretnu tematsku izložbu 60 godina KPJ(SKJ) u Hercegovini, zatim Tito u Hercegovini (1951-1978), i dr. U cilju daljeg bogaćenja muzejskih zbirki Muzej je stupio u kontak sa mnogim umjetnicima, političkim, kulturnim i naučnim radnicima. Te se također angažirao u prikupljanju građe iz savremenog socijalističkog, društvenog, političkog, kulturnog i privrednog života iz poslijeratne socijalističke izgradnje Mostara i Hercegovine. Razdoblje socijalizma je zastupljeno s fotografijama, obnove, izgradnje, radnih akcija, kongresa te fotografije iz razdoblja planske privrede, industrije i tehnike. Mnoge fotografije, fotonegativi, dijapozitivi koje se čuvaju u Muzeju značajni su za prošlost Mostara, Hercegovine i Bosne i Hercegovine.

Muzej Hercegovine do devedesetih godina je u svojoj djelatnosti posjedovao osam objekata, opremljenu preparatorsku radionicu, te fotolaboratorij koji su bili smješteni oko Starog mosta, zatim Čejvan-Čehajina džamija, medresa, lapidarij, depo uz mesdžid, zatim Spomen-kuća Svetozara Ćorovića (1968), Spomen-kuća Džemal Bijedić (1981), te kuća Gojka Vukovića (1984). Spomen-kuća Džemal Bijedić je jedina ostala čitava od ratnog razaranja, pa je u nju sva muzejska građa prenesena u julu 1992. god. (Kordić, 2010:19)

Ovaj rad predstavlja pregledi vrednovanje rada Muzeja od njegovog osnivanja do devedesetih godina prošlog vijeka, te su naglašeni zaslužni pojedinci u tadašnjim decenijama koji su odigrali značajnu ulogu u Muzeju. Muzej danas čuva bogate zbirke i vrijedna dokumenta koja daju informacije i interpretaciju o različitim periodima života grada i cijele Hercegovine.

---

12 Digitalna izdanja svih brojeva časopisa Hercegovina nalaze se na web-stranici Muzeja Hercegovine Mostar www.muzejhercegovine.com.

DEVELOPMENT OF THE WORK OF THE MUSEUM IN MOSTAR (1950-1990)

SUMMARY

The paper studies the course, establishment and work of the Museum of Herzegovina in the period from the '50s to '90s of the last century. Only since the founding of the museum have the conditions been created for the initial development of museological disciplines of archeology, ethnology, history and literature from which special museum departments have grown over time. With a detailed description the museum departments are presented through the systematic research, gathering and exhibition of museum material. The aim of this paper is to show the work of the museum as a representative of the Herzegovinian area that is based on the available documentation from that period.

Keywords: Mostar, the work of the museum, Museum of Herzegovina Mostar, museum departments.

Literatura

- Anon. (1950): „U Mostaru je osnovan zavičajni muzej - Muzej Hercegovine“ *Sloboda*, Mostar br.16 (161). str. 5-6.
- Anon. (1961): „26. jula u 20 časova se otvara Muzej Hercegovine u Mostaru“, *Sloboda*, Mostar
- Anon. (1961): „U osvit slobode ugasili su se njihovi životi“ *Oslobođenje*, Sarajevo
- Anon. (1965): „Muzeju je tijesno“, *Sloboda*, Mostar, br. 29, str. 8.
- Anon. (1965): „Otvorena muzejska postavka - Prošlost Mostara“, *Sloboda*, Mostar
- Anon. (1984) „ Mala istorija radničkog pokreta“, *Sloboda*, Mostar
- Anđelić, Tomislav (1975): „Grad spašen od zaborava“, *Sloboda*, Mostar, br. 32. str. 6.
- Anđelić, Tomislav (2010): „Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine u vremenu od 1950 do 2010.“, *Zbornik radova sa naučnog skupa 60 godina Muzeja Hercegovine Mostar*, str. 32.
- Brbor, Zlata (1974): „Muzej obogaćuje istoriju“, *Sloboda*, Mostar, br.12, str. 6.
- Čermošnik, Gregor (1928): „Radna soba pok. Alekse Šantića“. GZM-Sarajevo 161
- Hodžić, Erazim (1981): „Spomen kuća Džemal Bijedić“ časopis *Most*, br. 34-35, Mostar
- Karabeg, Mugdim (1955): „Kroz odjeljenja Narodnooslobodilačke borbe“, *Sloboda*, Mostar
- Karabeg, Mugdim (1963): „Značajan muzejski zahvat u Hercegovini“, *Oslobođenje*, Sarajevo

- Kebo, Alija (1961): „Muzej borbene tradicije Mostara i Hercegovine“, *Oslobođenje*, Sarajevo
- Kordić, Ivan (1990): „Odjeljenje književnosti Muzeja Hercegovine Mostar“, *Baština* br. 1 Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH, Sarajevo 297-304
- Kreso, Čamil (1975): „Stalan i sistematski rad“ *Sloboda*, Mostar br. 17
- Mandić, Asja (2019): „Muzeji kultura i zajednica u globalnom poretku“, *Hercegovina*, br. 18 Mostar
- Milišić, Senija (2007): *Institucionalizacija nauke u Bosni i Hercegovini (1945-1948)*, Sarajevo
- Mladenović, Ljubica (1955): „Razvoj muzeja u BiH od oslobođenja do danas“ *Muzeji-muzeološko -konzervatovski časopis Zagreb*
- Mulović, Edin (2018): *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar*, Mostar
- Sivić, Marijan (1981): „Pred prvim brojem časopisa Hercegovina“, *Sloboda*, Mostar, br. 46
- Šarić, Salko (2010): *Šantićeve večeri poezije*, Muzej Hercegovine Mostar

Zbirke

Zbirka NOB-a, Muzej Hercegovine Mostar

Zbirka Džemala Bijedića, Muzej Hercegovine Mostar

Zbirka Salih Rajković, Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona Mostar

Asim krhan

FUNKCIJE MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR U OČUVANJU BOSANSKOHERCEGOVAČKOG IDENTITETA

(uz 70 godina postojanja i rada)

Sažetak: Jedna od definicija muzeja po Bari Lordu, dokazanom stručnjaku za muzeologiju, jeste da se muzeji suštinski ne bave predmetima već ljudima.

Za funkcionisanja muzeja neophodan je sklad četiri funkcije muzeja, a to su: funkcija izlaganja, funkcija čuvanja, naučna funkcija i animacijska funkcija. Ime Muzej Hercegovine Mostar može biti višestruko nejasno, ali nema i ne može imati drugi smisao do muzeja teritorije u okviru historijske bosanske cjeline, odnosno državne bosanskohercegovačke teritorije. Na tome prostoru manifestirana je bosanskohercegovačka pluralnost. Nema i ne može biti razlučivih kulturnih identiteta za koje bi bilo opravdano reći da su herce govački, a ne bosanskohercegovački.

Uloga Muzeja Hercegovine je upravo u tome da istražuje i predstavlja sadržaj bosanskohercegovačke pluralnosti, omogućujući tako da svi njeni sadržaji budu čuvani, istraživani i predstavljeni u toj historijskoj i kulturnoj obuhvatnosti.

Ključne riječi: muzej, identitet, pluralnost, izložba, kulturno naslijeđe

Osnivanje muzeja i uloga prema budućnosti

Muzej Hercegovine Mostar je osnovan prije 70 godina. Kad je osnovan, bio je dio bosanskohercegovačkog pravnog poretka, odnosno jugoslavenskog u kojem je Bosna i Hercegovina bila savezna republika. Njegovo ime je moglo biti

nejasno. Kada je riječ o Hercegovini u historijskom pogledu, to nikad nije bila nezavisna ili u okviru nekog drugog političkog projekta autonomna kategorija.

Godina 1950. je važna za proces osnivanja muzeja na teritoriju Bosne i Hercegovine i to „zavičajnih muzeja i muzeja narodne revolucije, te reorganizacije postojećih“ (Mandić 2019:168), a sve kao rezultat zaključaka tadašnje Republičke (SR BiH) konferencije o pitanju muzeja iz februara 1950. godine.

Neposredno nakon održane konferencije, već 24. aprila 1950. godine dolazi do osnivanja Zavičajnog muzeja u Mostaru, (Anon 1950: 161) odnosno Muzeja Hercegovine, kao muzeja vezana za lokalnu kulturu i naslijeđe.

Bosanskohercegovačke granice, utvrđene u dugom vremenu nizom međunarodnih ugovora, tom dijelu države dodijelili su samo ostatke onog što je smatrano Hercegovinom. Zato to ime nema i ne može imati drugi smisao do teritorije u okviru historijske bosanske cjeline, odnosno državne bosanskohercegovačke teritorije.

Fra Frano Jukić je sredinom devetnaestog stoljeća cijeli bosanski prostor dijelio na: „sjevernu i donju te južnu i gornju Bosnu, prozvanu Hercegovinom.“ (Jukić 1973: 374) Također i poznati historičar Vladimir Ćorović, rođen u Mostaru za područja Neretve, Huma i Travunije kaže da su „južni deo stare bosanske države“. (Ćorović 1940: 8)

Ime Hercegovina veže se za titulu herceg. Stjepan Kosača je tituliran hercegom u bosanskom kraljevstvu. Bio je bosanski vojvoda. Imenovanjem tog dijela bosanskog kraljevstva Hercegovinom ne dodaje mu se ništa, niti mu se oduzima od njegova bosanstva.

Prostor Hercegovine manifestira bosanskohercegovačku pluralnost. Nema i ne može biti razlučivih kulturnih identiteta za koje bi bilo opravdano reći da su hercegovački, a ne bosanskohercegovački.

Nastavak rada Muzeja 1995. godine

Kraj rata devedesetih godina prošlog stoljeća u gradu koji je doživio urbicid, Muzej Hercegovine dočekuje sa velikim ratnim posljedicama. Osvjedočeno je da je rušenje kulturno-historijskih spomenika bio i cilj rata, a ne samo posljedica.

Međutim, čvrste kulturne veze nije mogao pokidati ni jedan takav rat protiv Bosne koji se vodio i nije zapamćen na ovim prostorima. Posljedice su bile velike.

Naspram dugog historijskog razdoblja kulturne i svake druge cjelovitosti na ovom prostoru Europe, negatori Bosne i Hercegovine su je počeli svoditi samo na teritorij, isključujući druge elemente kao što su društvo, kultura, politika, itd.

Muzejsko sakupljanje rasutog i planovi za budućnosti

Sagledavajući navedene posljedice i definirajući svoju ulogu prema budućnosti, Muzej Hercegovine polazi od činjenica da je struktura muzeja sačuvana u jednoj maloj jezgri, u ostatku dijela ranijeg muzejskog prostora, u dijelu spašenih zbirki i, na kraju, u malobrojnom muzejskom kadru. To će biti osnova za dalje aktivnosti i razvoj Muzeja u budućnosti.

Pošto se Aneksom 8 Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini pojam nacije i nacionalnog kulturno-historijskog identiteta direktno vezuje uz državu Bosnu i Hercegovinu, te uspostavom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, na tom zadatku vezivanja kulturno-historijskog identiteta za državu Bosnu i Hercegovinu, i Muzej Hercegovine je definirao svoje ciljeve. To je, naravno, bio i nastavak djelatnosti od ranije, od samog njegova početka prije sedam desetljeća.

Drugi zadatak Muzeja Hercegovine odnosi se na pružanje ambijenta mladim istraživačima, pripadnicima generacija koja su morale u ratu i nakon rata otkrivati prvo tradicionalne sadržaje svog nacionalnog identiteta, ali istovremeno ih i reinterpretirati u novom ličnom iskustvu. U reinterpretaciju se „unosi novi historijski koncept (dostupnost baza podataka danas), nova sadržina, te otkivaju nove metode i forme.“ (Zgodić 2008: 292).

Zgodić (2008: 292) navodi da se društva sve više transformišu u civilno društvo i da neki tradicionalni faktori identifikacije više ne važe, ili sami oni ne važe, npr. religija. Sve to doprinosi zaključku da se određeni historijski proizvodi ne mogu smatrati povijesno apsolviranim, konačnim i apsolutnim.

Naredni zadatak Muzeja Hercegovine odnosio se na konkretne aktivnosti iz domena muzeologije: da Muzej Hercegovine mora imati adekvatan tretman u zajednici, da Muzeju Hercegovine treba osigurati adekvatan prostor koji će biti integralno građevinska muzejska cjelina, da treba predvidjeti upošljavanje osposobljenog kadra određenih studijskih grupa, da treba nastaviti s konzervacijom, rekonzervacijom i preparatorskim radovima na muzejskim zbirkama, da je potrebno izvršiti reviziju i inventarizaciju muzejskog materijala

prema najsavremenijim normama u elektronskom obliku i formirati bazu podataka u sklopu čega se mora formirati odsjek za muzejsku dokumentaciju, da se definira kulturna politika koja će biti prepoznatljiva kroz medije, institucije javnog odgoja, socijalna učenja, i sl.

Funkcije muzeja

Sklad četiri muzejske funkcije je neophodan uslov za funkcionisanja muzeja. To su: funkcija izlaganja, funkcija čuvanja, naučna funkcija i animacijska funkcija. (Gob, Drouguet 2007: 64)

Funkcija izlaganja

Funkciju izlaganja karakterizira izložba koja prenosi poruku. Za mnoge to je i svrha muzeja. Autori smatraju da bez izložbe dostupne publici, dostupne u svakom smislu značenja te riječi, bila fizička i otvorena za svakoga (i za osobe sa invaliditetom), intelektualna - sa stanovišta didaktike, socijalna - sa prihvatljivom cijenom ulaznice itd., nema muzeja.

Koncept stalnih postavki u Muzeju Hercegovine je rađen u duhu navedenih zadatih ciljeva.

Jedna od stalnih postavki je iz bogate arheološke zbirke koju muzej posjeduje. Danas je izložena na dva lokaliteta. Prvi lokalitet nalazi se u dijelu dvorišta Centra za kulturu Mostar, i zbirka je izložena kao svojevrsni lapidarij. Najveći dio ove kamene arheološke zbirke čini 6 stećaka¹, jedan sarkofag i rimske are.² Drugi dio arheološke postavke je u dvorištu objekta uz kuću Džemala Bijedića, a čine je više različitih predmeta.³

---

1 Bosanski grobovi (stećci). Tako su stari Dubrovčani nazivali bogumilske stećke kojih je bio znatan broj po Dubrovačkoj krajini, kao dijelu negdašnje Bosanske države. O tome je i Dubrovčanin Zore Luka (1846-1906), filolog i historičar književnosti, napisao tekst pod naslovom „*Bosanski grobovi*“ objavljen u „Programu C.K. Državnog gimnazija u Dubrovniku“ za školsku godinu 1880-1881. (str.1-20 Dubrovnik, 1881).

2 To su: Stećak Ljupka Vlasnića iz Pologa, Stećak pronađen u zaseoku Troskoti kod Mostarskog blata, Stećak pronađen na lokalitetu Bišća Polja kod Mostara, Stećak pronađen u selu Miruša kod Bileće, Stećak pronađen u selu Potoci kod Mostara, Sarkofag pronađen u selu Vinjani kod Posušja, Ara sa lokaliteta Duvanjskog polja kod Tomislavgrada.

3 To su: sepulklarni spomenik djevojke Lupe sa lokaliteta Sovića kod Gruda, 2. st. p.n.e., zatim Rimska nadgrobna ploča s natpisom iz Žitomislća općina Čitluk, ulomak rimskog miljokaza sa lokaliteta groblje „Bunari“ Vitina kod Ljubuškog, druga polovina 3. st. n.e.,

Stalnu postavku „*Život i kultura gradskog i seoskog stanovništva Mostara i okoline*“ čine etnološki eksponati najljepše umjetničke sadržine. Tu se može vidjeti:

„...čuveći konjički rezbareni namještaj, kultura ishrane u Hercegovini, zbirka starih satova i sanduka-sehararazličitih umjetničkih vrijednosti, kultura odijevanja sa predmetima iz manifakturne proizvodnje kao i zbirka ćilima, zbirka starih pegli ćumuruša... „ (Hodžić 2000: 5) Detalj iz života je i tradicija pijenja kahve, a jedna od karakteristika postavke je proizvodnja duhana.

Postavka je danas dopunjena i nalazi se u ambijentu objekta koji predstavlja lijep primjer stambene arhitekture, kuće isturenih doksata prema starom sokaku, pokaldrmisanoj avliji, ulaznoj kapiji i njegovanoj mediteranskoj hortikulturi, smještenim preko puta mostarske sahat- kule.

Od elemenata reinterpretacije koje smo spomenuli u zadacima za budućnost muzeja ovdje izdvajamo, kao lošu pojavu iz socijalističkog doba, orijentaliziranja tradicionalne bosanske kuće kojoj se nastoji dodijeliti orijentalno porijeklo, što u suštini znači prikazati je kao tuđu i inferiornu, prikazati je da ne pripada europskom superiornom prostoru, bez obzira što je kuća kao takva poznata i inspirisana i usklađena sa bosanskim muslimanstvom.

Stalnu postavku čini i stalna postavka fotografija prvog mostarskog fotografa (kraj 19. i početak 20. stoljeća) Antona Zimola, nastala u Mostaru i šire u Hercegovini. Izložba obiluje fotografijama starog Mostara sa starim građevinama, etnološkoj nošnji, svakodnevnom životu u gradu isl...

Stalna izložbena postavka je i postavka „*Život i djelo Džemala Bijedića*“, smještena u njegovoj rodnoj kući.

Njegova politička biografija dominira postavkom. Ona je presjek političkih i kulturnih događaja 20. stoljeća u Mostaru, a čine je historija radničkog pokreta 30-tih godina u Mostaru, kasnije organizovanje narodnooslobodilačkog pokreta u Mostaru, organizacija nove državne vlasti u socijalističkom vremenu kroz Hercegovački okrug za koji je pripremljena dokumentacija, otvaranja privrednih objekata, željezničke pruge, zatim biografske političke aktivnosti Bijedića kroz obavljanje najvažnijih funkcija na republičkom i saveznom nivou, aktivnosti vezane za ekonomski razvoj Bosne i

---

ulomak rimske kamene glavice sa prikazom akantusovog lista sa lokaliteta „Crkvine“ u Čitluku, ranosrednjovjekovni mač, 9. st. Vukodol kod Mostara, ilirska kaciga, 5 st.p.n.e, kasnoantički kameni ulomci sa lokaliteta Cima i Žitomislića, s kraja 5. st. n.e. i početka 6. st. n.e.

Hercegovine, doprinos aktiviranju kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini, pokretanje televizije Bosne i Hercegovine, pokretanje Bosanskohercegovačke akademije nauke i umjetnosti, te angažman na jugoslovenskom saveznom nivou kao predsjednika vlade, s posebnim naglaskom na međunarodne aktivnosti kroz posjete u 42 zemlje svijeta. Stalnu postavku čini i dio predmeta sa mjesta pogibije 18. januara 1977. kao što su dijelovi aviona, lične stvari, i sl. Tu je i bogat fond videograđe i fotografija.

Muzejska postavka o Starom mostu u odjelu „Muzej Stari most“ neizostavna je tema u muzejskoj djelatnosti Muzeja Hercegovine Mostar, ali i u ponudi kulturnog turizma grada Mostara. Ideja da se napravi postavka o Starom mostu trajala je dugo. „Rušenjem Starog mosta 1993. godine i njegovom rekonstrukcijom 2004. godine, ta ideja je dobila na potvrdi“. (Zvonić 2010: 55)

Stari most je upisan na listu svjetske baštine UNESCO 2005. godine, a ranije je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine Stari most i kule proglasila spomenikom (nulte) najvrijednije kategorije.

Novi odjel sa stalnom postavkom tzv. Interpretacijski centar MUM otvoren je 2014. godine. Sa svojom postavkom nudi novosti u smislu prezentacije i interpretacije kulturne baštine i tradicije ovog kraja. Interpretacijski centar krasi i vrijedna etnološka postavka koja po svojoj koncepciji otvara priču iz duhovnog života na ovim prostorima. (Krhan 2018: 167) Izgradnja odjela je bio povod za nominaciju Muzeja Hercegovine za Europsku nagradu muzeja EMYA 2016 (San Sebastijan – Španija).

Stalna postavka o pjesniku Aleksi Šantiću vraćena je nakon rata. To je postavka u Odjeljenju književnosti Muzeja Hercegovine u Kući Svetozara Ćorovića na Luci. Kuća je bila devastirana i srušena tokom rata, a sa radom je počela 1999. godine.

U intervjuu za Federalnu televiziju Bosne i Hercegovine Sanjin Kodrić kaže:

U okvirima srpske književnosti u Bosni i Hercegovini Šantić je nemjerljivo velika književna figura. Također, nemjerljivo velika književna figura je i u okvirima bosanskohercegovačke književnosti ili književnosti Bosne i Hercegovine. U okvirima mostarskog književnog kruga on je apsolutna ikona.⁴ (Kodrić 2019)

Postavka i njeni programski sadržaji se zasnivaju na naučnom i istraživačkom radu ustanove, tj. vrsti građe koja je skupljena prije rata i

4 <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/274183/intervju-na-fr-sanjin-kodric>

sačuvana tokom rata (predmeta, rukopisa, korespondencije književnika, fotografija i druga građa). U kući se nalaze dvije spomen-sobe, pjesnika Alekse Šantića i Hamze Hume.

Muzej je godinama u bašti kuće organizirao i gradsku manifestaciju „Šantićeve večeri poezije“, te druge sadržaje, a u maloj galeriji izložbe, promocije, radionice. U Kući se nalazi i biblioteka Muzeja.

Funkcija čuvanja

Šabotić (2013: 185) tvrdi da je potreba za zaštitom kulturnih dobara postojala još od vremena njihovog nastajanja. Iz tog razloga je zaštita kulturnih dobara utvrđena međunarodnim i nacionalnim sistemom.

Odredbe Haške konvencije⁵ i drugih međunarodnih pravnih i društvenih akata u brojnim slučajevima su kršene od strane učesnika u ratnim sukobima, pri čemu je dolazilo do stradanja vrijednog kulturnog naslijeđa. Tako je bilo i u vrijeme rata (1992-95) protiv Bosne i Hercegovine. Kulturno naslijeđe je ciljano uništavano kako nepokretno, tako i pokretno. Osim što je uništeno i oštećeno, kulturno naslijeđe je u Bosni i Hercegovini tokom rata i otuđeno⁶, što je suprotno odredbama međunarodnih pravnih akata. Porazno je da ni nakon toliko godina poslije rata otuđeno bosanskohercegovačko kulturno naslijeđe nije vraćeno, što je također u suprotnosti sa odredbama međunarodnog pravnog sistema za zaštitu kulturnog naslijeđa.⁷

O važnosti rada javne ustanove Muzej Hercegovine Mostar i njene uloge u zaštiti vrijednih zbirki u muzeju, svojevrsna je potvrda i status Muzeja

---

5 Osnovni akt međunarodnog sistema pravne zaštite kulturnih dobara je Konvencija za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba donijeta u Hagu 14. maja 1954, a koja je stupila na snagu 7. avgusta 1956. godine. Ciljevi Haške konvencije su sadržani u podizanje svih neophodnih mjera za zaštitu kulturnog naslijeđa u vrijeme ratnih okolnosti. Ovlaštenja za primjenu haške konvencije data su UNESCO-u.

Drugi važan međunarodni pravni akt je Konvencija o zaštiti svjetske kulturne baštine donesena u Parizu 1972. godine. Ovom konvencijom tretirana su pitanja zaštite kulturnih i prirodnih dobara koja imaju izuzetnu vrijednost.

6 Otuđene su mnoge vrijedne zbirke Muzeja Hercegovine. Izdvajamo numizmatiku, nakit, trofejno oružje, vrijedni eksponati zbirke Džemal Bijedić, etnografske zbirke, itd.

7 Posebnu važnost ima tzv. Drugi protokol donesen 26. marta 1999. godine, kao dodatak Haškoj konvenciji, a koji je stupio na snagu 9. marta 2004. godine. Njime je bliže utvrđena dodatna zaštita kulturnih dobara u vrijeme ratnih sukoba, uslovi za donošenje posebne zaštite, zabrana korištenja kulturnih dobara u vojne svrhe te pojačana zaštita korištenja - Emblem. Pored međunarodnih pravnih akata, postoje i međunarodna društvena akta, gdje izdvajamo posebne Preporuke donesene od strane Generalne skupštine UNESCO-a.

Hercegovine u ratnim okolnostima, gdje je po odluci Predsjedništva RBiH, a na prijedlog Vlade RBiH, donesena Uredba sa zakonskom snagom o muzejskoj djelatnosti objavljena u Službenom listu RBiH (br. 13, juni 1993), gdje se, između ostalog, kaže da:

„Za vrijeme ratnog stanja Skupština Republike Bosne i Hercegovine zadržava prava i obaveze osnivača prema Muzeju Bosanske Krajine Banja Luka, Muzeju Hercegovine Mostar, Regionalnom muzeju Doboj i Muzeju istočne Bosne Tuzla“.

Radnici muzeja su u jeku rata i rušenja grada uspjeli spasiti jedan dio materijalne građe koja se decenijama skupljala u ustanovi. Primjer spašenih zbirki Muzeja Hercegovine su arheološka, etnološka-nošnja, Zbirka Alekse Šantića, dio bibliotečke građe, stari časopisi, periodika, foto-zbirke, itd. Radnici su time pokazali svijetli primjer ispunjenja i poštovanja kodeksa muzejske djelatnosti i potvrdu donesenih evropskih konvencija vezanih za kulturno naslijeđe koje smo naveli.

Aktivnosti zaštite naslijeđa se nastavljaju i u postratnom periodu. U sklopu redovnih poslova zaštite baštine izdvajamo projekte konzervatorsko-restauratorske zaštite arheološke zbirke, tj. kamenih spomenika iz srednjeg vijeka i antičkog perioda koji se nalaze ispred Centra za kulturu Mostar, te posebno Etnološke zbirke čiji je znatan dio predmeta bio u veoma lošem stanju. Radove su izvršili konzervatori i restauratori sa Odjeljenja za konzervaciju i restauraciju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Muzej, između ostalog, ima funkciju čuvanja baštine i ono je mjesto za prikupljanje i zaštitu baštine, s ciljem da osigura zaštitu zbirki od krađe, ali i od propadanja nastalog zbog različitih faktora koji mogu da ugroze cjelinu ili dobro stanje predmeta. Briga i poslovi oko toga da u muzeju postoje odgovarajući uslovi za održavanje povjerenih predmeta u najboljem stanju i što je duže moguće, je svakodnevni posao muzeja i radnici mu prilaze s posebnom pažnjom.

Naučna funkcija

Muzej svakodnevno radi na višestrukim naučnim istraživanjima (dokumentacionim, arheološkim, historijskim,). Istraživanja sprovede zaposleni u muzeju, ali je uloga muzeja da podstiče i spoljne saradnike da proučavaju predmete i drugu građu koja se čuva u Muzeju.

Izdavačka djelatnost zauzima posebno mjesto u aktivnostima Muzeja Hercegovine. Inicirana je nedostatak većeg izložbenog prostora u muzeju

potrebnog za izlaganje velikog obima građe u depoima. To je bio povod da se Muzej okrene intezivnijoj izdavačkoj djelatnosti kako bi na što bolji način predstavio bogatstvo zbirki.

Ozbiljniji početak izdavaštva pripada radovima autora dr. Jusufa Mulića, koji je nastao kao rezultat njegovog dugogodišnjeg istraživanja u Dubrovačkom arhivu. Tema Hercegovine je njegov životni opus i predstavljena je u tri knjige. Prva knjiga je izašla već 2008. godine pod nazivom „*Hercegovina-Feudalna oblast srednjovjekovne Bosanske države*“. Druga knjiga je „*Hercegovina-Vojna i upravna jedinica Upravnog carstva*“ i treća je „*Vojna i upravna jedinica Osmanskog carstva od početka 17. stoljeća do kraja osmanlijske vladavine*“, u izdavaštvu Muzeja Hercegovine, objavljena u Sarajevu 2010⁸.

Drugi segment izdavaštva odnosi se na „...veliku, složenu, još uvijek do kraja nepročitanu i neproučenu pisanu baštinu koja je nastajala i razvijala se kroz četiri stoljeća osmanske administracije“. (Kajan 2011: 2) Ona je pritiskala naše planove kao i planove drugih institucija da se posebno pozabave njenim istraživanjem jer je Mostar, nakon Sarajeva, bosanskohercegovačkoj kulturi i književnosti dao najznačajniji doprinos.

Proučavanje bosanskohercegovačke historije, a posebno književnosti u osmanskome vremenu pripada nadnacionalnom kulturno-civilizacijskom opusu. Nacionalno se mogla povezati samo na osnovu porijekla autora, tj. prostora sa kojeg dolazi. Krenimo redom:

Naučni skup posvećen 350. godišnjici rođenja Šejh Juje i 400. godišnjici predavanja Mesneviye u Mostaru, u suorganizaciji Muzeja Hercegovine, održan je 2001. godine. Zbornik sa skupa je izašao 2002. godine. U zborniku je kroz radove dvadesetak najistaknutiji intelektualaca i istraživača Bosne i Hercegovine i šire, poput Smaila Balića, Muhameda Ždralovića, Esada Durakovića, Amira Ljubovića, Nedžada Grabusa, Elbise Ustamujić, Ibrahima Kajan, itd., predstavljen životni rad i djelo Mustafe Ejubovića poznatijeg kao Šejh Jujo. Šejh Jujo se smatra jednim od najmarkantnijih intelektualnih i duhovnih figura Mostara, te najplodnijim bošnjačkim piscem 17. stoljeća. On je bio autentičan i originalan reformator, metodičar, prepisivač, bibliofil, pravni analitičar, filolog, leksikograf, itd. Po stvaralačkom opusu pripada svjetskoj nauci i vrijednostima.

Predstavljajući svoju vrijednu baštinu, Muzej Hercegovine je izdao i Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa koji predstavljaju zbirku

---

8 Prva knjiga je predstavljena u Mostaru 12.02.2008. Promotori su bili Ahmed Aličić, Sabit Hodžić, Mina Kujović i autor Jusuf Mulić.

rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar. Zbirka se ubraja među manje zbirke manuskripata na arapskom, turskom i bosanskom jeziku. Najstariji rukopis u zbirci potječe iz 15. stoljeća.

Hercegovina je oblast, koja je uprkos svojim historijskim nedaćama uspjela sačuvati veći broj sidžila:

“Sidžili po svojoj prirodi predstavljaju vrlo sadržajne izvore koji omogućuju uvid u mnogostruke aspekte života ovih područja, kojim pripadaju. Pokazuju sadržajnu realnost i time se razlikuju od drugih historijskih izvora. U njima kao historijskim izvorima odražavaju se političke, ekonomske, društvene, socijalne, kulturne, i mnoge druge prilike ne samo lokalnog već i regionalnog područja.” (Husić 2019: 59)

Muzej Hercegovine Mostar je 2015. godine izdao Sidžil mostarskog kadije 1243.-1257. h. god. /1828-1842.godina. Sidžil je obradio Hivzija Hasandedić, a objavljen je u povodu stote godišnjice od rođenja ovog vrsnog istraživača⁹.

Sa profesorom Istambulskog univerziteta dr. Idrisom Bostanom Muzej Hercegovine je izdao katalog „*Stari most u Osmanskom dokumentima*“ 2011. godine. Njime je predstavljeno 19 dokumenata čiji se originali nalaze u Arhivu Predsjedništva Vlade u Istanbulu i odnose se na period od 16 - 19. stoljeća u Mostaru. Dokumenti govore o periodu izgradnje Starog mosta, vremenu nakon izgradnje, prilikom opravki, imenovanja službenika na mostu i većina ih nije bila dostupna široj javnosti.¹⁰

Autorsko djelo Munira Drkića, i Alena Kalajdzije pod nazivom „*Sehletul-Vusul“ Omer Hazim Humo, Grafija i leksika Sehletul Vusula* predstavilo je prvu štampanu knjigu iz 1875. godine na bosanskom jeziku pisanu arapskim pismom. Autor knjige iz 1875. godine je Omer Humo, zagovarač i borac za očuvanje maternjeg bosanskog jezika. U kontekstu širih južnoslavenskih ideja koje se zasnivaju primarno na borbi za narodni jezik, Humo je bio prvi među Bošnjacima koji su prišli institucionalnom rješavanju nacionalno-preporodnih ideja svoga vremena.¹¹

9 U Mostaru je predstavljen 10.12.2015. godine. Promotori su bili: Šaban Zahirović, Aladin Husić i Adnan Kadrić.

10 Katalog je predstavljen u Mostaru 20.4.2011. godine, a promotori su bili Fehim Nametak, Salmir Kaplan i Zlatko Zvonić

11 Knjiga je predstavljena 30.3.2011. u Mostaru, a promovirali su je akademik Dževad Jahić, Munir Drkić, Alen Kalajdzija i Edim Šator

Austrougarski period obilježen je izdanjima poput reprinta mostarskog časopisa Biser, fotomonografijom prvog mostarskog fotografa Antona Zimola, te dva prevoda od Roberta Mihela, čuvenog pisca, putopisca, zaljubljenika u Bosnu i Hercegovinu. Tu su također i dva naslova o Aleksi Šantiću iz ostavštine u Muzeju Hercegovine Mostar, kao i knjiga o poznatoj manifestaciji „Šantićeve večeri poezije“. Knjiga „Šantićeve večeri poezije“, koju je priredio Salko Šarić, predstavlja sadržaje svih proteklih Večeri u periodu od 1969. godine pa do 2009. godine, kao i tekstove o povremenoj nagradi na Šantićevim večerima poezije. Prve „Šantićeve večeri poezije“ održane su 30. juna 1969. godine u organizaciji Muzeja Hercegovine Mostar i redakcije mostarskog nedeljnika „Sloboda“.

U povodu stotinu godina od smrti pjesnika Muse Ćazima Ćatića, Muzej Hercegovine Mostar, brinući o pisanoj kulturnoj baštini svih naroda, kroz svoj Odjel književnosti ustupio je široj javnosti reprint i digitalno izdanje časopisa Biser, koji je jedno vrijeme u Mostaru uređivao i Musa Ćazim Ćatić. Djelo je štampano na način da je primjereno klasičnim bibliotekarskim ustanovama, ali i za širu primjenu u nastavnoj praksi škola i univerziteta. U obrazovno-kulturološkom i književnom smislu Biser predstavlja jedan od najznačajniji listova u Bosni i Hercegovini. Izlazio je u Mostaru kod poznatog mostarskog izdavača Bekira Kalajdžića.¹²

Prvi put se 2018. objavljuje fotomonografija Antona Zimola iz Mostara, prvog fotografa ovog grada, a u izdanju Muzeja Hercegovine. Ako se pri tome u obzir uzme količina prikazanih fotografija (oko 470), onda je jasno o kolikoj vrijednosti bosanskohercegovačke fotografske baštine je riječ. Naslov monografije je „Bosna i Hercegovina fotografijom Antona Zimola“.

Iz perioda socijalističke Jugoslavije objavljena je knjiga „Džemal Bijedić – politička biografija“, autora Husnije Kamberovića 2012. godine.

Knjiga donosi brojne poznate i široj javnosti nepoznate informacije o životu i političkom putu Džemala Bijedića te oblastima u kojima je posebno bio aktivan, a kroz njegov politički rad baca svjetlo i na tadašnje društveno-političke odnose između republika bivše Jugoslavije, ali i unutrašnju političku jugoslavensku scenu.

Isto tako, Muzej Hercegovine je bio i suorganizator Međunarodne naučne konferencije „100 godina od rođenja i 40 godina od smrti Džemala Bijedića“, Mostar, 2017. sa Univerzitetom „Džemal Bijedić“ iz Mostara.

---

12 Promocija je priređena 06.04.2011., a učestovali su Elbisa Ustamujić, Ibrahim Kajan i Elvira Dilberović

Naredni izdavački projekat Muzeja Hercegovine bila je knjiga Ibrahima Kajana "Grad velike svjetlosti-mostarske vedute" koja je izašla 2014. godine. U knjizi je kroz 40 priča predstavljena historija Mostara ali i identitet jednog grada.

„Čudesna je knjiga «Grad velike svjetlosti». Ne pripada putopisu, a opet je i putopis! Ne pripada zavičajnoj već kozmopolitskoj literaturi, a opet je duboko zavičajna knjiga. Gajeći autentičan mostarski jezik i iznimno rafiniran pjesnički izričaj, Ibrahim Kajan je napravio malo čudo usred Mostara... (Gojer2014: 54)

U izdanju Muzeja Hercegovine 2018. godine izašao je „Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar“, autora Edina Mulovića, kustosa Muzeja. U prikazu knjige u časopisu Hercegovina br.17 piše da se katalog sastoji od četiri dijela:

„...pregled historijsko-arheoloških istraživanja Muzeja Hercegovine od osnivanja do posljednjeg rata, pregled antičkog perioda, zatim kratak historijski pregled prostora današnje Bosne i Hercegovine u periodu kasne antike i pregled srednjovjekovne zbirke Muzeja Hercegovine.“ (Marić 2018: 261)

Sastavni dio navedenih dijelova teksta je i kataloški pregled sa detaljnim opisom prezentiranih spomenika, te vrlo kvalitetnim fotografijama najvažnijih kamenih spomenika arheološke zbirke Muzeja.

Posljednje od izdanja Muzeja Hercegovine je knjiga „Mostarsko ljeto–programska i fotodokumentacija 1979-2008.“ autora Salke Šarića. Obuhvata programsku i fotodokumentaciju poznate kulturne manifestacije Mostarsko ljeto, koja se odvijala u periodu 1979-2008. godine. Knjiga sa historijskog aspekta predstavlja programski i djelimično fotosadržaj. Može poslužiti za usporedbu produkcije u domenu teatra, klasične i izvorne muzike, pop-rock muzike, likovne umjetnosti i književnosti, itd., iz vremena prije rata i danas.

Naučni skupovi koje je organizirao Muzej Hercegovine Mostar:

Prvi skup pod nazivom: „60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru“.

Prijavljenim temama iz šire oblasti muzeologije, historije, književnosti, te drugih oblasti Muzej Hercegovine je obilježio šest decenija svog djelovanja i rada kroz naučni skup održan 2010. godine, gdje su se prisutni imali

prilikom uvjeriti o bogatstvu i raznolikosti rada ove višedecenijske baštinske ustanove.¹³

Naučni skup pod nazivom „*Bosanskohercegovački gradovi u procesu političke modernizacije (1850-1950)*“ održan je 16.09.2011. godine u organizaciji Muzeja Hercegovine u Mostaru. Vođena je rasprava o gradotvornim faktorima u revitalizaciji, oblikovanju i organizovanju bosanskohercegovačkog urbanog prostora i života sa posebnim naglaskom na elemente uređenja i pravnog statusa gradova. Učesnici su u okviru skupa aktuelizirali brojna pitanja u kojima je akceptirana problematika političkog diskursa u Bosni i Hercegovini tokom različitih epoha. Učešće u skupu su između ostalog uzeli Robert J. Donia, Mustafa Imamović, Ivan Balta, Dževad Drino, itd. Nakon ovog skupa upriličen je i drugi skup 2013. godine u istom sastavu pod nazivom „*Uloga grada i regije u privrednom razvoju i političkom životu Bosne i Hercegovine (1851-1995)*“.

U sklopu regionalnog projekta pod nazivom CRAFTATTRACT ili u širem smislu „*Tradicionalno zanastvo – privlačnost kulturnog turizma*“, u Mostaru je 2014. godine u organizaciji Muzeja Hercegovine Mostar održana dvodnevna manifestacija pod nazivom „*Tekstilno rukotvorstvo - tradicija koja živi*“. Učešće su uzeli muzeji iz regije i bili su upriličeni razni sadržaji. Izdajamo zajedničku izložbu učesnika, zatim okrugli sto pod nazivom „*Uloga muzeja u očuvanju izvornih tradicionalnih znanja i vještina u tekstilnom rukotvorstvu*“, te obilazak zanatskih radionica koje se još bave zanatima tkanja i veza. U sklopu programa bio je i obilazak objekta na rijeci Bregavi u Stocu u kojima se i danas vrši tradicionalni način pranja tekstila vodom (stupe i badnjevi). Međunarodni projekat CRAFTATTRACT započet je od različitih institucija i muzeja, Slovenije i Hrvatske s ciljem da sistematski obrađuje i prezentira nematerijalnu baštinu za uvrštavanje na listu UNESCO-a.

13 Učešće u radu skupa uzeli su: dr. Selma Rizvić (Kreiranje digitalnog sadržaja za muzeje u BiH), Aida Kovačević (Muzej kao obrazovni resurs), mr. Azra Bečević- Šarenkapa (Preventivna zaštita i konzervacija muzejskih predmeta, na primjeru Muzeja Hercegovine u Mostaru), Nadina Grebović (Virtuelna izložba: korak dalje), dr. Medhija Maglajlić (Iščekli dani Hamze Hume), dr. sc. Ibrahim Kajan (Mostarska književna baština- u mostarskom Muzeju Hercegovine), prof. dr. Husnija Kamberović (Izbor Džemala Bijedića za predsjednika SIV-a 1971.), Zlatko Zvonić (Muzej Stari most, ideja, koncepcija, perspektiva), Svjetlana Bajić (Hercegovačka tradicijska odjeća), mr Anđelko Zelenika (Suradnja Muzeja Hercegovine u Mostaru i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture), mr. Tomislav Anđelić (Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine Mostar u vremenu 1950-2010), mr. Šaban Zahirović (Arhivska grada u muzejima, zaštita, obrada i korištenje), Asim Krhan (Muzej Hercegovine 60 godina).

Muzej Hercegovine je sa Narodnom bibliotekom Mostar bio organizator dva puta međunarodne konferencije *Evropske smjernice za saradnju biblioteka arhiva i muzeja*, tačnije 5. konferencije 2011. godine, sa temom *Pravne norme, standardi, i preporuke* i 7. konferencije 2013. godine sa temom *Proaktivne obrazovne institucije - mjesto cjeloživotnog učenja u digitalnom dobu*. Asocijacija informacijskih stručnjaka – bibliotekara, arhivista i muzeologa (BAM) uspjela je ostvariti kreiranje mreže baštinskih i informacijskih ustanova zainteresiranih za saradnju, uključivanje u međunarodna strukovna udruženja, kao i promociju lokalnih ustanova kulture i kulturnih lokaliteta. Odabirom mjesta i lokalnih ustanova kulture u kojima se održavala konferencija uspjelo se u misiji aktiviranja mnogih kulturnih potencijala Bosne i Hercegovine i njenih kulturnih ustanova.

Prvi međunarodni kolokvij „*Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta*“ u organizaciji Foruma Bosna Sarajevo i Muzeja Hercegovine Mostar 2018. predstavlja značajan istraživački poduhvat na polju usmene/narodne književnosti u Bosni i Hercegovini, s posebnim zanimanjem za Harvardsku zbirku usmenog naslijeđa Milman Parry. Bosanskohercegovačka nauka o usmenoj književnosti zbornikom sa kolokvija dobija ozbiljnu studiju o „The Milman Parry Collection of Oral Literature“.¹⁴

Animacijska funkcija

Ova funkcija se pojavila tek nedavno. Muzej treba da bude uključen u kulturni i društveni život grada i oblasti. Animacija djeluje kao pokretačka sila u muzejskoj instituciji i može da bude u različitim formama, privremene izložbe, posjete sa vodičima, predavanja, koncerti, radionice, svakovrsni događaji i predstave.

Sve veće očekivanje javnosti za društvene promjene ubrzalo je razgovor o potencijalima muzeja za društvenim dobrom u obliku izložbi, konferencija, performansa, obrazovnih programa i inicijativa. Nova muzeologija ne podrazumijeva institucionalno ustrojstvo, već se pomalo utopistički bazira na inicijativi za prepoznavanje, zaštitu i interpretaciju naslijeđa koja dolazi iz same zajednice.

U preporukama koje međunarodna muzejska organizacija aktuelizira svake godine određujući temu za aktivnosti moderni i savremeni muzeji

---

14 Učešće u radu prvog kolokvija uzeli su: Šerbo Rastoder, Rusmir Mahmutćehajić, Enes Kujundžić, Mirsad Kunić, Sead Šemsović, Edim Šator, Sanjin Kodrić, itd.

prilagođavaju svoje djelovanje izazovima vremena pa svoje aktivnosti i metode rada usklađuju sa tendencijama razvoja društva i komunikacijskim potrebama svojih korisnika. Transformacije muzeja sve su prisutnije u praksi, oni pomiču svoje granice, te su, od nekad statične institucije, danas postali zanimljiva interaktivna mjesta. Oni su pokretači promjena i teže institucijama kojima se vjeruje, i koje imaju potencijal da stvore iskustva za ljude različitog porijekla. To predstavlja središnji dio njihove društvene vrijednosti.

Muzeji su tu i da pokažu svoju važnost i relevantnost konstruktivnim uključivanjem u političke, društvene i kulturne realnosti modernoga društva.

Aktivnosti po ovom planu od strane Muzeja Hercegovine su rađene u nekoliko segmenata. Izdvajamo posjećene radionice, izložbe, festivale, određene međunarodne sadržaje, i sl.

Radionice nastoje osvijestiti društvenu ulogu muzeja kroz teme o društvenim problemima na način da povezuju muzejsku građu i teme. One su specifičan oblik učenja u muzejima te imaju puno segmenata koji se trebaju definirati i razraditi.

Izdvajamo radionicu kojom su se afirmisali stari zanati u Mostaru vezani za drvorezbarsku radionicu iz 2007. godine u organizaciji Muzeja i MPDL (španska nevladina organizacija). Brojne su radionice u organizaciji Muzeja Haercegovine i učenika osnovnih i srednjih škola. Spomenimo radionicu pod nazivom "Učimo u muzeju" namijenjenu djeci predškolskog uzrasta ili radionicu pod nazivom "Mladi i kulturno naslijeđe" koju pripremaju muzejski pedagog i kustosi muzeja.

Muzej učestvuje skoro deceniju na međunarodnoj ljetnoj školi *Mladi i naslijeđe* koju organizuje Međunarodni forum Bosna u Stocu i Mostaru. Kustosi Muzeja Hercegovine su bili uključeni u dugoročne projekte vrednovanja, šticanja i obnavljanja kulturnog i prirodnog naslijeđa. Radionice koje su bile organizirane su: drvorezbarska, radionica obrade i korištenja kamena, radionica dokumentiranja vernakularnog naslijeđa, radionica bosanske tradicije skupljanja i korištenja ljekovitog bilja, umjetnička obrada metala isl.

Od izložbi koje su ostale upamćene u duhu navedenih animacijskih obilježja spomenuli bismo ovdje izložbe: izložba UNESCO BIH u sklopu Sarajevske zime 2008. godine u kojoj su učestvovali gradovi i gradovi kandidati Bosne i Hercegovine sa liste UNESCO; promocija „*Stablo Kotromanića*“ u Mostaru 2008. godine; „*Otisci pečata srednjovjekovne Bosne*“ - izložba iz fundusa Muzeja Hercegovine iz 2008. godine; izložba „*Umjetnost bosanske musandere*“ i izložba „*Faksimili srednjovjekovne bosanske književnosti*“ sa

Forumom Bosna iz 2017.; izložba „Bašluci velikog i malog Carinskog harema u Mostaru“ iz 2000. godine; etnološka izložba o vezu „Djela naših ruku“ sa Udruženjem žena Bosne i Hercegovine 2008. etnološka izložba „Mostar kroz stoljeća“ 2012.; izložba „BiH- štampa od referenduma do nezavisnosti“ iz 2015. godine; izložba „ZAVNOBiH u izgradnji BiH državnosti“ iz 2015.; izložba „Administrativno-pravni i politički karakter BiH kroz stoljeća“ iz 2016.; serija izložbi o Džemalu Bijediću u povodu obilježavanja godišnjice smrti; izložba „100 godina od posjete cara Franje Josipa“ Mostar 2010.; dvije izložbe o Srebrenici, prva iz 2011. godine sa Arhivom Tuzlanskog kantona i druga pod nazivom „Kad je vrijeme stalo“ iz 2017.; izložbe „Hamza Humo u zbirci Muzeja Hercegovine Mostar“ i izložba o Aleksi Šantiću u zbirci Muzeja Hercegovine Mostar; „Izložba informativnog plakata u Mostaru iz perioda Jugoslavije“ 2020.; izložba „Upravni položaj grada Mostara 1833-1918.“ itd.

Osim navedenog, izdvojili bismo i učešće Muzeja Hercegovine u međunarodnim aktivnostima kao što su: studijska posjeta muzejima Španije (gradovi UNESCO-a Madrid i Segovija); izložba u Osijeku, Hrvatska o Starom mostu; međunarodna konferencija o očuvanju nematerijalne baštine, Gornja Stubica, Hrvatska; Studijsko putovanje Italija, itd.

Posebno izdvajamo prepoznatljive tradicionalne gradske manifestacije koje Muzej organizuje dugi niz godina, poput „Šantićevih večeri poezije“, organizacija festivala „Mostarsko ljeto“, zatim organizacije sajma knjige u Mostaru 2008. godine, itd.

Muzej, Arhiv, Zavod za zaštitu spomenika Mostara i druge ustanove i institucije dali su doprinos u izradi aplikacije za proglašenje Starog mosta spomenikom UNESCO-a, te kasnijim događajima ceremonije otvaranja Starog mosta i obilježavanju godišnjica.

Zaključak

Muzej Hercegovine je uspio ostvariti kontinuitet svoga rada od 1950. godine, a nakon zadnjeg rata 1992-95. obnoviti svoje devastirane objekte, staviti ih u funkciju, kadrovski se osposobiti i početi sa radom. Posebno su ostvareni veliki rezultati kroz razne projekte, domaće i međunarodne u predstavljanju materijalne i nematerijalne kulturne baštine.

Zaključujemo također da muzej nije bio nepripremljen na nove posttranzicijske paradigme, naprotiv. Istražujući i predstavljajući

sadržaj bosanskohercegovačke pluralnosti, u Muzeju je potvrđeno da je bosanskohercegovački identitet inkluzivni i integrativni, a da je bosansko pluralno društvo sa stanovišta kulture potencijal, isto kao što je potencijal neiskorišteno prirodno bogatstvo.

Uloga i zadaci muzeja u kontekstu da baštini, selektuje, čuva, obrađuje i prezentira baštinu počela se da mijenja sredinom sedamdesetih godina prošlog stoljeća pod utjecajem općih društveno-ekonomskih tokova na način da se u prvi plan stavlja posjetilac u odnosu na zbirke, a u duhu je jedne od najljepših definicija o muzejima koju je izrekao Bari Lord: Muzeji se suštinski ne bave predmetima već ljudima.

FUNCTIONS OF THE MUSEUM OF HERZEGOVINA MOSTAR IN PRESERVATION OF BOSNIAN IDENTITY (with 70 years of existence and work)

SUMMARY

One of the definitions of the museum, according to a prominent museology expert Barry Lord, is that museums, essentially, do not deal with objects, but with people.

For a museum to operate successfully, it is necessary to harmonize four key-functions: exhibitory function, function of preservation, scientific function and animation function.

The very name „Museum of Herzegovina“ could cause misunderstandings in several ways, but it does not have, and it cannot have, any meaning other than a territorial museum within the Bosnian historical wholeness, in other words as part of the Bosnian&Herzegovinian state territory. That is the same area where Bosnian&Herzegovinian plurality is manifested. There are no, and there cannot be, any distinct cultural identities which we can define as Herzegovinian, and not as Bosnian&Herzegovinian.

The role of Museum of Herzegovina is to explore and present Bosnian&Herzegovinian plurality, so that all of its content is preserved, explored and presented within the historical and cultural wholeness of Bosnia and Herzegovina.

Key words: museum, identity, plurality, exhibition, cultural heritage

Literatura:

1. Božić Marojević, Milica (2007): *Izazovi nove muzeologije u prezentaciji i interpretaciji disonantnog nasljeđa*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za muzeologiju i heritologiju, Beograd;
2. Ćorović, Vladimir (1940): *Historija Bosne*, Beograd,
3. Gob, Andre i Drouguet, Noemi (2007): *Muzeologija, povijest, razvitak, izazovi današnjice*, Antibarbarus, Zagreb.
4. Gojer, Gradimir (2014) novine "DNEVNI LIST (27.06.)", 54.
5. Hožić, Sabit, (2000): „Obilježavanje pedesetogodišnjice postojanja i rada (otvaranje spomen kuće Džemala Bijedića), izložba – Život i kultura gradskog i seoskog stanovništva Mostara i okoline, Muzej Hercegovine, Mostar,
6. Husić, Aladin, (2019): „O značaju sidžila mostarskog kadije iz prve polovine 19. stoljeća za proučavanje historije Hercegovine“, časopis Hercegovina 18, 59-62.
7. Jukić, Frano (1973): *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Sarajevo
8. Kajan, Ibrahim, (2011): „Uvodnik časopisa Biser“ „Muzej Hercegovine Mostar, 2-3.
9. Krhan, Asim, (2018): „Interpretacijski centar MuM, odjel Muzeja Hercegovine Mostar“, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe Hercegovina 17, 167-190.
10. Mandić, Asja (2019): „Muzej, kultura i zajednica u globalnom poretku“, časopis za kulturno i historijsko nasljeđe Hercegovina 18, 155-175.,
11. (R)edakcija (1950): „U Mostaru je osnovan zavičajni muzej - Muzej Hercegovine“, novine Sloboda, 16 Mostar, 5-6.
12. Šabotić, Izet, (2013): *Primjena međunarodnih pravnih i društvenih akata u sistemu zaštite kulturnih dobara u Bosni i Hercegovini*, Peta međunarodna konferencija BAM 2011, Sarajevo, 185-189.
13. Zgodić, Esad (2008): „Ideja bosanske nacije i druge teme“, Zalihica Sarajevo,
14. Zvonić, Zlatko, (2010): „60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru“, zbornik radova Muzej Hercegovine Mostar, 55-65.
15. Žilbert, Klod (2005): „Muzeji i publika“, Clio,6, (citirano: Mat Gerald, Flac Tomas, Lederer Judita, (2002) „Menadžment muzeja“, Clio, 106)
16. <http://www.federalna.ba/bhs/vijest/274183/intervju-na-fr-sanjin-kodric>

Elma Marić

UČENICI OSNOVNIH ŠKOLA U MUZEJU

Sažetak: Muzej pored kulturne, ima i obrazovnu funkciju kojoj se, zahvaljujući pedagoškom odjelu, poklanja sve veća pažnja. Kroz taj odjel muzejski pedagog i kustosi Muzeja Hercegovine Mostar pružaju učenicima zanimljive načine učenja u Muzeju, koji se razlikuju od školskih. Danas se u svijetu muzeja posebna pažnja posvećuje ulozi škole u muzejskim ustanovama, odnosno svrsi muzeja u odgojno-obrazovnom procesu. Muzej Hercegovine Mostar u svom edukativnom odjelu djeluje kroz stručna individualna i grupna vodstva kroz stalne postavke, tematske radionice i izdavačku djelatnost. Danas pored posjeta, muzejsko-edukativne radionice plijene pažnju djece čije teme se mogu vezati uz teme stalnih postavki u Muzeju, kao i uz bitne manifestacije i datume u godini a najbitnije teme su one koje služe svrsi realizacije Nastavnog programa prilagođene dječijem uzrastu.

U radu su prikazani rezultati anketnog upitnika koji je sproveden u šest osnovnih škola u Bosni i Hercegovini (Mostar): „Mustafa Ejubović – Šejh Jujo“, Osnovna škola „Gnojnice“, Osnovna škola „Blagaj“, Osnovna škola „Vrapčići“, Osnovna škola „Bijelo Polje“ i VI Osnovna škola. Istraživanjem su obuhvaćeni učenici završnog razreda osnovne škole sa ciljem da utvrdimo u kojoj mjeri su učenici tokom svog devetogodišnjeg obrazovanja u sklopu nastavnog procesa posjećivali kulturne ustanove, tačnije muzeje.

Ključne riječi: muzej, učenik, škola, obrazovanje.

PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN THE MUSEUM

ABSTRACT

The museum, in addition to the cultural one, also has an educational function, which, thanks to the pedagogical department, is receiving more and more attention. Through this department, the museum pedagogue and curators of the Museum of Herzegovina Mostar provide students with interesting ways of learning in the Museum, which are different from school ones. Today, in the world of museums, special attention is paid to the role of the school in museum institutions, ie the purpose of museums in the educational process. The Museum of Herzegovina Mostar in its educational department operates through professional individual and group guides through permanent exhibitions, thematic workshops and publishing. In addition to visits, museum-educational workshops are increasingly capturing the attention of children. Their topics can be related to the themes of permanent exhibitions in the Museum, as well as to important events and dates in the year and the most important topics are those that serve the purpose of the implementation of the Curriculum adapted to children's age.

The paper presents the results of a questionnaire conducted in six primary schools in Bosnia and Herzegovina (Mostar): "Mustafa Ejubović - Šejh Jujo", Primary School "Gnojnice", Primary School "Blagaj", Primary School "Vrapčići", Primary School "Bijelo Polje" and VI Elementary School. The research included students in the final grade of primary school, with the aim of determining the extent to which students visited cultural institutions, more precisely museums, during their nine-year education, as part of the teaching process.

Key words: museum, student, school, education.

Uvod

Muzej Hercegovine Mostar djeluje od 1950. godine od kada ostvaruje svoju ulogu koja obuhvata istraživanje, sistematsko sakupljanje, čuvanje, stručnu obradu i zaštitu i obrazovno prezentovanje kulturne i historijske baštine Mostara i šire regije Hercegovine. „Muzej Hercegovine Mostar u svojoj sistematizaciji je imao sljedeće odjele: historijski, arheološki, etnološki, odjel književnosti i NOB-a. U sastavu Muzeja djelovala je i pedagoška služba

i naučna stručna biblioteka“. (Anđelić, 2010: 31) Posjeduje bogate zbirke starina u čijem okviru raspolaže sa više desetina hiljada muzejskih predmeta, dokumenata, fotografija i drugog muzejskog materijala kao i bogatu izdavačku djelatnost. Muzej ima deset stalnih izložbenih postavki predstavljenih u četiri odjela: Spomen-kuća Džemala Bijedića, Stari most, Interpretacijski odjel MUM i Odjel književnosti – Spomen-kuća Svetozara Ćorovića. To su sve činjenice za razvijanje intenzivnije i kontinuirane saradnje muzeja i škola u svrhu postizanja ciljeva propisanih nastavnim programom.

Definicija Međunarodne organizacije muzeja i muzejskih stručnjaka (ICOM-a), također ističe obrazovnu ulogu muzeja: „Muzej je stalna, neprofitna ustanova u službi društva i njegova razvitka, otvorena javnosti, koja sabire, čuva, istražuje, komunicira i izlaže u cilju proučavanja, izobrazbe i zabave“. (Gob i Drouguet, 2007: 41). Međunarodna organizacija muzeja i muzejskih stručnjaka u ovoj definiciji akcentat stavlja na učenje i obrazovanje posjetilaca u muzeju.

Autori André Gob i Noémie Drouguet u svojoj knjizi „*Muzeologija: povijest, razvitak, izazovi današnjice*“ definišu da je muzej „prema novom zakonu, svaka stalna zbirka sastavljena od dobara čije je čuvanje i izlaganje od javnog interesa i organizirano je radi obrazovanja, podučavanja i zabavljanja publike.“ (Gob i Drouguet, 2007: 41).

Mijenjanjem društva, mijenjala se i funkcija škole. „Bitne odrednice stare škole su preferiranje materijalnog zadatka nastave (didaktički materijalizam), dominacija verbalnih izvora znanja, metoda, što je za posljedicu imalo pojavu verbalizma i formalizma u nastavi i znanju učenika, njegovu pasivnost i dominaciju nastavnika. Predstavnici nove škole traže prigodnije učenje (da se aktivira učenik, da nastavnik bude savjetnik, pomagač, da poučavanje ustupi mjesto učenju, da se uvedu novi načini i oblici rada kao što su: individualizirana nastava, grupni oblik rada i sl.)“ (Musić, 2017). U staroj školi učenik je imao objekatsku funkciju, dok je nastavnik, kao jedini predavač, odnosno izlagač, imao subjekatsku funkciju u nastavi. Predstavnici nove škole, zalažu se, pored mnogih inovacija, i za saradnju sa kulturnim ustanovama.

Pored škole, u ne tako davnoj prošlosti i muzeji su imali drugačiju ulogu u odnosu na danas. Ranije, „u svom tradicionalnijem aspektu, muzej nije predviđen za djecu, koja zbog svoje nemirne prirode, glasnog pričanja, zapitkivanja i trčanja po galerijama često ometaju. Čuvari ih posebice budno prate žureći da ih utišaju, smire i zaustave tu energiju“. (Gob i Drouguet,

2007: 233). Danas se posvećuje posebna pažnja svakoj posjeti učenika koji čine posebnu grupu posjetitelja. Svi vidovi saradnje sa djecom se posebno osmišljavaju i prilagođavaju starosnoj dobi grupe.

Oblici saradnje Muzeja i drugih odgojno-obrazovnih institucija se temelje na: stručnom vodstvu kroz stalne i povremene tematske izložbe, pedagoške radionice i druge sadržaje (predavanja, izložbe i slično). Stalne izložbe Muzeja su kompleksnog karaktera, te mogu služiti kao pomoć pri realizaciji nastavnog programa, jer je to mjesto gdje se mogu utvrđivati sadržaji koji se obrađuju tokom nastavnog procesa. Muzejski pedagog i kustosi Muzeja Hercegovine Mostar vode grupe mladih posjetitelja u sklopu školskih aktivnosti u saradnji sa predmetnim nastavnikom i školom. Također, vode grupe posjetitelja izvan školskih aktivnosti. „Od tipa rukovođenja zavisi i grupna atmosfera. U grupi čijom diskusijom se rukovodi demokratski preovladavaće slobodna, spontana, prisna, nenasilna, tolerantna, saradnička, prijateljska i stabilna atmosfera. Autokratsko rukovođenje diskusijom pretežno će izazvati formalnu, hladnu, suiljenu, napetu, netrpeljivu, dosadnu i nasilnu atmosferu. Anarhično rukovođenje grupom dovodiće pretežno do atmosfere nezainteresovanosti, opuštenosti i neodgovornosti“ (Branković, Ilić, 2004: 88). Da bi se lakše vodila evidencija aktivnosti i vidovi saradnje, Muzej je za svaku školu otvorio karton u kojem se evidentira svaki vid saradnje. Muzej je mjesto u kojem se uči, jer su djeca u prilici da budu u direktnom kontaktu sa stvarnim predmetima o kojima slušaju na času u školi. Pedagoške radionice koje organizuje Muzej pružaju mladima priliku da učestvuju u istraživačkoj djelatnosti Muzeja.

Metodologija istraživanja

Uvažavajući prethodna istraživanja i mišljenja, koncipirali smo empirijsko neeksperimentalno istraživanje, te postavili cilj istraživanja da se utvrdi u kojoj mjeri učenici posjećuju kulturne ustanove, tačnije muzeje, tokom svog devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja. Definisanjem cilja istraživanja došli smo do sljedećih zadataka istraživanja koje smo realizovali u ovom istraživanju:

Utvrđiti da li postoji statistički značajna razlika u frekvencijama procjene učenika da li su tokom svog devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja posjetili muzej u svom gradu u odnosu na muzeje u drugom gradu i koliko puta su ih posjetili.

Ispitati s kim su učenici prvi put posjetili muzej.

Ustanoviti da li postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li posjećuju sadržaje koje organizuje Muzej Hercegovine Mostar s obzirom na školu koju pohađaju.

Ispitati stavove učenika da li su tokom posjete muzejima stekli nova znanja.

Ispitati da li postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li su zainteresovani da sudjeluju u radionicama koje organizuje Muzej Hercegovine Mostar s obzirom na spol.

Hipoteze istraživanja smo definisali u skladu sa prethodno postavljenim zadacima istraživanja:

Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u frekvencijama procjene učenika da li su tokom svog devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja posjetili muzej u svom gradu u odnosu na muzeje u drugom gradu i koliko puta su ih posjetili.

Pretpostavljamo da su učenici prvi put muzej posjetili sa školom.

Pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li posjećuju sadržaje koje organizuje muzej, s obzirom na školu koju pohađaju.

Pretpostavljamo da učenici smatraju da su tokom posjete muzejima stekli nova znanja.

Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li su zainteresovani da sudjeluju u radionicama koje organizuje Muzej Hercegovine Mostar s obzirom an spol.

Sa namjerom da ispitamo procjene učenika, kreirali smo anketni upitnik sa 13 pitanja koja su

dvostrukog izbora, višestrukog izbora i otvorenog tipa, od kojih smo 8 analizirali u ovom radu. „Anketni upitnik je instrument pomoću kojeg se prikupljaju podaci i mišljenja o određenim činjenicama koje su neophodne za istraživanje problema. Posebno je primjeren za istraživanje socijalnog statusa, interesovanja, radnih navika, iskustava, te mišljenja učenika, nastavnika i roditelja o vaspitno-obrazovnim fenomenima”. (Branković, Ilić, 2004: 135).

Istraživanje je realizovano u Bosni i Hercegovini (Mostar) u šest osnovnih škola: „Mustafa Ejubović – Šejh Jujo“, Osnovna škola „Gnojnice“, Osnovna škola „Blagaj“, Osnovna škola „Vrapčići“, Osnovna škola „Bijelo Polje“ i VI Osnovna škola. Istraživanjem je bilo obuhvaćeno 175 učenika 9. razreda osnovne škole.

Tabela 1. Populacija i uzorak ispitanika

Naziv škole	Učenici	
	f	%
OŠ „Mustafa Ejubović – Šejh Jujo”	60	34,3
OŠ „Gnojnice”	22	12,6
OŠ „Blagaj”	9	5,1
OŠ „Vrapčići”	31	17,7
OŠ „Bijelo Polje”	33	18,9
VI Osnovna škola	20	11,4
UKUPNO	175	100

Dobijeni rezultati statistički su obrađeni u programu SPSS 21. a predstavili smo ih u frekvencijama i procentima. Razlike u procjenama učenika utvrdili smo zahvaljujući χ^2 (Hi-kvadrat) testu, pri čemu se za statistički značajnu razliku uzima vrijednost nivoa značajnosti do 0,05 ($p \leq 0,05$).

Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

Uključenost muzeja u obrazovanje učenika osnovnih škola

Mijenjanjem društva, mijenjala se i funkcija muzeja, tako da danas ne možemo odvojiti pojam muzej od pojma obrazovanja. Pedagoška služba ima zadatak da unapređuje saradnju između muzeja i škole, čijom saradnjom proizlaze aktivnosti koje doprinose usvajanju znanja, razvijanju vještina, razvijanje sposobnosti, realizovanju misaone aktivnosti. Pored toga, muzej školi nudi toplu i prijatnu atmosferu za učenje u kojoj su učenici motiviraniji za rad. U učionici je nastavnik glavni izvor informacija, dok u muzeju jednako bitan izvor znanja predstavljaju i izvori koje muzej posjeduje. To je problemska nastava koja predstavlja jedan od najviših oblika učenja, kada „učenici rješavaju teorijske i praktične probleme na nov način. Karakteristike problemske nastave

su: postojanje teškoće i protivrječnosti između poznatog i nepoznatog i svjesna stvaralačka, samostalna aktivnost usmjerena uviđanju odnosa između datog i zadatog, poznatog i nepoznatog, uzroka i posljedice, te nalaženje novih puteva, rješenja problema i otkrivanje zakonitosti bitnih obilježja, pojava, tendencija, zaključaka i generalizacija.“ (Branković i Ilić, 2004: 265). Muzej je mjesto gdje se učenici nalaze u njima nepoznatoj situaciji, u kojoj se kod njih pokreće stvaralačko mišljenje, razvija inicijativa za rješavanje problema, pojavljuje intelektualna želja za otkrivanjem novih sadržaja a nastavnik je tu da usmjerava učenika.

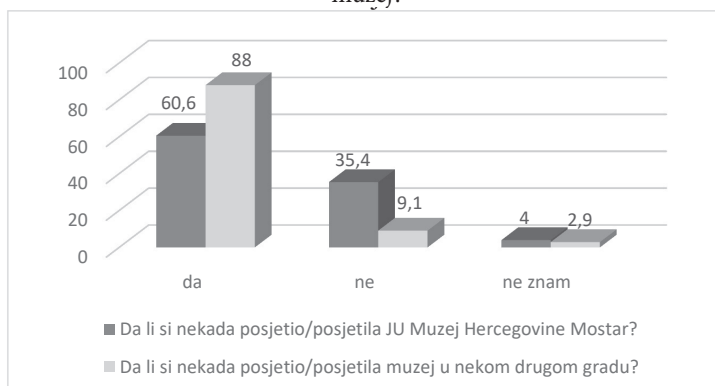
„Razlozi zbog kojih se organizira izvanučionička nastava povijesti u muzeju prije svega su spoznajne prirode. Muzeji se mogu promatrati kao primarni izvori znanja, a građa u njima kao neposredni izvor znanja.“ (Bognar i Matijević, 2005: 302). Muzejski predmeti, izložbe, postavke i drugi izvori mogu se posmatrati kao historijski resursi učenicima za dalja istraživanja.

Tabela 2. Da li su učenici tokom svog devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja posjetili muzej?

Indikatori	N	Da	Ne	Ne znam	Ukupno
		f %	f %	f %	
Da li si nekada posjetio/posjetila JU Muzej Hercegovine Mostar?	175	106 60,6	62 35,4	7 4,0	175
Da li si nekada posjetio/posjetila muzej u nekom drugom gradu?	175	154 88,0	16 9,1	5 2,9	175

Da bismo došli do zaključka da li postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika o indikatorima da li su nekada posjetili JU Muzej Hercegovine Mostar u odnosu na muzej u nekom drugom gradu, izvršili smo računanje χ^2 testa čija je dobijena vrijednost $\chi^2=20,02$ veća od granične vrijednosti na nivou značajnosti $0,05=9,49$, za odgovarajući stepen slobode $df=4$, na osnovu čega zaključujemo da postoji statistički značajna razlika u frekvencijama procjene učenika o indikatorima da li su nekada posjetili muzej u svom gradu u odnosu na muzeje u drugom gradu.

Grafikon 1. Da li su učenici tokom svog devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja posjetili muzej?

Na osnovu dobijenih vrijednosti možemo djelomično potvrditi prvu hipotezu koja je glasila: „Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u frekvencijama procjene učenika da li su tokom svog devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja posjetili muzej u svom gradu u odnosu na muzeje u drugom gradu i koliko puta su ih posjetili.”

Tabela 3. Ukupan broj posjeta muzeju tokom devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja učenika

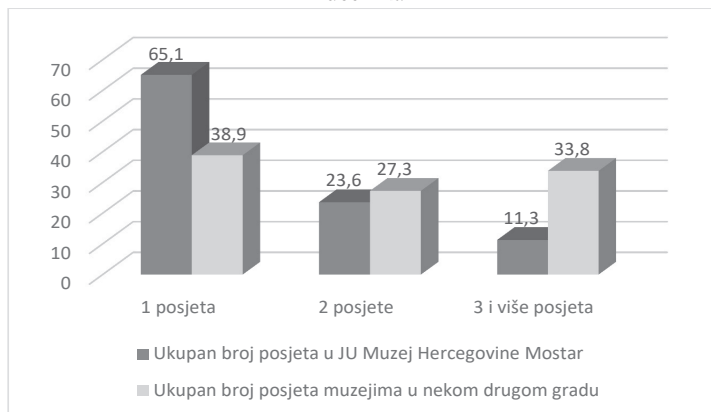
Indikatori	N	1 posjeta		2 posjete		3 i više posjeta		Ukupno
		f	%	f	%	f	%	
Koliko puta si posjetio/posjetila JU Muzej Hercegovine Mostar?	106	69		25		12		106
	60,6		65,1		23,6		11,3	100
Koliko puta si posjetio/posjetila muzej u nekom drugom gradu?	154	60		42		52		154
	88		38,9		27,3		33,8	100

Kao što smo i prethodno naveli (Tabela br. 2), ukupno 106, odnosno 60,6% ispitanih učenika je posjetilo Muzej Hercegovine Mostar, dok je njih 154, odnosno 88,0% ispitanih učenika posjetilo muzej u nekom drugom gradu.

Dobijena vrijednost χ^2 testa 10,90 je veća je od granične vrijednosti na nivou značajnosti 0,05=9,49, za $df=4$, na osnovu čega zaključujemo da postoji

statistički značajna razlika u procjenama učenika o indikatorima koliko puta su posjetili muzej u svom gradu u odnosu na muzej u drugom gradu.

Grafikon 2. Ukupan broj posjeta muzeju tokom devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja učenika

Na osnovu dobijenih vrijednosti možemo potvrditi prvu hipotezu koja je glasila:

pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u frekvencijama procjene učenika da li su tokom svog devetogodišnjeg osnovnog obrazovanja posjetili muzej u svom gradu u odnosu na muzeje u drugom gradu i koliko puta su ih posjetili.

Škola u muzeju

Saradnjom muzeja i škole učenici razvijaju pozitivan stav prema kulturnim ustanovama i na taj način čuvaju bogatu kulturnu baštinu. Također, razvijaju intelektualni, estetski, moralni, radni odgoj, razvijaju vokabular, kreativnost, maštu, jačaju samopouzdanje, razvijaju socijalne vještine. „Savremeni kurikulum nastave historije sve više pažnje poklanja multiperspektivnom prilazu i tumačenju historijskih događaja, ličnosti, razdoblja, i sl. U tom pristupu, muzej nudi raznolik dijapazon tema koje uveliko mogu doprinijeti svestranijem, temeljitijem i objektivnijem odnosu prema historijskim fenomenima, sa što manjom mogućnošću upliva stereotipa, predrasuda i/ili očekivanja koje pojedinac ima. Dakle, u prvi plan izbija snažan vaspitno-odgojni utjecaj muzeja kao vanrazredne aktivnosti učenika i posjetioca uopće.“ (Kovačević, 2010: 109,

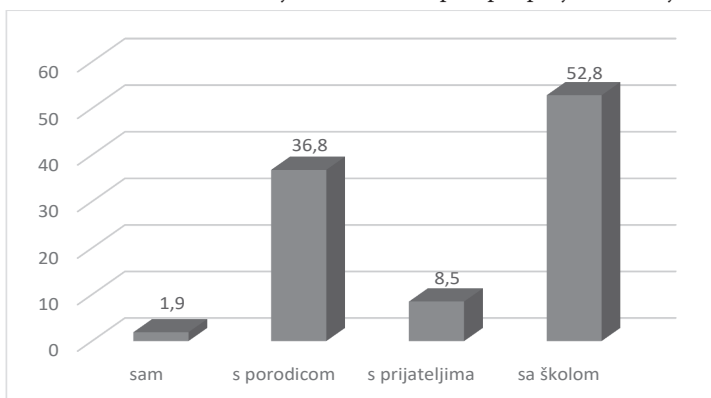
110). Muzeji raspolažu bogatim historijskim materijalom i na taj način nude učenicima drugačiji način usvajanja novih znanja.

Tabela 4. Osobe s kojima su učenici prvi put posjetili muzej

S kim ste prvi put posjetili muzej		f	%
Rb.			
1.	sam	2	1,9
2.	s porodicom	39	36,8
3.	s prijateljima	9	8,5
4.	sa školom	56	52,8
Ukupno		106	100

Da bismo došli do zaključka s kim su učenici prvi put posjetili muzej, u Tabeli br. 4 smo prikazali frekvencije procjene učenika. Ukupno 52,8% ispitanika se izjasnilo da su prvi put muzej posjetili sa školom, dok je njih 36,8% prvi put muzej posjetilo s porodicom. Ukupno 8,5% učenika su prvi put muzej posjetili s prijateljima, a njih 1,9% (ukupno 2 učenika) su prvi put muzej posjetili sami.

Grafikon 3. Osobe s kojima su učenici prvi put posjetili muzej

Na osnovu dobijenih vrijednosti prethodno prikazanih frekvencija možemo potvrditi drugu hipotezu koja je glasila: *pretpostavljamo da su učenici prvi put muzej posjetili sa školom.*

Izložbe i drugi sadržaji muzeja

Treći zadatak istraživanja je glasio: *Ustanoviti da li postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li posjećuju sadržaje koje organizuje muzej, s obzirom na školu koju pohađaju.*

S obzirom da su istraživanjem obuhvaćeni učenici čija različitih škola koje nisu podjednako udaljene od Muzeja, željeli smo utvrditi da li ima statistički značajne razlike u procjenama učenika da li posjećuju sadržaje koje organizuje muzej s obzirom na školu koju pohađaju.

Tabela 5. Da li učenici posjećuju sadržaje koje organizuje muzej

		Posjećuješ li izložbe i druge događaje koje organizuje muzej?		Ukupno			
		Da	Ne				
		f	%	f	%	f	%
Škola	OŠ „Mustafa Ejubović – Šejh Jujo”	11	6,3	49	28	60	34,3
	OŠ „Gnojnice”	5	2,9	17	9,7	22	12,6
	OŠ „Blagaj”	3	1,7	6	3,4	9	5,1
	OŠ „Vrapčići”	6	3,4	25	14,3	31	17,7
	OŠ „Bijelo Polje”	7	4	26	14,9	33	18,9
	VI Osnovna škola	4	2,3	16	9,1	20	11,4
Ukupno		36	20,6	139	79,4	175	100

Da bismo došli do zaključka da li postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li posjećuju izložbe i druge događaje koje organizuje muzej s obzirom na školu koju pohađaju, izvršili smo računanje χ^2 testa čija je dobijena vrijednost $\chi^2=1,18$ manja od granične vrijednosti na nivou značajnosti $0,05=11,07$, za odgovarajući stepen slobode $df=5$, na osnovu čega

zaključujemo da ne postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li posjećuju izložbe i druge sadržaje koje organizuje muzej s obzirom na školu koju pohađaju.

Na osnovu prikazanih rezultata možemo potvrditi treću hipotezu koja je glasila: *Pretpostavljamo da ne postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li posjećuju sadržaje koje organizuje muzej, s obzirom na školu koju pohađaju.*

Muzeji kao izvor za usvajanje novih znanja

Posjetom muzeju učenici razvijaju: odgojni, obrazovni i funkcionalni zadatak. Prema mnogim autorima, odgojni zadatak se odnosi na formiranje i razvijanje moralnih i estetskih osobina, odgojnih vrijednosti i stavova, njegovanje prijateljstva, navika kulturnog ponašanja, itd. Koristeći resurse koje muzej nudi učenicima, razvijamo kod učenika mogućnost vlastitog viđenja, oblike društvenog ponašanja, izgrađujemo vlastito iskustvo, razvijamo komunikaciju, socijalnu zrelost, izgrađujemo uvažavanje stavova drugih, itd.

Za razliku od odgojnog zadatka, obrazovni zadatak se odnosi na usvajanje znanja, formiranje vještina i navika. Učenici usvajaju znanja o eksponatima koje se smatra kao polazna osnova svake posjete. Zatim, usvajaju znanja o njihovom porijeklu, razumiju funkciju eksponata, shvataju značaj.

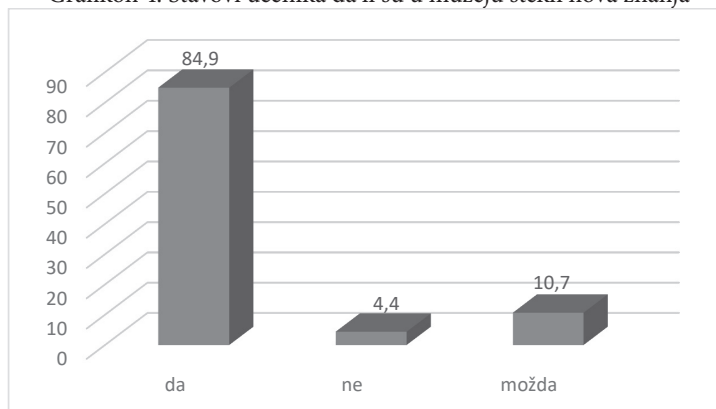
Muzej može biti od velike pomoći za razvijanje funkcionalnog zadatka nastave, koji se odnosi na razvijanje brojnih sposobnosti učenika, poput: senzornih sposobnosti (učenici mogu da vide svaki eksponat), praktičnih sposobnosti (mogu da povežu teoriju, ono što izučavaju u školi, sa praksom, ono što vide u muzejima), izražajnih i intelektualnih sposobnosti.

Tabela 6. Stavovi učenika da li su u muzeju stekli nova znanja

Da li si u muzeju naučio/naučila nešto novo?	f	%
Da	135	84,9
Ne	7	4,4
Možda	17	10,7
Ukupno	159	100

Da bismo došli do zaključka da li učenici smatraju da su tokom boravka u muzeju stekli nova znanja, u Tabeli br. 6 smo prikazali frekvencije procjene učenika. Ukupno 84,9% učenika smatra da su tokom boravka u muzeju stekli nova znanja, dok njih 4,4% smatra da nisu stekli nova znanja, a 10,7% učenika nisu sigurni da li su stekli nova znanja.

Grafikon 4. Stavovi učenika da li su u muzeju stekli nova znanja

Na osnovu dobijenih vrijednosti prethodno prikazanih frekvencija možemo potvrditi četvrtu hipotezu koja je glasila: *pretpostavljamo da učenici smatraju da su tokom posjete muzejima stekli nova znanja.*

Muzejsko-edukativne radionice za djecu u Muzeju Hercegovine Mostar

Živimo u vremenu u kojem obrazovanje postaje jedan od najbitnijih faktora, kako razvoja društva, tako razvoja i pojedinca. Obrazovanje je definisano kao “proces u kojem se stiču i usvajaju znanja, sistemi znanja, prednosti i sistemi prednosti, izgradnju navika i umijeća, razvijaju saznavne sposobnosti, osposobljavaju za samoobrazovanje i stvara osnova za formiranje sopstvenog pogleda na svijet.” (Pedagoški leksikon, 1996: 332). Kao što smo prethodno rekli, saradnja muzeja i škola ide uzlaznom linijom. S tim u vezi, sadašnje aktivnosti Muzeja imaju za cilj uspostaviti, razviti, unaprijediti i njegovati odnos između muzeja i škola. Također, saradnja se odvija kroz realizaciju nastavnih sadržaja, predavanja za učenike i nastavnike, debatan

sekcija, izložbe, različite kreativne radionice (slikanje, historija, etnologija, arheologija).

Jedan od načina edukacije, koji Muzej Hercegovine Mostar nudi djeci, jesu muzejsko-edukativne radionice. Svaka radionica je prethodno osmišljena i isplanirana i prilagođena dječijem uzrastu. Taj proces zahtjeva korelaciju sa školskim gradivom i saradnju sa predmetnim nastavnicima (ukoliko se radi o djeci školskog uzrasta) uz jasno definisane ciljeve.

Muzejsko-edukativne radionice zahtijevaju korištenje raznovrsnih metoda: dijaloška, ilustrativno-demonstrativna, metoda objašnjavanja, verbalno-tekstualna, metoda posmatranja. Učesnici radionica su u prilici da vide predmete koje mogu demonstrirati, nacrtati, izraditi.

Tabela 7. Stavovi učenika o zainteresovanosti za sudjelovanje u radionicama u Muzeju

		Da li ste zainteresovani da sudjelujete u radionicama koje organizuje JU „Muzej Hercegovine Mostar”		Ukupno
		Da	Ne	
Spol	Ž	78 44,6	25 14,3	103 58,9
	M	35 20	37 21,1	72 41,1
Ukupno		113 64,6	62 35,4	175 100

Da bismo došli do zaključka da li postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li su zainteresovani da sudjeluju u radionicama koje organizuje JU Muzej Hercegovine Mostar s obzirom na spol, izvršili smo računanje χ^2 testa čija je dobijena vrijednost $\chi^2=13,62$ veća od granične vrijednosti na nivou značajnosti $0,05=3,84$, za odgovarajući stepen slobode $df=1$, na osnovu čega zaključujemo da postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li su zainteresovani da sudjeluju u radionicama koje organizuje JU Muzej Hercegovine Mostar s obzirom na spol.

Na osnovu prikazanih rezultata, možemo potvrditi petu hipotezu koja je glasila: *Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li su zainteresovani da sudjeluju u radionicama koje organizuje Muzej Hercegovine Mostar s obzirom na spol.*

Zaključak

Posjetom muzejima učenici će spoznati svijet u kojem žive, razviti pozitivan stav prema drugim kulturnim i obrazovnim ustanovama i okolini u kojoj žive. Na taj način učenici prihvataju i poštuju načela zajedničkog života, što je preduslov za formiranje pojedinca kao društveno biće. Svim organizovanim posjetama nudi se posebna pažnja i stručno vodstvo prilagođeno uzrastu (vrtići, osnovne i srednje škole, fakulteti).

U provedenom istraživanju došli smo do sljedećih zaključaka:

- *Postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li su tokom svog devetogodišnjeg obrazovanja posjetili muzej u svom gradu u odnosu na muzeje u drugom gradu i koliko puta su ih posjetili.*
- *Najveći broj učenika prvi put muzej posjetili sa školom.*
- *Ne postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li posjećuju sadržaje koje organizuje muzej s obzirom na školu koju pohađaju.*
- *Učenici smatraju da su tokom boravka u muzeju stekli nova znanja.*
- *Postoji statistički značajna razlika u procjenama učenika da li su zainteresovani da sudjeluju u radionicama koje organizuje Muzej Hercegovine Mostar s obzirom na spol.*

Literatura

1. Anđelić, T.; (2010). *Zbornik radova sa Naučnog skupa 60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru*. Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine u vremenu od 1950. 2010. godine. Mostar: Muzej Hercegovine Mostar
2. Bognar, L.; Matijević, M. (2005). *Didaktika*. Zagreb: Školska knjiga.
3. Branković, D.; Ilić, M. (2004). *Osnovi pedagogije*. Banja Luka: Comesgrafika.
4. Gob, A.; Drouguet, N. (2007). *Muzeologija*. Zagreb: Anti Barbarus.
5. Kovačević, A.; (2010). *Zbornik radova sa Naučnog skupa 60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru*. Muzej Hercegovine kao obrazovni resurs. Mostar: Muzej Hercegovine Mostar
6. Musić, H. (2017). *Didaktika*. Tuzla: Off-set.
7. Pedagoški leksikon (1996). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

---

književnost

Doc.dr. Aida Džihović – Šator – Doc.dr. Lejla Žujo - Marić

PORTRET MODERNOG UMJETNIKA I MEMOARSKI NARATIVNI OKVIR

(na primjeru romana *Portret umjetnika u mladosti* Jamesa Joycea i
novele *Slučaj Raba slikara Hamze Hume*)

Sažetak: Iako su nastali u dvama različitim historijskim, društvenim i kulturalnim kontekstima koji svoj trag ostavljaju i na književni tekst, novela *Slučaj Raba slikara Hamze Hume* i roman *Portret umjetnika u mladosti* Jamesa Joycea pripadaju modernom književnom naslijeđu i velikom arhivu književnosti dvadesetog vijeka. Ono što omogućava njihovo komparativno čitanje jeste bliskost po likovima, motivima i temama, narativnim tehnikama, te unošenju i formi dnevnika i esejističkog diskursa u modernu prozu. Narativna uloga dnevnika u prozi ovih autora je određena filozofijom moderne umjetnosti. Dnevnički odlomci se javljaju kao integralni dio moderne proze s ciljem da neposredno osvijetle umjetnike, te da kao neka vrsta metafizički oblikovane biografije posvjedoče rađanju umjetnika u obzorima moderne kulture.

Ključne riječi: modernizam, umjetnik, dnevnik, Hamza Hume, James Joyce, *Slučaj Raba slikara*, *Portret umjetnika u mladosti*

1.0. Uvodna razmatranja

Termin modernizam, kojim su obuhvaćena oba autora razmatrana u ovom radu, kao umjetnička pojava vezuje se za prve decenije dvadesetog stoljeća i on u svom najširem značenju obuhvata sve aktivnosti koje su nastale

kao svojevrsna pobuna protiv tradicionalnih formi u slikarstvu, muzici, arhitekturi, književnosti, vjerskim ubjeđenjima, društvenoj organizaciji, ali i svakodnevnom životu koje su smatrane zastarjelim u odnosu na novonastale promjene koje je sa sobom donijelo industrijalizirano društvo. Kao posljedica novih otkrića u nauci nastalih u kasnom devetnaestom i ranom dvadesetom stoljeću, poljuljan je teološki determinizam i sigurnost u postojanje jednog svemogućeg tvorca što uveliko utiče i na tematiku i oblike narativnog modernističkog iskaza. Svi aspekti i pogledi prethodnog doba su bili podložni preispitivanju, a književnost postaje nepregledni prostor umjetničkog sagledavanja novonastale epohe ljudskog postojanja i čovjeka, pojedinca u njenom centru.

Smisao književnog stvaranja, mjesto umjetnika u oblikovanju trajnih značenja i vrijednosti samo su neka od pitanja koja oduvijek prate kulturu, a posebno onu modernog senzibiliteta. S obzirom na to da su „temelji moderne poetike postavljeni u periodu predromantizma i romantizma davanjem samostalnosti poetskim umetničkim delima u odnosu na prirodu (svet)“ (Doležel; 1990:103) neupitno je prisustvo romantičarskih ideja i u modernim književnim djelima i to u formi kontinuiteta i dijaloga između književnih epoha i njihovih unutarnjih zakonomjernosti. Upravo na tragu romantičarske vizije umjetnosti u kojoj središnje mjesto ima umjetnik kao noseća stvaralačka svijest kojoj pripada kult originalnosti i genijalnosti, i moderna književnost dvadesetog vijeka propituje poziciju umjetnika u formiranju novih ideja, kao i mjesto u oblikovanju historijskih, društvenih i kulturnih promjena. Modernom književnošću se potvrđuje autonoman status umjetnosti, „a stvaranje sve više postaje *cum grano salis*, privatna, u svojoj biti intelektualistička djelatnost“¹. U evropskom kulturnom kontekstu romantičarski kult genijalnosti izrasta u modernističku ideju elitizma i centrizma, a njegova središnja tačka je umjetnik. Prema Ernestu Dowsonu², kraj devetnaestog i početak dvadesetog stoljeća je doba kada misao misli o sebi, tj. kada intelektualci, filozofi, umjetnici počinju sve više razmišljati o samom mišljenju, a sve prisutnija individualizacija u društvu postaje izražena i u književnosti pojavom autobiografija i dnevničke forme.

---

1 V. Žmegač, 2004, 142

2 Ernest Christopher Dowson (2 August 1867 – 23 February 1900), born in Lee, London, was an English poet, novelist and writer of short stories associated with the Decadent movement. http://en.wikipedia.org/wiki/Ernest_Dowson preuzeto 22. 4. 2009.

U anglosaksonskom književnom kontekstu svi pisci tog perioda, bilo edvardijanci, bilo modernisti ili georgijanci tragaju za autonomijom u književnosti i na različite načine eksperimentiraju sa svojim umjetničkim materijalom – riječima, stvarajući tako jednu književnost koja postavlja pitanja, koja grebe površinu i zadire u sve slojeve društva i sve slojeve čovjeka, koja predskazuje i sluti jedan novi svijet čijem praskozorju svjedoče. Pripadnici modernog književnog miljea koji su svoju književnost stvarali u prvim decenijama dvadesetog stoljeća nisu bili zadovoljni realističkim modelom romana koji su naslijedili od svojih prethodnika, jer „svijet i subjektivni doživljaj tog svijeta koji su oni željeli iskazati u svojim romanima nije mogao biti prenesen u toj staroj formi“, a preobrazba romanesknog diskursa kojoj se oni okreću je u svojoj osnovi prelazak iz metonimijskog ka metaforičkom načinu kazivanja, dakle poetizacija proznog diskursa. (Džihošator; 2010:285) Navedene promjene neminovno dovode do pojave romana sa autobiografskim elementima, pisanih tehnikom toka svijesti i nerijetko (i) u dnevničkoj formi.

Diskutujući o moderni i postmoderni kroz binarne koncepte muškog i ženskog, Dubravka Oraić – Tolić izdvaja tri kruga moći u modernoj kulturi, a oni tvore tri tipa modernog subjekta: vladalački krug, oporbeni krug i sivu zonu nesubjekata, gdje prvi čine totalitarni sistem logosa i društvene moći sa jasno određenim ulogama, drugi krug čine umjetnici kao elitno društvo, dok treći krug naziva sivom zonom nesubjekata koji čine žene, djeca, bolesni, stranci, druge klase i nacije, kao i pripadnici kolonijaliziranih naroda. Ova autorica također potcrtava da je „ideja o umjetnosti kao spasonosnom apsolutu i umjetniku kao njenom utjelovitelju izum moderne kulture“. (Oraić- Tolić; 2005:85)

Moderna književnost propituje i žanrove postavljajući okvir i za njihova nova značenja, dekomponiranje i začinjanje novih poetičkih osobitosti. Još od vremena sentimentalizma i romana Samuela Richardsona *Pamela* i *Clarissa*, te Goetheovog romana *Jadi mladog Vertera* u epistolarnom narativnom okviru pokazuje se da prozu sve više zanimaju forme koje nose obilježja ličnog, intimnog, te da se klasični žanrovi mogu adaptirati u novi kulturni kontekst i osvežiti modernim tehnikama pripovijedanja, a sve posredstvom psiholoških tokova koje izgrađuje intelektualna figura modernog subjekta.

1.1. Dnevničke bilješke i figura umjetnika kod Hamze Hume i Jamesa Joycea

Govoriti o modernu na južnoslavenskom i širem evropskom prostoru podrazumijeva poznavanje mnoštva činjenica iz različitih oblasti ljudske duhovnosti uz uvažavanje svih historijskih i kulturoloških osobitosti prostora na kojima se razvijala. Dok je moderna u evropskom kontekstu najavljena idejama romantizma s kraja osamnaestog i prve polovine devetnaestog vijeka, njen razvoj na južnoslavenskom kulturnom prostoru smješten je na same početke dvadesetog vijeka, što se najbolje može uočiti kroz časopise koji su objavljivani u ovom periodu, a koji su svojim sadržajima iz oblasti prijevoda stranih književnosti, recentnih književnih ostvarenja iz domaće književnosti, te tekstovima o smislu i značenju književnosti u novim vremenima nadalje odredili put razvoja južnoslavenske književnosti i definirali njene unutarnje poetičke osobitosti.

Književna djela nastala uoči Prvog svjetskog rata i u periodu poslije njega, posebno dvadesetih i tridesetih godina, pokazuju da južnoslavenska književnost aktivno prati tokove evropskog modernizma kako u pogledu novih narativnih formi tako i na tematsko – motivskom aspektu, te se u kratkom vremenskom rasponu iz bosanskohercegovačke književnosti javlja odgovor na aktuelne književne trendove u Evropi. Mit o umjetniku i dalje ostaje jedan od onih koji karakterizira modernu kulturu, što se reflektuje kao motiv i u književnim djelima južnoslavenske interliterarne zajednice. Nakon Prvog svjetskog rata, ratnih stradanja, dezintegracije društava i sistema vrijednosti, a uz nastanak ekspresionizma u hrvatskoj i bosanskohercegovačkoj, te sumatraizma i nadrealizma u srpskoj književnosti, umjetnost se pokazuje kao novi oblik stvarnosti, glas koji donosi nadu, a njen subjekt je umjetnik čija je misija stvaranje novih formi.

Upravo je novela *Slučaj Raba slikara* Hamze Hume jedno od djela bosanskohercegovačke književnosti koje se, zbog izraženih avangardnih poetičkih osobitosti, može paralelno čitati sa književnim ostvarenjima visokog modernizma na evropskom tlu, prvenstveno sa onim djelima koji kao temu imaju sudbinu umjetnika i pitanje smisla umjetnosti u okvirima nove osjećajnosti i modernog doba. U njenom narativnom oblikovanju se, pored ukorijenjenosti u bosanskohercegovački kulturni kontekst, osjećaju doticaji s idejama i umjetničkim postupcima visokog modernizma čiji su najvažniji predstavnici James Joyce, Virginia Woolf i William Faulkner, ali se može

komparativno čitati i s Krležinim romanom *Povratak Filipa Latinovicza* koji kao noseću svijest uvodi lik umjetnika i narativne tehnike visokog modernizma. Figura umjetnika postaje jedna od središnjih, a Joyceovo prisustvo postaje osjetno u književnosti južnoslavenskog kulturnog kruga koja nastaje nakon Prvog svjetskog rata. S obzirom na to da nisu žanrovski kompatibilni- Joyceov *Portret umjetnika u mladosti* je roman, a Humin *Slučaj Raba slikara* je novela, potrebno je tražiti dodirne tačke koje je moguće komparativno interpretirati. Imajući u vidu činjenicu da oba prozna djela sadrže i dnevničke odlomke, u nastavku rada posvetit će se pažnja komparativnom interpretiranju dnevničkih zapisa u djelima *Portret umjetnika u mladosti* Jamesa Joycea i *Slučaj Raba slikara* Hamze Hume.

Prema mišljenju Viktora Žmegača „James Joyce je romanesknoj prozi ranog dvadesetog stoljeća upravo utjelovljenje modernizma, inovativnosti, u stanovitom pogledu je atipičan pisac u svojoj generaciji“. (Žmegač; 2004:340) Joyceov roman *Portret umjetnika u mladosti* plijeni pažnju brojnih autora koji ga izdvajaju kao ključnog za razumijevanje Joyceove poetike i umjetničko oblikovanje romana koje će napisati u kontekstu visokog modernizma i tehnike toka svijesti. *Portret umjetnika u mladosti* i njegov protagonist Stephen Dedalus u optici književne kritike dobivaju kvalifikaciju autobiografske proze i duhovnog dvojništva sa Jamesom Joyceom pokazujući proces sazrijevanja umjetničke intuicije, odnosno epifanije. Roman je objavljen prvi put u New Yorku 1916. godine, a uz naslijeđe bildungsromana u novom modernijem kontekstu koji ovaj žanr propituje i u određenoj mjeri parodira, odlikuje ga interkulturalni dijalog s najstarijim formama ljudskog znanja, komunikacija s mitom o Ikaru i Dedalu, te duhovnim naslijeđem književnosti evropskog kulturnog konteksta, koji je, uz postojeća, dobio i nova značenja u sazvučju s modernim prostorom, vremenom i kulturno – historijskim kontekstom. Edmund Vilson primjećuje da je Joyce „već u Portretu umjetnika u mladosti eksperimentisao, kao što je to činio i Prust, sa variranjem oblika i stila raznih dijelova kako bi se uskladili sa raznim dobima i fazama njegovog junaka – od infantilnih fragmenata utisaka iz djetinjstva, preko ekstatičnih otkrovenja i užasnih košmara adolescencije do pribrane notacije mladića“. (Vilson; 1964:171) Joyce u roman bira unijeti samo one momente, odnosno iskustva protagoniste koji su ključni za njegov razvoj, te otuda i epizodična, naizgled nepovezana forma naracije, gdje Stephena u jednom momentu pratimo u njegovim godinama ranog djetinjstva, a već u sljedećem u vremenu njegovog školovanja u Clongowes školi. Istom takvom, naizgled nepovezanim metodom,

bez ikakvog uvoda, na kraju romana dolazimo do dnevničke forme koja se u tom momentu jedina čini ispravnom za duboko uranjanje u svijet mladog umjetnika, te naracija iz trećeg lica i slobodnog neupravnog govora prelazi u dnevničku formu i veoma subjektivan iskaz prvog lica naracije.

Slučaj Raba slikara „objavljen je kao posebna knjiga u izdanju Grupe sarajevskih književnika, knjiga šesta, u Sarajevu, 1930.“ (Rizvić 1976:439) Književna kritika uočava da ova Humina novela pravi snažan iskorak ka višem stepenu modernizacije bosanskohercegovačke pripovijetke u periodu između dva svjetska rata, odlikuje se naglašenim avangardizmom i pokazuje na koji način je duh moderne zahvatio ove prostore i postao integralni dio bosanskohercegovačke književnosti. Kako primjećuje Elbisa Ustamujić u tekstu *Hamza Humo: Slučaj Raba slikara – Narativni artizam* „u prvoj fazi skretanja s tradicionalne naracije uveden je memoarski oblik, dnevnik umjetnika iz mladosti, prikladan za ispovijedanje istančane senzibiliteta, ali je dnevnik dekomponiran u ekspresionističkom maniru, koji je iskaz prvih znakova duševnog poremećaja koji će kasnije ispoljiti u potpunom rascjepu i dvojnosti“. (Ustamujić; 2004:29)

Izdvajajući osobitosti dnevnika kao forme koja je imala brojne namjene u okviru različitih registara – od administrativnih do literarnih – Predrag Finci ističe da je dnevnik forma koja znači ontološku vezu između Riječi i Bića, mjesto gdje se osobno pretvara u tekst, a da se u književnom smislu afirmira pod utjecajem renesanse kao sredstvo discipliniranja bića, dok se „s romantizmom u dnevnike počinje unositi i slobodarski „rad duše“, koja uvijek pripada izuzetnoj osobi, a najčešće Pjesniku“. (Finci; 2011:12) Renatte Lachmann, polazeći od žanrova kojima je imanentna autentičnost i iskrenost, ukazuje na to da se književni dnevnik „ne obzire na pravila odmjerenosti i daje dozvolu za samoiskazivanje želja, požuda, za priznanje intimnih grešaka i promašaja, tu se napušta blagi stupanj afekta i bilježi prividno nekontrolirani spontani unutarnji govor.“ (Lachmann; 2007:303 – 304)

S obzirom na to da se javljaju kao dio narativnog tkiva moderne proze, važno je locirati dnevničke zapise Joyceovog i Huminog umjetnika. Imajući u vidu činjenicu da se oba dnevnika nalaze na položaju jakih pozicija (kod Hume na početku novele, a kod Joycea na kraju romana), ova činjenica nam govori koliko su oni važan segment moderne proze, te da je njihovo mjesto određeno unutarnjom, psihološkom karakterizacijom lika, ali doprinose i razumijevanju ovih djela i na sižejskom nivou.

Rabove dnevničke zapise vođene u fazi prije bolesti najavljuje sveznajući pripovjedač s ciljem da osvijetli *portret umjetnika u mladosti* i objasni korijen i siže pripovijetke *Slučaj Raba slikara*. Time pripovjedač autoreferencijalno objašnjava postupak nastanka moderne novele i ulogu dnevnika u njenom tkivu, te se pokazuje da je dnevnik izazovno mjesto za modernu prozu jer otvara prozor u unutarnji svijet pojedinca i pokazuje mogućnosti književnog eksperimenta. Tako psihološka stanja posvjedočena u dnevniku oblikuju novu stvarnost, a unutarnji svijet lika postaje pouzdan kompas za razumijevanje memoarske forme u okviru moderne proze. Rabov dnevnik je u ovom slučaju mjesto duhovne autopsije, psihološka sonda u kompleksnost njegovog senzibilnog bića osjetljivog na različite čulne i mentalne podražaje koje olovkom nastoji uhvatiti i zabilježiti.

Za razliku od Rabovog dnevnika koji tek otvara pitanja umjetnikovog životnog putovanja i sloma koji će doživjeti izmučen beskrajnom potragom za novim umjetničkim formama, dnevnik u romanu *Portret umjetnika u mladosti* javlja se kao posljednji dio romana, te stavlja težište na neka od ključnih pitanja u unutarnjem sazrijevanju umjetnika koji ogledalno prate i sudbinu samoga pisca Jamesa Joycea. Dnevnik umjetnika u romanu *Portret umjetnika u mladosti* sublimira zreli izraz umjetnika, on je tačka na jedan period života i svjedočanstvo unutarnjeg razvoja mladog intelektualca, a prema mišljenju Johna Paula Riquelina, Stephenova emotivna snaga i umjetnički talent tek trebaju biti razvijeni u dnevničkim ulomcima. Upravo zbog toga su i važni prvi Stephenovi zapisi u dnevnik, jer on tu piše o razgovoru sa svojim prijateljem koji smo upravo pročitali, iskazanog kroz dijalog i rijetke komentare naratora u trećem licu slobodnog indirektnog govora. Joyce u tom prelazu kao da nastoji vježbati najbolji način iskazivanja toka svijesti, najbolji pristup oslikavanju vanjskog svijeta i subjektivnog doživljaja tog istog svijeta. Roman i jeste njegovo prvo djelo u toj formi, jer su *Dublinci* napisani u realističkom narativnom obliku i objavljeni 1914, a već *Uliks* (1922), njegovo sljedeće djelo, je djelo visokog modernizma napisano u potpunosti metodom toka svijesti.

Memoarski okvir dnevnika podrazumijeva i uronjenost u vremenski aspekt. Dva umjetnika bilježe svoje zapise u različitim vremenskim periodima: Joyceov Dedalus ispisuje svoje bilješke u periodu od 20. marta do 27. aprila, dok Rabovi dnevnički zapisi nastaju u periodu od 10. juna do 30. novembra. Stephen McLaren u tekstu *A Diary of the Young Man as an Artist* ukazuje na vremenski i prostorni raspon u kojem dnevnik nastaje, a to je Dublin – Trst od 1904. do 1914.

što znakovito govori o Joyceovom umjetničkom rastu i sazrijevanju paralelno s njegovim protagonistom. McLaren obraća pažnju i na sadržaj dnevničkih zapisa Dedalusa i kaže da obuhvataju brojne Stephenove preokupacije i pitanja koja se tiču, između ostalih, njegovog odnosa sa Cranlyjem, Emmom, umjetničkih ambicija, snoviđenja, napuštanja i rasprava s majkom. McLaren skreće pažnju i na vremensku koncepciju dnevnika koji događaje nastoji opisati kroz aspekt prošlog vremena, a za ovoga autora to je jasan znak Stephenove umjetničke i životne zrelosti. Rabovi dnevnički zapisi ukazuju na to da i vrijeme ima unutarnji, psihološki smisao udaljavajući se od realne koncepcije vremena kakvu slijedi poetika klasičnog memoarskog bilježenja.

U Rabovim dnevničkim zapisima prisutan je i prošli i sadašnji vremenski aspekt: često dnevnički odlomak počinje događajem koji se odigrao u prošlosti. Međutim, nakon kratke informacije o događaju, Rab napušta prošlost kao vremensku perspektivu i kada počne pripovijedati o detaljima onoga što je doživio, koristi prezent. Osjećanja neugodnosti i straha, čulna iskustva i utisak koji donose avetinske prikaze koje ga prate ispričani su u prezentu, što njegovim psihološkim stanjima daje kvalitet dramske napetosti. Upotreba prezenta u Rabovim dnevničkim odlomcima ukazuje na trajnost doživljaja u svijesti umjetnika i na relativnost vremena u obrisima modernističke poetike, te se i u ovim primjerima potvrđuje da je „modernističko vrijeme ustvari pjesničko, lirsko vrijeme koje nije uopšte vrijeme pravca nego vrijeme trenutka koje se rasprskava na sve strane, izgrađujući se na osnovu poetskih sredstava svakog pjesnika ponaosob.“ (Pobrić, 2006:61)

Vremenski aspekt je potrebno posmatrati u korelaciji s procesom pisanja. Iako sve više tone u svijet unutarnjih slika, priviđenja i snova, Rab zadržava svijest o zapisivanju, svjestan je da u bilježenju pravi pauze i da su one izraz njegovih duševnih stanja. Samosvijest pripovjedača koji ispisuje sadržaj svog unutarnjeg života podsjeća na nadrealističke ideje automatskog pisanja, pa je Rabov dnevnik neka vrsta stilske vježbe koje će poslužiti kao impuls i za sazrijevanje njegovih slikarskih ideja koje trebaju iznjedriti i naslikati *Smrt i Grč instinkta za samodržanje*. Riječ je o slici koja treba pokazati svijetu jedno novo osjećanje, a time i novu ideju umjetnosti. U vremenu kada se psihički smiruje, njegovi zapisi su sve rjeđi, a povratak nemirima znači i bilježenje, traženje smisla u riječima i njihovoj materijalnoj realizaciji u tekst.

Za razliku od slikara Raba, Stephen Dedalus zadržava vezu s vanjskim vremenskim okvirom, njegovi dnevnički zapisi nikada ne gube doticaj s

historijskim i društvenim prilikama. Naprotiv, oni su znak da dnevnik u modernoj prozi može dovesti u suodnos različite koncepcije vremena: u ličnim zapisima ogleda se i historijsko i mitsko i biblijsko vrijeme tvoreći identitet umjetnika spremnog da se otisne u svijet. Tako dnevnik u Joyceovom romanu *Portret umjetnika u mladosti* oslikava „kulturalno pamćenje mita i historijske okolnosti savremenog života.“ (Riquelme; 1990:109) Historijske okolnosti i Dublin u svojoj političkoj, vjerskoj i kulturalnoj markiranosti su za Joycea možda čak i od ključne važnosti za potpuno umjetničko sazrijevanje umjetnika, odnosno umjetnikova pobuna i odbacivanje navedenih aspekata društvene svijesti koji neminovno utječu na oblikovanja mladog uma i njegovo potpuno sazrijevanje. Naime, Stephen tek uspijeva pronaći svoju potpunu umjetničku slobodu i potencijal nakon odbacivanja okova nacionalnog i vjerskog identiteta, što stvara i kompleksnu tačku sazrijevanja samog romana, odnosno njegovo odmicanje od tradicionalnog bildungsromana, pa i kunstleromana u svojevrstan anti-bildungsroman. Tradicionalni bildungsroman u svojim završecima neminovno znači i ispunjavanje društvenih očekivanja, uklapanje mlade osobe u očekivani društveni kalup ponašanja, udovoljavanje *društvenom, vanjskom i vanjštini* dok u *Portretu mladog umjetnika* dolazi upravo do suprotnog. Naglasak autora je na unutaršnjem, psihološkom, intimnom domenu ličnosti čiji potpuni razvoj onemogućava i potiskuje upravo društveni kontekst, te je neminovno i da dođe do žanrovskog obrata. Dok u *Dublincima* Joyce nastoji predočiti cjelokupnu sliku grada, ali i Irske, te oslikati svojevrstnu irsku ili dublinsku kolektivnu svijest i način na koji je ona formirana kroz otuđenje, paralizu, siromaštvo, nacionalni identitet i stagnaciju, u *Portretu umjetnika u mladosti* Joyce fokus stavlja na pojedinačnu jedinku tog društva. Također, u *Dublincima* Joyce nastoji opisati i sve stadije života ljudskog bića u njegovom postojanju u određenom društveno – historijskom i geografskom prostoru, dok je u *Portretu umjetnika u mladosti* naglasak na djetinjstvu i adolescenciji gdje se sa Stephenom ne zatvara životni ciklus, njegova sadašnjost nije okovana metaforičkim, politički dimenzioniranim snijegom iz *Umrlih*, zadnje priče *Dablinaca*, nego on upravo ostavlja otvorenim promjeni kasnije stadije ljudskog života kada može doći do razbijanja paralize i ukalupljene društvene svijesti.

Dnevnik u noveli *Slučaj Raba slikara* neizostavno gradi intertekstualnu vezu s drugim Humininim djelima kada su u pitanju vremenska i prostorna koncepcija. Naime, Rabovi dnevnički zapisi pokazuju simboličan odnos

umjetnika spram prirodnih ciklusa i smjene godišnjih doba: baš kao i u lirski orijentiranim pripovijetkama i romanu *Grozdanin kikut* nastalim tokom dvadesetih godina dvadesetog vijeka, Humo i u noveli zadržava prepoznatljivu panteističku nit koja njegove likove uvijek povezuje u kosmičko svejedinstvo. Tako je vrijeme ljeta i za Raba znak za novi početak, trenutak kada se pun nade i životne radosti doseljava u novi prostor i upoznaje ga kroz detalje, zvukove, boje i slike, a vrijeme kasne jeseni je doba dubokog beznađa, vrijeme kada se utišavaju i priroda i umjetnik, te kada Rab u potrazi za novim stvaralačkim formama gubi kontakt s realnošću i suočava se sa smrću.

S obzirom na to da dnevnik znači introspekciju sadržaja, a da je poetizacija diskursa obilježje moderne, onda su i simbolična značenja enterijera karakteristika dnevnika zapisa umjetnika.

U zapisima oba umjetnika dominira unutarnji prostor kao izraz psihologizacije ukupne atmosfere koju umjetnici doživljavaju punim bićem. Unutarnji prostor je projekcija psiholoških stanja junaka. Semiotika prostora u noveli *Slučaj Raba slikara* kreće se od vanjskog ka unutrašnjem: u prvim dnevnikačkim zapisima umjetnik svjedoči o ambijentu Juga i čudesnom gradu N da bi se prostorno portretiranje počelo sve više kretati ka unutrašnjem. Pomjeranje ka unutrašnjem pokazuje Rabovo kretanje ka stanu koji je smješten u jednoj od sporednih ulica: kuća u kojoj stanuje je *crna i stara*, a kroz *taman, memljiv ulaz* stiže se u *široko, svijetlo* dvorište, a Rabova soba je *sa dva prozora* i gleda u *staro groblje*. Kretanje kroz prostore različitih odlika i dolazak do vlastite sobe paralelno je sa dinamikom psiholoških kretanja i znak je njegove sve izraženije introvertiranosti. Rab svoj stan naziva grobnicom, a enterijer vlastite sobe nosi značenje skučenosti, opasnosti, pa čak i smrti, čime se anticipira njegova poljuljanost i psihička tjeskoba kakvoj je svjedočio i Raskolnikov kroz tokove psihološkog realizma. Ali, to je samo jedno od značenja jer vlastita soba je i prostor u kojem osjeća i sigurnost pred nepoznatim mističnim silama što izazivaju nelagodu i strah, pa često i osjećaj fizičke nemoći i nepokretnosti, paraliziranosti pred utvarama i čudnovatim bićima koja ga prate. U prividnoj realističkoj detaljnosti, Rab pomno bilježi sve predmete u prostoru vlastite sobe, ali posredstvom njegovih unutarnjih senzacija „sve su stvari raskošne, požudne i razgolićene.“ (Humo; 1976:18) Pripovijedanje o prostoru vlastite sobe također je i znak sve dublje intimizacije i intenzivnijeg psihološkog poniranja u svijet snova i halucinacija. Paralelna slika vlastitoj sobi kao grobnici jeste staro zapušteno groblje „sa bijelim

nišanima i u gusti korov obraslim čempresima. (ibid .12) Rab je zastrašen i fantazmagoričnim priviđenjima koja dolaze iz starog groblja što Huminoj prozi na trenutke daje obrise gotske atmosfere, a njegovog junaka izdvaja u samoću i neshvaćenost kakvu su iskusile sve tragične duše. Njihova ukupnost je izraz oscilirajućih duševnih stanja slikara Raba pod vrelinom pejzaža i bliješćeće gradske kaldrme.

Uz prostor stana i vlastite sobe, enterijer kafane je za Raba jedno od mjesta o kojem pripovijeda u svome dnevniku. Boravak u gradskoj kafani motivira još jedan događaj, a njime se potencira suprotnost *vanjsko – unutrašnje*. Dok sjedi u gradskoj kafani, pogleda kroz prozor i na trotoaru primjećuje tajanstvenu ženu, plod njegovih teških snoviđenja. Tajanstvena žena mu se približava, vodi ga u vanjski svijet, a potom u svoj stan. Dalji tok pripovijedanja prati ekspresionistički čulni naboj, a sve se završava kao snoviđenje – nestaju i tajanstvena žena i njen stan, a Rab se našao među mračnim zgradama otriježnjen svježim zrakom.

Kvalitet unutrašnjih prostora o kojima u dnevničkim zapisima pripovijeda Dedalus drugačiji je od Rabovih, njegov odnos spram njih je emotivno suzdržaniji, a zapis lapidarniji. I kada spominje unutrašnje prostore, Dedalus ih dovodi u vezu s kulturnim pamćenjem i mitom koji se opet prožimaju sa subjektivnim i pojedinačnim. Tako se u jednom od Dedalusovih zapisa spominje boravak u prostoru biblioteke. John Paul Riquelme tvrdi da „pamćenje nije samo lično u Portretu i Uliksu. Ono je također kulturalno i historijsko.“ (Riquelme; 1990:109) Pošto biblioteka simbolizira prostor kulturalnog pamćenja i historijskog iskustva prethodnih generacija, nije slučajno da Dedalus u ovom prostoru spominje alegorijski zasnovanu priču o majci čije je dijete ugrabio krokodil. Da li će krokodil vratiti dijete majci ili ga prožderati, ovisi o majčinoj odluci. Ova priča s predloškom u usmenoj kulturi pamćenja na granici između legende i mita, prenošena s generacije na generaciju, a motivirana boravkom u enterijeru biblioteke, kondenzira Dedalusova etička i politička uvjerenja, te je metaforična priča o identitetu, mentalitetu i kolektivnom pamćenju. Uz to, slika majke, djeteta i krokodila korespondira s jednim od lajtmotiva u ovom romanu s kojim će intertekstualno komunicirati pisci južnoslavenske interliterarne zajednice poput Danila Kiša, a to je slika krmače koja proždire svoj okot. Kondenzovana slika majke koja guši svoj porod smještena je u iskustvo modernog subjekta, ona nadilazi vrijeme i prostor svojom univerzalnošću jer patriotizam i kolektivni ideali za modernog

junaka ne podrazumijevaju безусловnu ljubav, nego žrtvu, traumu i gubitak intelektualne slobode za kojom umjetnik žudi.

S obzirom na to da su motivi snova, halucinacija i fantazija na granici jave i sna bitan dio unutarnjeg života subjekta, te od romantizma jedan od dominantnijih karakteristika i moderne poetike, važno je ukazati na to da li je ovaj motiv prisutan u interpretiranim dnevničkim zapisima. Sadržaji snova, njihov često i uznemirujući ton iskazani su kroz figure ljudskog tijela koje je fragmentirano, parcijalno i hladno. Jedan od snova je detaljno zabilježen u dnevničkim zapisima Joyceovog umjetnika, a karakterizira ga boravak u enterijeru galerije. Utisak rezerviranosti i hladnoće stvaraju slike okamenjenih kipova mitskih kraljeva. Vizija je pounutrena: tijela kipova su fragmentirana i dominiraju motivi očiju i skrštenih ruku – oni kao zatečeni stoje pred ljudskim grijesima, hladni, suzdržani, a fosforescirajuća lica ljudi prošarana su tamnim prugama koje naziva prilikama. Ova atmosfera upotpunjena je motivom šutnje. Rabove fantazije i halucinacije nisu direktno posvjedočene u dnevničkim zapisima, ali njihov sadržaj zauzima poseban narativni prostor u noveli koji prenosi treće lice jer Rab tone sve dublje u nespoznate psihološke slojeve koje nije u mogućnosti racionalno doživjeti i pribilježiti na papir.

Uz unutarnji prostor, vanjski prostor je također dio dnevničkih zapisa umjetnika. Neraskidiva je veza umjetnika s gradom, a svako intimno stanje prati puls gradskog života paralelno se oslikavajući jedan u drugom. Urbano iskustvo junaka, njegova interakcija sa urbanim znakovima afirmirana je i u modernoj poeziji i prozi, a pisci moderne književnosti se mogu profilirati i po kriteriju kvalitete subjektivnog odnosa spram grada. *Pariške slike* kao jedna od pjesničkih cjelina u zbirci *Cvijeće zla* Charlesa Baudelairea propituju odnos umjetnika i grada, te izgrađuju identitet *flâneûra*, gradskog šetača i seizmografa urbanog života. Figura *flâneûra* prepoznatljiva je odrednica književnosti evropskog kulturnog kruga, a prema mišljenju Christophera Butlera u tekstu *Joyce the Modernist*, Joyceov Stephen Dedalus može se odrediti kao bodlerovski *flâneûr*. U zbirci pripovijedaka *Dublinci*, objavljenoj prije romana *Portret umjetnika u mladosti* Joyce, kao što je već rečeno, pokazuje svoj emotivan odnos spram grada: duh Dublina, njegovih četvrti, stanovnika i mentaliteta dobiva i svoju književnu prezentaciju pokazujući se kao konstanta Joyceovog pripovijedanja jer će topos grada dobivati i nova značenja u njegovim drugim romanima u poetičkoj liniji visokog modernizma. U kontekstu bosanskohercegovačke književnosti i Hamza

Humo se može čitati kao pisac grada, najčešće Mostara koji se, kao i kod Joycea, književno oblikuje iz intimnog odnosa pisca i zavičaja: bilo da je riječ o socijalno orijentiranoj ili o prozi lirskog senzibiliteta, Hamza Humo kroz književni portret likova donosi i priču o Mostaru. Mostar u svojim jasnim slikama bistrog neba i rijeke, kamenog pejzaža, smijeha i šale odzvanja kao kulturni ambijent iz kojeg je Humo crpio svoju inspiraciju i u koji je smjestio sudbine svojih malih ljudi.

Slika grada u Dedalusovim zapisima data je u atmosferi noći i različitih intenziteta sna – od sanjarenja do teškog sna. S gradom se održava čulna veza kroz različite zvukovne nijanse: od topota kopita na drumu do tišine koja para zrak, kao iščekivanje i projiciranje intimnih raspoloženja.

Zanimljivo je da Rab svoj dnevnik počinje ispisivati u trenutku doseljenja na Jug i u grad N, te su njegovi prvi zapisi zapravo utisci koje donosi o novoj sredini. Motiv doseljenja, dolaska u gradsku sredinu gdje lik doživljava preobrazbu naslijeđe je poetike realizma, ali u duhu poetike modernizma ovaj motiv u Rabovim dnevničkim zapisima dobiva nove kvalitete. Tako dnevnički zapisi pokazuju njegovu unutarnju preobrazbu, te motiv dolaska u novu sredinu sada postaje psihologiziran i pretočen neposredno kroz čulna i spoznajna iskustva junaka, a ne vanjsku optiku kao što je u realizmu. Rabov grad N je personificirani prostor, njegov udvojeni noćni i dnevni život, raspored ulica i kuća ogledalo su umjetnikovih unutarnjih stanja. Mediteranski ambijent grada N iskazuje se ekspresionističkim motivima žarkog svijetla, rijekom koja se kao lijena zelena zmija provlači kroz gradske ulice, a u doba noći grad postaje tajanstveno mjesto sjena i fantoma pod mjesečinom. Svi Rabovi utisci djeluju u avangardnom sinkretizmu boje, zvuka i mirisa čije značenje oscilira i mijenja se zavisno od stanja i emocija kroz koje prolazi umjetnik. Dok razmišlja o svom sazrijevanju i skorom odlasku, Stephen Dedalus istovremeno osjeća i puls gradskog života, a rijetke slike prirode u dnevniku ovoga mladog umjetnika simbolično su smještene u vrijeme proljeća: ona je vrijeme buđenja i novih prirodnih ciklusa, sazrijevanje umjetničke intuicije i skori odlazak iz Irske. Motiv vode, kao i za Raba, i za Dedalusa je znak psihološke težine i skućenosti, ali je i njegova posljednja epifanija u romanu vezana za element vode. U Dedalusovoj vizuri podijeljena slika prirode u kojoj se mogu vidjeti nježni behar jabuka i slike uskovitlane vode tamne rijeke pokazuje da je spajanjem oprečnosti moguće iskusiti umjetničku zrelost. Uz to, motiv prirode ima i erotski prizvuk: Dedalus u poetiziranim slikama prirode prepoznaje

čednost i obijesnost djevojaka, a Rab u ostrašćenoj atmosferi ljetnih večeri osjeća snagu svojih čula.

Jedan od važnih aspekata moderne jeste i estetika. Poznato je da je pitanje tzv. *estetike ružnog* jedno od bitnih u okvirima poetike simbolizma, te da je riječ o spoju kontradiktornosti, konceptu koji nikako nije statičan i jednoznačan, nego je u dinamičnom procesu dobivajući uvijek novo značenje i smisao. Uz to, Viktor Žmegač primjećuje da je jedna od bitnih osobina moderne književnosti u prvim decenijama dvadesetog vijeka upravo estetizacija zbilje kao odgovor na kompleksnost historijskih događaja, a da se kod Joycea u tom svijetlu razvija ideja stvaralačke intuicije, odnosno epifanije. Prema Žmegaču Joyceovo „shvaćanje intuicije nije utemeljeno u nekom sustavu apriornih vrijednosti, estetičkih ili etičkih, nego se zapravo osniva na sveobuhvatnom doživljaju zbilje, doživljavanju karakterističnom za vitalizam oko prijeloma stoljeća“ (Žmegač; 2004:305) Neki od estetskih koncepata iskazani u dnevniku posebno su problematizirani u esejističkim pasažima koji karakteriziraju i Huminu novelu i Joyceov roman, a odnose se na smisao umjetnosti i umjetničkog čina. Zanimljivo je da oba umjetnika u svojim dnevničkim pasažima ne unose esejističke dionice o umjetnosti i njenom smislu u modernom dobu, ali njihovi dnevnicu su svojevrсна stvaralačka vježbanka: Dedalus unosi poetske dionice u kojima iskušava svoje literarne afinitete, a Rab izraženom slikovnošću anticipira nastanak apstraktnog slikarstva koje treba svijetu predočiti čistu emociju. Iako to ne čine direktno kroz dnevničke forme, Humo i Joyce estetska pitanja potenciraju kroz dijalošku formu i ostavljaju poseban narativni prostor za ovu temu koja otvara mogućnost čitanja ovih djela u svjetlu kunstlproze. Međutim, dnevnik i esejistički pasaži se također mogu dovesti u korelaciju: esejistički pasaži izražavaju umjetničke ideje i teorijska su postavka za rađanje umjetnika kroz dnevničke zapise. Tako i dnevnički zapisi umjetnika u modernoj prozi ispunjavaju ono što je smisao moderne umjetnosti, a to je stvaranje novih ideja i oblika, te emaniranje duha njegovog autora – umjetnika.

Kako bi se otvorio put novoj stvarnosti, oba umjetnika propituju i jezik: u dnevniku u *Portretu umjetnika u mladosti*, protagonist navodi primjere upotrebe irskog i engleskog čime opet propituje lični i kolektivni identitet, što je već u radu izdvojeno kao dominantna Joyceove proze. Joyce ne propituje jednostavno dostatnost jezika kao takvog za iskazivanje unutarnjih prostora ljudske ličnosti, kao što će to kasnije raditi postmodernistička proza, propitivanje jezika kod Joycea neminovno ima i političku notu, jer je engleski jezik kojim umjetnik piše, jezik kolonizatora. S druge strane, Rab traži nove

jezičke forme koje bi adekvatno izrazile njegov umjetnički poriv da stvori nešto novo, te na tragu nove osjećajnosti oblikuje svoj jezički izraz. Sve apstraktnije dnevničke slike u skladu su s onim što Rab želi – stvoriti novu stvarnost i naslikati dosad nenaslikano. Slikovni izraz Rabovih dnevničkih zapisa još su jedan vid karakterizacije umjetnika, preciznije, slikara: motivi groblja, prostora kao grobnice, figure tijela u kojima se prepliću životinjski elementi, jake boje i nervozni izrazi lica ženske figure koja mu se priviđa simboliziraju Rabovo umjetničko pregnuće u stvaranju besformnih oblika i oblikovanja čistog osjećanja kao nove vizije umjetnosti, te je „sasvim ekspresionistički, unutarnja stvarnost pronašla modus da se iskaže umjetničkim formama u svojoj punoj izvornosti.“ (Žujo – Marić; 2017:133)

Završetak dnevničkih zapisa također je znakovito mjesto. Iako su započeti u ličnom tonu, njihov završetak karakterizira doticaj s kolektivnim: dok Dedalus potencira umjetničko sazrijevanje i duboko lični odnos spram kolektivnih pitanja, posljednje misli u njegovom dnevniku svjedoče o neraskidivoj vezi umjetnika kao demijurga i sudbine njegovog naroda: „Dobrodošao, o živote! Ja idem da se po milioniti put sučelim sa stvarnošću iskustva i da u kovačnici svoje duše iskujem još nestvorenu svest svoga naroda.“ (Džojš; 2005:322) Ovakva intonacija završnih dijelova dnevnika jasan je pečat na ulogu umjetnika u modernoj kulturi, a upotpunjuje i mitski zasnovanu sudbinu velikog umjetnika Dedalusa koji se od antičkog mita ugrađuje i u kulturne parametre moderne.

Rabov dnevnik nema jasan završetak, on prati psihološku liniju pripovijedanja i umjetnikove sumnje u stvarnost, a time i sumnju u postojeće oblike. Završetak dnevnika ima poetska obilježja jer eskalira umjetnikovim vriskom utkanim u kolektivno sa osjećanjem nesreće koja prati čovječanstvo. Time se priziva gotovo mitska pozicija umjetnika koji na svojim plećima osjeća *svjetsku bol* i nostalgiju za ljepšim i boljim. Promjena pozicije pripovjedača od pripovjedača i fokalizatora u prvom licu jednine do pojave pripovjedača u trećem licu jednine, pokazuje Rabovu unutarnju poljuljanost i nemogućnost da nastavi voditi dnevnik kroz jasnu svijest o samosvjesnom pripovijedanju. Nadalje će se narativni okvir novele graditi na smjenjivanju pripovijedanja iz prividno objektivnog do upotrebe dijaloške forme u kojoj će se jasno vidjeti Rabova psihološka raspolućenost i novi doživljaj stvarnosti, ali one prevazilaze okvire dnevničkog i upućuju na mjesto esejističkog diskursa u parametrima moderne proze.

**A PORTRAIT OF THE MODERNIST ARTIST WITHIN
THE MEMOIR NARRATIVE FRAMEWORK
(IN A PORTRAIT OF THE ARTIST AS A YOUNG MAN BY JAMES
JOYCE AND A CASE OF RAAB, THE PAINTER BY HAMZA
HUMO)**

SUMMARY

Although written in two different historical, social and cultural contexts that had undoubtedly left their mark on the literary texts, the two novels, *The Case of Rab, the Painter* by Hamza Humo and *A Portrait of the Artist as a Young Man* by James Joyce belong to modern literary heritage and to the great archive of the twentieth century literature. What enables their comparative reading is the closeness in characters, motifs and themes, narrative techniques, and furthermore the use of diary form and essayistic discourse in their modernist prose. The narrative role of diary in the prose of these authors is determined by the philosophy of modernism. Diary excerpts appear as an integral part of their modernist prose with the aim of directly illuminating the artists, and so that they, as a kind of metaphysically shaped biography, witness the birth of artists on the horizons of modern culture.

Key words: modernism, artist, diary form, James Joyce, Hamza Humo, *A Portrait of the Artist as a Young Man*, *The Case of Rab, the Painter*

Izvori i literatura:

- Džems Džojs, Portret umetnika u mladosti, (*A Portrait of the Artist as a Young Man*, II izdanje), Mono&Mañana, Budućnost, Novi Sad, 2005.godine
- Džiho-Šator, Aida, „Od metonimije ka metafori ili poetizacija proznog teksta na primjeru romana *Gospođa Dalloway* Virginije Woolf“, Časopis Istraživanja, Fakultet humanističkih nauka, 2010, str. 285.
- Butler, Christopher, „Joyce as Modernist“ u: *The Cambridge Companion to James Joyce*, str.67 – 86, Cambridge University Press, London, 1990.
- Džems Džojs, Portret umetnika u mladosti, (*A Portrait of the Artist as a Young Man*, II izdanje), Mono&Mañana, Budućnost, Novi Sad, 2005.godine
- Eagleton, Terry, *Teorija i nakon nje*, Algoritam, Zagreb, 2004.godine
- Finci, Predrag, *Osobno kao tekst*, Antibarbarus, Zagreb, 2011.godine
- Humo, Hamza, Slučaj Raba slikara u: *Sabrana djela Hamze Hume – knjiga II*, izbor, redakcija i predgovor dr. Muhsin Rizvić, Svjetlost, Sarajevo, 1976.godine

- Lachmann, Renate, *Metamorfoza činjenica i tajno znanje – o ludama, mostovima i drugim fenomenima*, Naklada Zoro, Zagreb, 2007.godine
- McLaren, Stephen, „A Diary of the Young Man as an Artist“, Edited by Jan Lloyd Jones – Paul Campbell – Peter Wylie, str.114 – 131
- Oraić – Tolić, Dubravka, *Muška moderna i ženska postmoderna*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.godine
- Pobrić, Edin, *Vrijeme u romanu: od realizma do postmoderne*, Bh most, Sarajevo, 2006.godine
- Riquelme, Jean – Paul, „Stephen Hero and A Portrait of the Artist as a Young Man: transforming the nightmare of history“, str 103- 121, Cambridge University Press, London, 1990.
- Vilson, Edmond, *Akselov zamak ili o simbolizmu* (Axel's Castle, A study in the imaginative literature of 1870- 1930), Kultura, Beograd, 1964.godine
- Ustamujić, Elbisa, „Slučaj Raba slikara – narativni artizam“ u: Tekst i analiza, str.23-30, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Mostar, 2004.godine
- Žmegač, Viktor, *Povijesna poetika romana* (treće prošireno izdanje), Matica Hrvatska, Zagreb, 2004.godine
- Žujo – Marić, Lejla „Figure tijela u poeziji i prozi Hamze Hume“ u: Slovo o Hamzi Humi, str. 127 – 140, Zbornik radova sa Naučnog skupa Slovo o Hamzi Humi, Mostar, 21 – 22.4.2016. godine, Mostar – Sarajevo, 2017. godine

Irma Marić

CVIJET OD NURA – POEZIJA SELIMA JELOVCA

*Velež
kamenje živo
a iza
majčino srce
rahmet
koračam tromo
ja
(Jelovac 2000: 68)*

Sažetak: Utjecaj islama na poeziju Selima Jelovca očituje se kroz obje zbirke pjesama - *Salavat* i *Selam Veležistana*. Na karti vremena, njegova poetika je u okvirima islamske kulture, zavičajne Hercegovine i bošnjačkog identitetskog samoprepoznavanja. Duhovno putovanje pjesnika Jelovca možemo sagledati i u okvirima potrage za srećom kroz unutrašnje ratove ovjekovječene u prepoznatljivom *ikre*.

Gljučne riječi: *Salavat Veležistana*, *Selam Veležistana*, pobožna poezija, zavičajnost

Zavičaj živi u nama

*Nije čovjek stvoren za ovoliki svijet! Stvoren je za ovo malo svoje kuće, da se u njoj sakrije od ovolikog beskraja, unaokolo, na svim stranama – misao je iz romana *Jevrejsko groblje* Enesa Karića, a na najbolji način uokviruje ovozemaljske nesigurnosti i zavičajnost koju osjeća i o kojoj piše pjesnik Selim Jelovac. Čeznuvši za zavičajem kao za sigurnim skrovištem u nesigurnom*

svijetu, Jelovac svoju kuću gradi u sebi i nenametljivo poručuje - zavičaj živi u nama.

U tekstu ću pisati o dvije poetske knjižice Selima Jelovca, *Salavat Veležistana* (prvo izdanje 1979. i drugo 2000) i *Selam Veležistana* (2000) gdje sam, nakon čitanja, i sama osjetila paradoks izgovorenih riječi koje ćute. Rasuto ćutanje pjesnika Selima Jelovca je i svojevrstan egzistencijalni status kroz koji *čitamo* možda i najuočljiviju osobinu njegove poezije – islamsko filozofsko pregnuće koje se ilustrira kroz snažan motiv samoće u pustinjskoj potrazi ispisanom znakovitim harfovima. Pjesničko djelovanje i samoprepoznavanje Jelovac počinje s bismilom i uvlači nas u lijevak stvaralačke prirode osjetljivog lirskog subjekta pred sudom Vremena. U riječima i ćutanju nad poetskim zapisima Selima Jelovca razmišljamo o čistoti duše koja ispisuje *Salavat i Selam Veležistana*, a koja je, o čemu svjedoče i biografski podaci¹ kao i tekstovi sjećanja (Hajdarević 2018), skamenjena u životnom rascjepu, *dubokoj rani*. Poezija Selima Jelovca svoje mjesto nalazi između rodoljubivo-patriotske i tzv. ispovjedno-religijske lirike.

Selim Jelovac je rođen 1946. godine u Podveležju kod Mostara. Završio je osmogodišnju Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu 1965. Nakon odsluženog vojnog roka zaposlio se u Odboru Islamske zajednice u Mostaru gdje je obavljao imamsku dužnost u nekoliko hercegovačkih džemata. Na Filozofskom fakultetu Bagdadskog univerziteta, Odsjek teologija-filozofija, diplomirao je 1972. godine, a kratko je radio i kao simultani prevodilac pri Vojnoj akademiji u Zadru. Počeo je raditi 1976. u Gazi Husrev-begovoj biblioteci kao bibliotekar na orijentalnoj zbirici, na čijim poslovima ga je 2003. godine zadesila smrt. Objavio je i prijevod djela *Allah – islamsko poimanje Ahmeda Behdžeta* (1986). U *Leksikonu bošnjačke uleme* Ahmeda Mehmedovića piše da je preveo i knjigu *Zapadni orijentalisti i islam* Irfana Abdulhamida, kao i podatak da “za egipatskog izdavača je sa M. Mrahorovićem preveo na arapski jezik i prepjevao Mevlud Rešada Kadića” (Mehmedović 2018: 272). Radove je objavljivao, između ostalih, u *Glasniku Vrhovnoga islamskog starješinstva*, *Analima Gazi Husrev-begove biblioteke*, *Islamskoj misli*, *Preporodu*, *Takvimu*, *Mostu*. Uvršten je i u značajnu knjigu *Pobožne pjesme bosanskohercegovačkih muslimana* u okviru izdavačke djelatnosti Islamske zajednice (prvo 1969, i drugo izdanje 1980) koju su priredili Alija Nametak i Rešad Kadić. Obremenjen

---

1 Više vidjeti u: Muhamed Mrahorović, *Selim Ibrahima Jelovac (Ebu Ilham) Pjesnik Veležistana*, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Svezak 13, br. 23-24, 2005.

nimalo lahkim životnim iskustvima, odveć narušenim zdravljem i stradanjem sina Ilhama kojeg je ubila zločinačka granata na Dobrinji, iz pjesnikovog pera, ipak, kapa čista dobrotu koja, poslužiti ćemo se riječima pjesnika Hadžema Hajdarevića, “ušiva rasute nerve”.

Salavat Veležistana je, kako ističe u predgovoru i Aziz Kadribegović, pjesnička najava Selima Jelovca znakovito opisana kroz podnaslove-cikluse *Moje riječi*, *Salavat tebi*, *Nur Ramazana*, *Vrata Firdevsa*, *Beričet hudi*, *Srce kuđeno*, *Cvijet od nura* i *Harf Nun*. Na samom početku u pjesmi *Moje riječi* Selim Jelovac označava svoj etički put, tj. potcrtava sveopću laž u kojoj bivstvujemo, koja omamljuje i odvraća od pravog puta. Poput gejjira, izbijaju sigurne riječi koje teže konačnom odahnuću, smiraju. Spokojno, ali pouzdano, u lirskom subjektu sazrijeva ideja o samoći, jednako kao i o priželjkivanoj “slobodi”. Pjesnikov jedini lijek-odgovor je ISLAM.

Pobožnim stihovima nastavlja graditi duhovnost “negdje između” (Ključanin 2004: 13) Istoka i Zapada, uz poetske uzore i inspiraciju u Uskufiji, Bašeskiji, Bašagiću, Čatiću, i dr, u okvirima bošnjačke poezije s pobožnim motivima. Na strelicama za razumijevanje uvodne pjesme *Moje riječi* i poetike Selima Jelovca su statični motivi riječi, usta, mora, lađe, neba, leta, i u konačnici, istine-islama: “Istina će ploviti sama / mojom dušom na sva usta, / slaveć vječno zov ISLAMA - / laž će nestat gola, pusta.” (Jelovac 2000: 15) Dalje, pjev lirskog subjekta upotpunosti se pretače u molitvu koja okrepljuje, čak s dojmom da jedino skrušena molitva ulijeva radost u odveć osjetljivo biće pjesnika koji jedini spas-izlaz pronalazi pod okriljem bismille ili, kako možemo zaključiti iz pjesme, žile kucavice. Dramatična samopotruga da se spoji prošlo, sadašnje i buduće. Motiv pobožnosti je ključan za razumijevanje cjelokupne poetike Selima Jelovca. Iz biografskih podataka koje ne možemo zanemariti, a pogotovo iz stiha-molitve, osjećamo skrušenost i predanost spram Božije riječi, *Kur'ana*.² Apostrofirajući pobožne teme i motive u bošnjačkoj poeziji XX vijeka, Zilhad Ključanin ističe:

---

2 U eseju *Priča o listu na grani*, Enes Karić kaže: „Naravno, pobožnost je čovjekova predanost Bogu. K tome, pobožnost je priznavanje Boga kao našega Stvoritelja. Roditelji su nas rodili, ali Bog nas je stvorio. Krug pobožnosti je jednostavan, sufije ga često pričaju kroz jednu parabolu nalik ovoj: Svaki list na grani treba da se sjeti da je grana povezana sa deblom. Deblo je, opet, povezano sa korijenom. Korijen je svoji žilicama povezan sa zemljom... A zemlja? Ne, ona ne lebdi zaludu u univerzumu. I zemlja i sva nebesa, pripadaju Bogu, u vezi su sa Bogom! Ukratko, ovo je rezime pobožnosti. (Ne smijemo nikada zaboraviti da ovo lišće podjesen i pred zimu pada na zemlju, blizu svoga korijena iz kojeg je nekada izniklo.“ *Tužne rasprave* Enes Karić, „Dobra knjiga“, Sarajevo, 2016, str. 13.

U poeziji XX vijeka, slično kao u našoj divanskoj poeziji, Kur'an i hadis su, tematski i motivski, korišteni na više razina. Mnogim pjesnicima su jednostavno bili poetska (i životna) inspiracija, kao i kvintesencija jednoga potpunog i zaokruženog života i djelovanja, i kao Knjiga, "Knjiga nad knjigama", koja je, po zapadnom modelu sa Biblijom, isijavala određene civilizacijske, životne, pa i poetske uzore. Taj inspirativni proces dešavao se "svjesno ili nesvjesno", u svakom slučaju kroz forme utjecaja koji Kur'an i hadis imaju u svekolikom našem životu. (Ključanin 2004: 14)

Ne možemo se oduprijeti upečatljivim pjesničkim slikama koje opominju ČOVJEKA vraćajući ga na temeljna razmišljanja o vjeri-svjetlu i cesarićevskoj sljeposti pored očiju. Poezija Selima Jelovca potiče na razmišljanje o prolaznosti na koju upućuju i sljedeći stihovi: "O kako, kako poriču ljudi / svjetlo mubareć koje / kroz grudi toliko, toliko / Allahu žudi?!" (Jelovac 2000: 50) Jednostavnost i milina pjesničkog iskaza, posebna zvukovnost i eho, ponavljanja i naglašavanja pojedinih riječi sročeni su i zvuče kao iskonska molitva, ali i damar, opomena, putokaz, kandilji. U *Iverju*, kroz *Bilješke o smrti i bilješke o životu*, Hadžem Hajdarević o poeziji Selima Jelovca kaže:

U pjesmama je fonostrukturalni aspekt pojedinih ustihovanih riječi konstantno prizivao srodničku zvukovnost onih riječi čija semantička trenja, namjernom redukcijom do kristalnoga gnomskog izraza, dodatno nastoje intenzivirati željenu poetsku atmosferu i proizvesti saživljavajući efekat u svijesti onoga koji čita određenu pjesmu... Moglo se to vidjeti u sljedećim Selimovim stihovima: "I rosa zjene / i život pjene, / i vrh stijene, / SALAVAT TEBI uče." Ili: "I moj će prah / kroz smrtno AH, / poreći strah, / SALAVAT TEBI učeć". Takva je i Jelovčeva pjesma o mostarskom Starom mostu, gdje se u međusobnu ritamskozvukovnu povezanost dovode oblici most i kost. (Hajdarević 2018)

Salavat tebi je pjesnička cjelina unutar zbirke *Salavat Veležistana* i možemo je interpretirati kroz poimanje duše u islamu, odnosno kroz stanja nefsa, tj: "Ona duša koja se uspokoji i koja ostane mirna zbog svoga otpora strastima naziva se *en-nefsu el-mutme'inna* (smirena duša). To je ona duša o kojoj je Uzvišeni Allah rekao: *A ti, o, dušo smirena / vrati se Gospodaru svome zadovoljna, a i On tobom zadovoljan* (el-Fedžr, 27-28). (Fatić 2017) Mustafa Spahić u kolumni *Sjene na duši* u podnaslovu *Stepeni ili stadiji Nefsa – egzistencijalne duše*, piše o četvrtom stepenu nefsa, o "Duši s kojom je Allah zadovoljan" (Spahić 2020): "Život svakog pojedinca... ustvari je samo približavanje ili udaljavanje od Boga, odnosno sticanje Božije milosti

i zadovoljstva kroz služenje Allahu... 'A oni koji vjeruju i čine dobra djela – oni su, zbilja, najbolja stvorenja. Allah će njima zadovoljan biti, a i oni će biti zadovoljni s Njime'... (El-Bejjine, 7. i 8) (Spahić 2020) Svjedočeći spoznaji smirene duše, iz svakog stiha zbirke *Salavat Veležistana* poniremo u stepene ljudske duše, u njene entitete i možemo je nazvati duhovnim portretom pjesnika Selima Jelovca.

Poseban dio u zbirci posvećen je pobožnim motivima, poput ramazana³, *Lejletul-kadra*, *Lejletul-miradža* gdje, čitajući, imamo osjećaj da prisustvujemo mevludu, ali u jednom intimnom i romantičarskom zanosu koji potiče na buđenje, pokretanje, na *ikre*: "I svjetlo / sijeva, / zalijeva nebesa, / uklesa ajeta / sveta u srca." (Jelovac 2000: 30) Religiozna lirika Selima Jelovca inspirisana je duhom orijentalne književnosti kroz koju čitamo ispovijedni i refleksivno-mistični *vječiti dah* islama kroz lik i djelo prvovjernih i pravovjernih uzora Bilal El-Habešia i Ammara Ibn Jasira. Jelovac prekoračuje granice života tragajući za principima smislenijeg reda mireći prošlost, sadašnjost i budućnost u Iskri "koja vječno blista" (Jelovac 2000: 60). Ovom prilikom bitno je istaknuti i Mustafu Jelovca i njegov mevlud *Kuća odabranih* što je, poetički gledano, simbolički nastavak zapisa o mevludu Selima Jelovca gdje, u ozarju proljeća-rađanja mevlud protiče kao istina. U svom *Mevludu* Mustafa Jelovac, osnaženim nijetom, pozivajući na učenje tekbira, ukazuje na ljepotu Poslanika Islama, s pitanjem: "Ko je vodič mog života uopšte? Šta će biti kad se oči ugase?" (Mustafa Jelovac 2018: 22). Javlja se i motiv povlačenja iz života dok ispituje granice vlastitog duševnog stanja u želji za konačnim oslobođenjem, kroz putujuću svijest poput vrela "što nebu teče" (Jelovac 2000: 33) jer: "Kad ezan samo proteče kroz zrak, / I kamen bi tad osjetio dah..." (Jelovac 2000: 32). Mevlud, između ostalog, tematizira rođenje poslanika Muhammeda a.s. s primjetnom odgojno-

3 „Ramazan je inspirativan za poetsko oblikovanje zbog svoga dvojakog značenja: mjesec je posta i iskušenja, ali i radosti. U ramazanu su zrcale „neki esencijalni životni sadržaji koji definiraju ili uspostavljaju islamski humanum, prostor ljudskosti,... - te odnosa prema Stvoritelju...“. Posebno motivski poticajne mogu biti ramazanske noći, kao vrijeme svečanosti, predaha između dva posta. Otuda je mnogo više pjesama motiviralo ramazansku večer od ramazanskog dana. Ramazan je motiv kod pjesnika: Muse Čazima Čatića (*Ramazanska večer*), *Lejlei-Kader*), Riza-bega Kapetanovića (*Ramazanija*), Šemsudina Sarajlića (*U tišini ramazanske noći*), Nazifa Resulovića (*Ramazanski sonet*), Husnije Hrustanovića (*Sjećanja na ramazanske noći*), Ahmeda Refika Žabića (*Ramazanske blage noći*), Rešada Kadića (*Ramazan*), Selima Jelovca (*Nur Ramazana, Lejletul-Kadr, U noći Ramazana*), Atifa Kujundžića (*Ramazanska pjesma, Pečat prve ramazanske večeri*)...“ Više vidjeti u: Zilhad Ključanin, *Lice svjetlosti*, str. 17-18.

obrazovnom funkcijom, ali i s jakom etičkom porukom kroz koju možemo čitati sebe, porodicu i društvo.

Poseban ciklus pjesničke zbirke *Salavat Veležistana* čine zapisi “u snu” o zavičajnoj planini Velež gdje “duša pobožno sluša” (Jelovac 2000: 63) i vapi za poniranjem u suštinu egzistiranja jer time, kako pjesnik kaže, “krasiš nebo” (Jelovac 2000: 73). Za Selima Jelovca Velež je opomena, na njene vrhove gleda kao na munare s kojih se spušta rahmet i liježu ezani u pobožne i pokorne duše počivajući kao u snu iz kojeg budi zeleni cvrčak. Linijom rodoljubive, ali i intimno-tragične, poetike Selim Jelovac zbirku *Selam Veležistana* (2002) posvećuje šehidima, sinu Ilhamu. Neminovan je zaključak da su *Salavat* i *Selam Veležistana* poetski iskazi autobiografskog karaktera. Prisutna je jaka i stabilna emocija, sada planina Velež⁴ svojim vrhovima kao majčinim rukama uči fatihu i svjedoči o životima plemenitih podveleških, hercegovačkih, ljudi. Lirski subjekat je duboko potresen i razočaran, nosi *breme čemera* i “Šutim / slutim / nevrijeme / vrijeme / breme / Čemera / suzu Božijeg / emera” (Jelovac 2000: 7).

Pažljivijim čitanjem uočavamo da su obje zbirke prožete motivima islamskog svjetonazora, motivima iz rodnog kraja i tradicije, kulture i historije bošnjačkog naroda. Lirski subjekat je skrušeno svjestan da ništa nije počelo, a neće ni završiti s nama potičući na proniknuće u svoj jezik, zavičaj, u sebe. Na karti vremena Velež i Selim Jelovac su dvije povezane tačke s kojima se emotivno možemo poistovjetiti, pa i uvezati. S druge strane Veleži, s jednakom inspiracijom i motivacijom, sedam desetljeća prije, shvatanjem zavičaja kao sudbine, jezika kao identiteta, islama kao razumnog puta, pisao je preporodni pjesnik Safvet-beg Bašagić – još jedna nezaobilazna tačka prepoznavanja, umrežena i s mnogim drugim darovitim bošnjačkim i bosanskohercegovačkim pjesnicima. “Čovjek neponovljive duše i naravi...” prenosi Salih Smajlović u tekstu povodom smrti Selima Jelovca, objavljenom u *Preporodu* 2003. godine.

Zilhad Ključanin, u knjizi *Lice svjetlosti*, pišući o značajnoj knjizi *Pobožne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana* koju su priredili Alija Nametak i Rešad Kadić bilježi kako je riječ o “panorami pobožne poezije Bošnjaka od najstarijih vremena do 1980. godine” (Ključanin 2004: 374-375)

---

4 Planina Velež je imenica ženskog roda. U tekstu *Pešter i Velež*, Sinan Gudžević kaže: “Svi stanovnici na toj planini Velež i u Podveležju znaju da je Velež ženskoga roda, i da ima samo dva padežna oblika: *Velež* za nominativ, a za ostale padeže *Veleži*. Na *Veleži*, po *Veleži*, sa *Veleži*, od *Veleži*, o *Veleži*!” <https://www.portalnovosti.com/pester-i-velez> (Preuzeto 28. 10. 2020)

gdje pronalazimo i Selima Jelovca. Poezija Selima Jelovca uhvatila je bilo zavičaja, a još uvijek odzvanja u skutima Veleži. A, nama, čitaocima-tragačima, ostaje da, kako bi, talentovani i samozatajni pjesnik rekao: „pobožno slušamo“:

*Moj Usud
i moja ćud
doći će pred Sud
vječnosti.* (Jelovac 2000: 47)

Izvori:

Selim Jelovac, Salavat Veležistana, "IC Štamparija", Mostar, 2000.

Selim Jelovac, Selam Veležistana, "IC Štamparija", Mostar, 2000.

Literatura:

1. Gudžević, Sinan: Pešter i Velež, Portal „Novosti“, Srpsko narodno vijeće, 18. 8. 2020.
(Preuzeto: 28. 10. 2020, <https://www.portalnovosti.com/pester-i-velez>)
2. Fatić, Almir: Tefsir – NEFS, „Preporod“, Islamske informativne novine, Sarajevo, 22. maj 2017. godine
3. Hajdarević, Hadžem: Pjesnik moga medresanskog poludjetinjstva, Iverje, Islamske informativne novine Preporod, 2018. (Preuzeto: 5.10. 2020. <https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/magazin/sjecanja/item/9383-iverje-pjesnik-moga-medresanskog-poludjetinjstva-selim-jelovac>)
4. Jelovac, Mustafa: Kuća odabranih – mevlud, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Medžlis islamske zajednice mostar, „IC Štamparija“ Mostar, 2018.
5. Karić, Enes: Tužne rasprave „Dobra knjiga“, Sarajevo, 2016.
6. Ključanin, Zilhad: Lice svjetlosti, Pobožni i sinkretizirani elementi u bošnjačkoj poeziji XX vijeka, "Oko", Sarajevo, 2004.
7. Mehmedović, Ahmed: Leksikon bošnjačke uleme, Gazi Husrev-begova biblioteka u Srajevu, „BLICDRUK“, Sarajevo, 2018.
8. Mrahorović, Muhamed : Selim Ibrahima Jelovac (Ebu Ilham) Pjesnik Veležistana, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Svezak 13, br. 23-24, 2005.
9. Nametak, Alija; Kadić Rešad (priredili): Pobožne pjesme bosansko-hercegovačkih muslimana, II izdanje, Starješinstvo Islamske zajednice u SR Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, "Svjetlost", Sarajevo, 1980.
10. Smajkić, Seid: Selim Jelovac – život i djelo (još uvijek neobjavljeni tekst), Mostar, 2020. godina.
11. Spahić, Mustafa: Sjene na duši – Stepni ili stadiji Nefsa – egzistencijalne duše, „Preporod“, Sarajevo, 1. novembar 2020. godine.

ABSTRACT

The influence of Islam on Selim Jelovac's poetry is manifested in both of his collections of poems *Salavat* and *Selam Veležistana*. On the time map, his poetics is within Islamic culture, native Herzegovina and Bosniak identity self-recognition. A spiritual journey of Jelovac as a poet can also be perceived in pursuit of happiness through internal wars perpetuated in recognizable *ikre*.

Key words: *Salavat*, *Selam Veležistana*, pious poetry, homeland

---

jezik

Jasmin Hodžić

HRVATSKI I BOSANSKI JEZIK U STOCU, ČAPLJINI I MOSTARU U SVJETLU TEORIJE JEZIČKE PRAVDE I TEORIJE JEZIČKOG IMPERIJALIZMA (S FOKUSOM NA ODNOS S POČETKA DEVEDESETIH I DANAS)

Sažetak: U radu se govori o hrvatskom i bosanskom jeziku u okolini Mostara, s fokusom na vrijeme prve polovine devdesetih godina prošlog vijeka kao označeni početak savremenih segregacijskih modela organizacije šireg društva i države, što je i u direktnoj vezi s pitanjem maternjeg jezika u obrazovnom sistemu, kako ranije, tako i danas. U vezi s pitanjem jezičkih i nacionalnih prava, a u kontekstu diskriminacije na osnovu jezika, raspravu ovdje vodimo naročito u vezi s teorijom jezičke pravde i teorijom jezičkog imperijalizma. Analiziramo podatke o nacionalnoj i jezičkoj identifikaciji stanovnika Hercegovine devedesetih i danas.

Ključne riječi: hrvatski jezik, bosanski jezik, školstvo, pravo, pravda, imperijalizam

Uvod

Uzimajući u obzir teoriju jezičke pravde, detaljnije opisanu kod Fidahić (2021) i teoriju jezičkog imperijalizma (opisanu kod Phillipson 1992), naročito je važno sa sociolingvističke i pravne strane sagledati međunacionalne i jezičke odnose u Bosni i Hercegovini prve polovine devedesetih godina prošlog vijeka.

U pogledu društvenog uređenja na bosanskohercegovačkom prostoru devedesetih imamo na sceni preplitanje vse pravnih i zakonskih regulativa, shodno različitim prisutnim konceptima po kojima se društvo nastojalo urediti (npr. bivši jugoslavenski koncept, srpski i/ili hrvatski totalitarni modeli vlasti, te bosanskohercegovački multietnički model uređenja društva). U vezi s navedenim je početak egzistiranja segregacijskih modela uređenja društva na području Bosne i Hercegovine, pri čemu ujedno na jednom prostoru egzistiraju totalitarni i demokratski režimi. Posljedica različitog uređenja društva ogleda se i u različitim modelima organizacije obrazovnog sistema i prosvjetno-pedagoške prakse, s naročitom pažnjom na etnonacionalna i jezička prava.

Cilj ovog istraživanja jeste analitički suprotstaviti demokratsku volju bosanskohercegovačkog stanovništva s početka devedesetih (djelimično i dosta uspjelim) pokušajima uspostave pojedinačnih totalitarnih režima na multietničkom bosanskohercegovačkom prostoru, pri čemu se npr. po rezultatima Popisa stanovništva iz 1991. jasno vidi da je i Mostar sa svojom okolinom po izboru samih građana morao biti dijelom demokratskog, a ne totalitarnog društva – a što je moralo imati svoje i posljedice u pitanjima njegovanja jezičkih i nacionalnih prava.

Zato ćemo ovdje kao zadatak istraživanja postaviti analizu rezultata Popisa iz 1991. u poređenju s postojećom različitom društvenog praksom toga vremena, a koja je bila uslovljena zakonskim odredbama nezavisne i međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine, ali i zakonskim regulativama paradržavne tvorevine Hrvatske Zajednice/Republike Herceg-Bosna, što ćemo posebno analizirati. Vodimo se osnovanom pretpostavkom da je pitanje uređenja jezičkih prava samo direktna posljedica ukupnih djelovanja kod različitog pristupa uređenja jednog društva i da jezik nije uzročnik već samo jedan od sredstava mogućih ukupnih društvenih podjela.

Praktično, u kontekstu teorije jezičke pravde, koja se odnosi na analizu zadovoljenja pojedinačnih nacionalnih i jezičkih prava, i teorije jezičkog imperijalizma, koja se odnosi na direktno suzbijanje jezičke pravde i nepoštivanje jezičkih prava diskriminacijskim i asimilacijskim imperijalističkim društvenim djelovanjem na račun drugih etnonacionalnih društvenih zajednica, analizirat ćemo i pojedinačne primjere imperijalizma vezane za odnos hrvatskog i bosanskog jezika u Mostaru i okolini prve polovine devedesetih.

Promjene u etnonacionalnom sastavu stanovništva i jezičkom identitetu u okolini Mostara od 1990. naovamo

Govoreći o odnosu hrvatskog i bosanskog jezika u svjetlu teorije lingvističkog imperijalizma, važno je sagledati demokratsku volju stanovnika Mostara i Hercegovine u pogledu odabira jezičkog identiteta (odnosno, identifikacije s jezičkim identitetom/identitetima), a posebno u poređenju s važećim pravilima, zakonima i u vezi s ustaljenom praksom uređenja društva u okviru tzv. Hrvatske Zajednice Herceg-Bosne, ali i šire kontekstualno u okviru zakonskih odredaba i ustaljenih praksi u Republici Bosni i Hercegovini. U vezi s navedenim podesno je analizirati rezultate Popisa stanovništva iz 1991. godine.

U pogledu jezičkog identiteta, zanimljivo je istaći da je 1991. godine Mostar bio dominantno po jeziku srpskohrvatski, Stolac bosnaski, a Čapljina jezički dominantno hrvatska. Po nacionalnosti, u Stocu i Mostaru su 1991. dominirali Muslimani (Bošnjaci), a u Čapljini Hrvati. U međuvremenu se uslijed ratnih okolnosti događaju i određene promjene. Dodatno, uzet ćemo za ilustraciju u obzir i Nevesinje, u kojem je pred rat po opredjeljenju stanovnika za maternji jezik bilo tri puta više srpskog nego bosanskog jezika (srpski jezik zauzimao je 1991. oko dvije trećine od ukupnog broja u Nevesinju) – da bi već 2013. u Nevesinju bilo zabilježeno u predominaciji, preko 95% srpskog jezika. No, u Nevesinju je 1991. bilo i preko 10% srpskohrvatskog, dok je ispod 1% građana bilo za hrvatski jezik.

Detaljniju analizu identitarnih odnosa po jeziku i etnonacionalnoj osnovi predstaviti ćemo u nastavku, s podacima o jeziku i naciji (procentualno) i po broju stanovnika (u zagradi), za područja posmatranih općina (v. Popis 1991 i Popis 2013).

MOSTAR 1991.

23,7% bosanski jezik	(30.045)	34,6% Muslimani	(43.856)
27,7% hrvatski jezik	(35.020)	34,0% Hrvati	(43.037)
9,5% srpski jezik	(12.021)	18,8% Srbi	(23.846)
31,3% srpskohrvatski j.	(39.672)	10,1% Jugosloveni	(12.768)

MOSTAR 2013.

45,3% bosanski jezik	(47.900)	44,2% Bošnjaci	(46.752)
48,8% hrvatski jezik	(51.623)	48,4% Hrvati	(51.216)
3,1% srpski jezik	(3.239)	4,2% Srbi	(4.421)
2,9% ostalo	(3.035)	3,2% Ostali	(3408)

Indikativno je da je u Mostaru pred rat bilo po opredjeljenju preko 10% Jugoslovena, a da je trećina stanovništva bila odabrala tada u općini Mostar dominantni srpskohrvatski jezik. Zanimljivo je da je ukupno kod broja stanovnika bilo najviše Muslimana (za samo 0,6% više nego Hrvata), ali da je hrvatski jezik bio za 4% dominantniji od bosanskog, a slična je bila razlika između vodećeg srpskohrvatskog i na drugom mjestu hrvatskog (po broju stanovnika opredjeljenih za ove pojedine jezike ovdje su bile razlike od oko po 5 000, s tim da je po opredjeljenju srpskog jezika u Mostaru i užoj okolini bilo tri puta manje nego ostalih). U Mostaru i njegovoj bližoj okolini 1991. godine se preko 13 000 Muslimana nije izjasnilo za bosanski jezik (**što je preko 30% Muslimana koji nisu bili za bosanski**), blizu 8 000 Hrvata se nije izjasnilo za hrvatski (petina, ili nešto preko 18% od ukupnog broja Hrvata nije bila za hrvatski), dok se samo polovica srpskog stanovništva bila izjasnila za srpski jezik, za koji se nije izjasnilo nešto više od 11 000 Srba (blizu 50% ili preko 49% Srba nije bilo za srpski). U zbiru, ove tri cifre skupa s oko 12 000 Jugoslovena odgovaraju približno onima koji su se bili izjasnili za srpskohrvatski jezik. Danas je u Mostaru i bližoj okolini za oko 1% više bosanskog jezika nego Bošnjaka, a samo za 0,4% Hrvata (oko 400) manje je nego hrvatskog jezika.

ČAPLJINA 1991.

19,59% bosanski jezik	(5.462)	27,5% Muslimani	(7.672)
47,51% hrvatski jezik	(13.248)	53,7% Hrvati	(14.969)
6, 47% srpski jezik	(1.803)	13,5% Srbi	(3.753)
21,14% srpskohrvatski jezik	(5.893)	3,8% Jugosloveni	(1.047)

ČAPLJINA 2013.

17,6% bosanski jezik	(4.614)	17,4% Bošnjaci	(4.541)
79,0% hrvatski jezik	(20.676)	78,5% Hrvati	(20.538)
2, 2% srpski jezik	(566)	2,7% Srbi	(714)
1,2% ostalo	(301)	1,4% Ostali	(364)

U Čapljini je u sadašnjem trenutku približno (za svega nekoliko procenata razlike) jednak broj stanovništva koje se odlučili za bosanski jezik kao i 1991. godine, s tim da je pred rat u Čapljini bilo blizu 20% pojedinačno i bosanskog i srpskohrvatskog. Također, indikativno je da je Bošnjaka danas za trećinu u

Čapljini i bližoj okolini manje nego 1991. godine, a Srba oko četiri puta manje. Za bosanski jezik 1991. nije se odlučilo preko 2 000 Muslimana (oko 8% više je muslimana nego bosanskog; ili 28,8% tj. oko trećine Muslimana u Čapljini se nije 1991. bilo odlučilo za bosanski), za srpski jezik se (nije) bilo odlučilo samo oko polovina od ukupnog broja Srba (oko 1800, ili za oko 6% više), a oko 1700 Hrvata (ukupno preko 11%) nije se bilo odlučilo za hrvatski jezik (oko 5% više Hrvata nego hrvatskog). Danas se etnonacionalna i jezička struktura u Čapljini i bližoj okolini ravnomjerno raspoređuje u odnosu na pojedine jezike i nacije.

STOLAC 1991.

37,97% bosanski jezik	(7.093)	43,36% Muslimani	(8.101)
31,53% hrvatski jezik	(5.890)	33,12% Hrvati	(6.188)
14,62% srpski jezik	(2.731)	20,97% Srbi	(3.917)
14,28% srpskohrvatski j.	(2.668)	1,64% Jugosloveni	(307)

STOLAC 2013.

38,5% bosanski jezik	(5.586)	38,2% Bošnjaci	(5.544)
58,6% hrvatski jezik	(8.492)	58,5% Hrvati	(8.486)
1,7% srpski jezik	(241)	1,9% Srbi	(279)
1,3% ostalo	(183)	1,3% Ostali	(193)

U Stocu se 1991. godine 1 008 Muslimana nije izjasnilo za bosanski jezik, 1 186 Srba se nije izjasnilo za srpski, a 298 Hrvata se nije izjasnilo za hrvatski. Ukupno, 2 492 stolačkih Muslimana, Srba i Hrvata se nije izjasnilo ni za bosanski, ni za srpski, ni za hrvatski, što je samo za 176 manje od brojke onih koji su se izjasnili za srpskohrvatski – a što bi, naročito s obzirom i na 307 Jugoslovena, u konačnici moglo značiti da je većina onih Muslimana, Srba i Hrvata koji nisu odabrali bosanski, srpski i hrvatski najvjerojatnije imala opredjeljenje za srpskohrvatski jezik. Detaljnije, 12,4% stolačkih Muslimana nije se 1991. opredijelilo za bosanski jezik, a čak trećina ili 30,3% stolačkih Srba nije se 1991. opredijelilo za srpski jezik, te samo 4,8% stolačkih Hrvata se nije 1991. bilo opredijelilo za hrvatski jezik. Inače, poredeći omjere opredjeljenja za jezik u odnosu na opredjeljenje za naciju, u Stocu je 1991. bilo 5,39% manje bosanskog jezika nego Muslimana, a 6,35% manje srpskog jezika nego Srba, te 1,97% manje hrvatskog jezika nego Hrvata.

U Stocu su se 2013. svi Bošnjaci izjasnili za bosanski, svi Hrvati za hrvatski, a svi Srbi nisu se izjasnili za srpski. Ukupno je 42 onih koji nisu Bošnjaci biralo bosanski, a 6 onih koji nisu Hrvati hrvatski, dok je 38 onih koji su Srbi odabralo neki drugi jezik mimo srpskog. Izgleda kao da su neki stolački Srbi koji nisu birali srpski uglavnom odabrali bosanski jezik.

Indikativno je da je procenat onih stanovnika koji biraju bosanski jezik u Stocu približno jednak 2013. i 1991., s razlikom svega od 0,53% (što ima veze s promjenom granica općine, te s ranijom većom razlikom između nacionalnog opredjeljenja u odnosu na jezičko, ali i s posljedicama rata, svakako). Procentualno, desilo se da u Stocu imamo povećanje kod bosanskog jezika, ali ne i direktno povećanje u broju stanovnika koji su se odlučili za bosanski.

Kako govorimo o Mostaru i okoloni, ilustrativno ovdje dodatno dajemo prikaz stanja i u Nevesinju.

NEVESINJE 1991.

21,08% bosanski jezik	(3.045)	22,9% Muslimani	(3.313)
0,75% hrvatski jezik	(108)	1,5% Hrvati	(210)
67,14% srpski jezik	(9.701)	74,1% Srbi	(10.711)
10,32% srpskohrvatski j.	(1491)	0,9% Jugosloveni	(123)

NEVESINJE 2013.

4,1% bosanski jezik	(532)	4,1% Bošnjaci	(533)
0,1% hrvatski jezik	(14)	0,2% Hrvati	(28)
95,5% srpski jezik	(12.381)	95,3% Srbi	(12.353)
1,3% ostalo	(183)	0,4% Ostali	(47)

Promjena 2013. u nacionalnosti stanovništva općine Nevesinje je takva da je broj Srba porastao za oko 20%, tj. približno za broj prijeratnih Muslimana u Nevesinju, dok je muslimana Bošnjaka četiri puta manje u odnosu na predratno stanje, a bosanskog jezika pet puta manje. Interesantno je da se samo jedan Bošnjak 2013. nije izjasnio za bosanski jezik, a da se i 1991. i 2013. polovina nevesinjskih Hrvata nije izjasnilo za hrvatski jezik. Indikativno

je i to da je 2013. manje Srba nego srpskog jezika, a da se 1991. 10% Srba iz Nevesinja i bliže okoline nije izjasnilo za srpski jezik.

Na kraju ovog kratkog analitičkog pregleda identifikacije s jezičkim identitetom u Mostaru i okolini po osnovu rezultata popisa stanovništva, dodatno je važno napomenuti da se 1991. godine blizu trećine stolačkih Srba nije bilo izjasnilo za srpski jezik i blizu trećine mostarskih Muslimana i blizu trećine čapljinskih Muslimana se nije bilo izjasnilo za bosanski jezik, dok se polovina nevesinjskih Hrvata 1991. kao i 2013. godine nije izjasnila za hrvatski jezik. Također, blizu 50% mostarskih Srba i 50% čapljinskih Srba nije 1991. bilo za srpski jezik. Zaključujemo da su se najviše hercegovački Srbi (mostarski i čapljinski, pa i stolački) kolebali oko svog (srpskog) jezika, a da su se potom čapljinski i mostarski muslimani Bošnjaci kolebali 1991. oko svog (bosanskog) jezika, dok su se najviše nevesinjski Hrvati kolebali oko hrvatskog jezika.

U pogledu opisa stanja na cijelom području teritorije tzv. Hercegovine, Popis stanovništva iz 1991. godine (v. Popis 1991) pokazuje da je samo polovično ovdje bio prisutan hrvatski jezički identitet i da nije bilo osnove cijeli ovaj prostor označiti (samo) hrvatskim (jezičkim) imenom i identitetom.

Primjeri jezičke nepravde, jezičkog imperijalizma i diskriminacije govornika bosanskog jezika (s fokusom na stanje iz vremena Republike Bosne i Hercegovine)

Posmatrajući jezik u svjetlu torije jezičke/lingvističke pravde kao jedan od elemenata preko kojeg se direktno može javiti konflikt u društvu, ovdje ćemo za analizu izdvojiti i nekoliko primjera direktno projiciranih konfliktnih situacija u kojima je u predratnim i ratnim okolnostima upravo jezik imao glavnu (konfliktnu) ulogu. Također ćemo ilustrativno prikazati i slučajeve na kojima se (ne)efikasno provodi(la) jezička pravda prilikom odvijanja sudskog procesa na Međunarodnom haškom sudu za ratne zločine. Suprotno diskriminaciji na osnovu jezika, pravo na vlastiti jezički izraz suprotstavljeno je bilo kakvom konfliktu zbog jezika i njegovanje ovakvog prava proizvodi jezičku pravdu u praksi.

Konkretno, poznato je da je ustaljena praksa da se kod njegovanja jezičkih prava vodi računa i o tome da u sudskim postupcima/predmetima uglavnom budu osigurana individualna jezička prava svakog ko je svojevrsni (direktni ili indirektni) učesnik u sudskom procesu. Koncept lingvističke/

jezičke pravde kod pitanja poštovanja/poštivanja ovog prava detaljno je opisan u Fidahić (2021).¹

Jezička prava i jezička pravda mogu se pratiti, naravno, i u svakom drugom segmentu društva, pa i direktno u jednom obrazovnom sistemu, odnosno u prosvjetno-pedagoškoj praksi. Također, isto važi i za pojedinačne, službene ili neslužbene primjere komunikacije u društvu.

Kod direktnog niza primjera uloge jezika u kreiranju konfliktne situacije možemo izdvojiti npr. zvanično pokazanu/pokazivanu srpsku i hrvatsku averziju prema orijentalno-islamskim odnosno turskim kulturnim, tradicijskim i širim društvenim pa time i jezičkim slojevima identiteta muslimana Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, konkretno kod primjera javne upotrebe određenog leksičkog sloja iz fonda turcizama.²

Kod Fidahić (2021: 13) se prenosi npr. slučaj iz srpskog logora Omarska iz aprila 1992. kada je muslimanski logoraš bio isprebijan direktno nakon što je upotrijebio riječ *bujrum*, a što je ujedno dokumentovano i u zvaničnom haškom predmetu *Kvočka i drugi* (br. IT-98-30/1), odnosno u predmetu *Mejakić i drugi* (br. IT-95-4-I). Logoraš o kojem je riječ je Rizah Hadžalić, kojeg su četvorica srpskih vojnika i stražara premlaćivali nakon što je upotrijebio izraz *bujrum*. Rizah je pola sata kasnije od posljedica premlaćivanja i preminuo.³

---

1 Tu se na više stotina stranica razmatra tematsko pitanje generalno postavljeno kao: „Linguistic Justice at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia“ (naslov knjige), (v. Fidahić 2021), pri čemu se cijela studija sastoji od ukupno četiri poglavlja. U prvom poglavlju raspravlja se o Bosni i Hercegovini u jugoslavenskom, predjugoslavenskom i postjugoslavenskom društvu, gdje se se na kraju poglavlja posebno izdvaja pitanje je li Međunarodni sud u Hagu „svjestan“ činjenice da je (i) jezik bio sredstvo/alat konflikta među narodima i nacijama u Jugoslaviji. U knjizi se posebno izdvaja i na osnovu dostupne lingvističke literature dati prikaz odnosa među jezicima i narodima u kontekstu Bosne i Hercegovine, kroz historiju i danas. Drugo poglavlje se detaljno osvrće na stanje u institucijama suda, na pravila, norme i načela (data u kontekstu jezičke politike i koncepta jezičkih prava). Treće poglavlje opisuje stanje u Međunarodnog sudu i Ujedinjenim nacijama po pitanju angažmana prevodilaca (jezičkih stručnjaka) i po pitanju regulativa koje se u tom smislu koriste. Četvrto poglavlje daje detaljne izvode iz sudskih registara i daje konkretne primjere koji se analiziraju.

Više o knjizi (uz moguću internetsku kupovinu), ovdje: <https://www.cambridgescholars.com/product/978-1-5275-6155-7> (Pristup: januar 2021).

2 Koliko god to bilo paradoksalno i koliko god npr. sami Srbi i Hrvati van Bosne i Hercegovine imaju i svoje ustaljene (omiljene) turcizme, npr. *dućan* u Hrvaskoj, ili *ortak* u Srbiji, da ne govorimo o nezaobilaznim turizmima za koje se više i ne zna i ne vidi da su turcizmi (*jastuk*, *čarape*, i slično).

3 Slično, samo ilustrativno navodimo primjer, fiktivan ili faktivan, kada u bosanskom ratnom filmu (v. link: (51) remake Il je vedro il oblacno Mario Drmac - YouTube, pristup januar

Slično, jedan musliman Bošnjak kao logoraš u hrvatskom logoru *Heliodrom* prilikom deportacije u logor *Vojno* septembra 1993. biva usmrćen zbog jezika, a nakon što je na pitanje jednog hrvatskog vojnika *kako muslimani kažu grob*, logoraš Asif Čakrama dao odgovor: *mezar*,⁴ i ovo svjedočenje je dijelom pravomoćne presude u predmetu *Radić i ostali* (X-KR-05/139) vođenim pred sudom Bosne i Hercegovine.⁵

Posebni su i primjeri *jezičkog imperijalizma* kada su djeca Bošnjaka ratne 1992/1993. u Čapljini naprasno primoravana da u školi mijenjaju svoj jezički izraz i obavezno koriste za njih tada nove riječi, poput: *točka, pločnik, čimbenik, ravnatelj* i slično; ili pak nisu mogli koristiti (imali bi ocjenu manje) vlastite riječi: *nena, baba, i sl.* – jer su morali u novoj školi učiti *hrvatski jezik*.⁶ Naime, uslijed ratnih okolnosti, npr. stolačka djeca su šk. 1992/1993. bila primorana da biraju između srpske škole u Bileći i hrvatske škole u Čapljini, dok su se neka mostarska djeca kao i čapljinska djeca školovala po sistemu

---

2021) biva isceniran slučaj da srpski stražari od muslimanskog logoraša traže da „za njihovu dušu otpjeva sevdalinku“, a zatim logoraš biva predmetom ismijavanja, da bi se nakratko tražilo da umjesto sevdalinke treba pjevati srpsku nacionalističku pjesmu – a u epilogu, prilikom pjevanja sevdalinke, spomen imena Ibrahim-bega Sokolovića i njegove sultanije Zulejhe kod srpskih vojnika-stražara izaziva preneražanje, smrkutost, ljutnju i otvorni bijes, što proizvodi direktni poziv na linč, ubistvo – nakon čega logoraš dobija batine, uz prigovor „za Ibrahima“.

Fenomen „prisilnog pjevanja“ u koncentracionim logorima mogao bi biti posebna tema za analizu i pomalo se u kontra smislu uklapa u koncept prava, pravde, odnosno imperijalizma – a što bi se dalo ispitivati i kao jezički i kao psihološki fenomen. Jer: „It is considered that ethnic groups are identifiable by – and discriminated against on account of – a common language, culture, spirit, history, and geography.“ (Fidahić 2021: 13).

Naime, dvije su vrste fenomena „prisilnog pjevanja“ – jedan već spomenuti, pjevanje po narudžbi stražara pjesama iz stražarima suprotnog kulturno-tradicijskog miljea) i drugi, pjevanje po narudžbi stražara pjesama iz stražarevog, logorašima suprotnog kulturno-tradicijskog miljea. Druga vrsta ovdje se odnosi najčešće na poznate primjere primoravanja na pjevanje ustaških ili četničkih pjesama (počesto fašističkih ili nacističkih pjesama iz Drugog svjetskog rata), što bi mogao biti i poseban vid jezičkog/lingvističkog imperijalizma. Inače, ponižavanje mučenjem „pjevača sevdalinke“ zabilježeno je i u svjedočenju o logorima Herceg-Bosne (v. Lieblisch & Boškailo, 2012).

4 „Dosjetljiva“ presupoziција, da se baš postavi takvo pitanje, kao najava „smrti“ tj. mezara kao onog što slijedi.

5 Dostupno na internetskom izvoru: Draft Confidential RUF Appeal Judgment (legal-tools.org) (Pristup: januar 2021).

6 Malo se zna i malo se govori o tome da su bošnjačka djeca šk. 1992/1993. morali ići u *hrvatske škole* (npr. čapljinska i stolačka djeca u školama na području Čapljine) da bi se tokom školske godine događali i javni protesti ove djece zbog diskriminacije provedene nad njima tokom školovanja. Neki od njih su direktno prije vremena iz protesta napustili takvu školu.

utvrđenom preko regulativa Herceg-Bosne, ali i posebno preko regulativa Republike Bosne i Hercegovine (tamo gdje je mogla biti organizirana kakva-takva nastava), a koje su se jednako morale odnositi i na gradove za koje se tvrdilo da su hrvatski, iako su idalje formalnopravno bili u sastavu RBiH.

Praktično, u Bosni i Hercegovini prve polovine devedesetih godina prošlog vijeka postojala su dva hrvatska i dva srpska jezika. Prvi slučaj je onaj koji se može podvesti pod fenomen lingvističke/jezičke pravde i jezičkog prava (što je ispoštovano u zakonskim procedurama u RBiH). Drugi slučaj je onaj koji se može podvesti pod fenomen lingvističkog/jezičkog imperijalizma, što je blisko hrvatskom jeziku na prostoru tzv. HZHB, koji je bio i dio zakonskih procedura paradržavnih struktura u kontekstu kompletne hrvatizacije/kroatizacije društva u tom području;⁷ ili što je blisko srpskom jeziku koji je na prostoru današnjeg entiteta *Republika srpska* bio dijelom kompletne srbizacije društva i (tog dijela) države.⁸ Da za takvo nešto nije bilo opravdanja, pokazuje i demokratska volja građana iskazana na Popisu stanovništva 1991. godine. Prostor za koji se tvrdilo da pripada hrvatskom identitetu i Herceg-Bosni polovično je identitarno obilježen i hrvatskim i bosanskim jezikom. No, uslijed ratnih okolnosti desile su se kasnije i dodatne promjene u našem društvu.

Kod pitanja odnosa hrvatskog i bosanskog jezika u prvoj polovini devedesetih, treba reći da je već hrvatski jezik (koji je bio dijelom društvo uređenja tzv. HZHB i HRHB) postao i dijelom haškog procesa u predmetu *Prlić i ostali* (br. IT-04-74).

Naime, u prvostepenoj presudi *Haškoj šestorci* navodi se potvrda da je hrvatski jezik bio nametnut u školama, da su izmijenjene školske svjedodžbe, da školski programi sadržavaju samo hrvatske pisce, da je HVO u Mostaru kao glavnom gradu Herceg-Bosne donio mnoge odluke iz različitih društvenih oblasti, među kojima je i ekonomija, valuta i jezik, te da je HVO privilegovao hrvatski jezik i hrvatske simbole u obrazovnom sistemu (v. II tom Prvostepene presude *Haškoj šestorci*, str. 175 – 183).⁹

7 Zato nije neobično da se hrvatski jezik upisuje npr. učenicima u Tuzli i u Sarajevu 1993, što nikako nije isto kao hrvatski jezik u Mostaru 1993. Također, zvanični pravni akti u BiH od 1993. na ovamo garantiraju pravo na hrvatski jezik, što zvanično podržavaju i bosanski lingvisti. (up. radove sadržane u zborniku kod: Palić i Kodrić (ur) (2020); te pojedinačne autorske radove: Hodžić (2018, 2018a, 2020 i 2020a).

8 Srbizacija se provodila do te mjere da se u odedenim slučajevima posezalo i za obaveznom upotrebom ekavice i ćirilice.

9 Dostupno na linku: https://www.icty.org/x/cases/prlic/tjug/bcs/130529_2.pdf (pristup: januar 2021)

Također, uvidom u zakonske odredbe koje su prethodile društvenoj praksi prve polovine devedesetih godina prošlog vijeka, jasno se može konstatovati da je na bh. području za koji se tvrdilo da je hrvatsko i da pripada pravnom okviru Herceg-Bosne zakonski bila nametnuta upotreba hrvatskog jezika i hrvatskih nacionalnih simbola. S druge strane, zakoni i praksa proistekla iz odredaba Republike Bosne i Hercegovne (zakona koji se morao odnositi i na tzv. Herceg-Bosnu) pokazuju otvorenu toleranciju i demokratizaciju principa uređenja društva i države, a posebno kod prava na upotrebu i bosanskog i hrvatskog i srpskog jezika.¹⁰

No, da je i hrvatski jezik u prvoj polovini devedesetih godina prošlog vijeka bio poseban element prisilne i bespravne hrvatizacije društva, pokazuje i pravni ekspert Ciril Ribičić koji je za specijalnu namjenu upravo izradio pravnu analizu nelegalnog i nelegitimnog uspostavljanja zakonskog okvira tadašnje HZ Herceg-Bosna i HR Herceg-Bosna, i praktičnih djelovanja u društvu koja su iz svega toga proizašla (v. Ribičić 2001).¹¹

Naprimjer, Mostar je imao i registarske automobilske oznake sa šahovnicom, putne i druge isprave i dokumente, te druge novoosnovane hrvatske društvene ustanove, i slično.¹²

Sam Ciril Ribičić kao pravni ekspert navodi: „Ured tužiteljice Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju u Haagu zamolio me da kao profesor ustavnog prava i poznavalac geneze i ustavnih uređenja na prostoru bivše Jugoslavije, izradim ekspertno mišljenje o formiranju i djelovanju Hrvatske Zajednice (Republike) Herceg-Bosne.“ (Ribičić 2001: 29-30)

Konkretno, o hrvatskom jeziku kao imperijalističkom postupku na području Herceg-Bosne, kod Ribičić (2001) se navodi sljedeće:

„Propisi Predsjedništva HZ H-B kao službeni jezik HZ H-B uvode **hrvatski jezik i latinično pismo** (isticanje Ribičićevo, op. a.), na primjer u

10 Hrvati su u okviru Herceg-Bosne izdavali diplome sa šahovnicom i hrvatskim jezikom čak i za (jugoslavensku) šk. 1991/1992. godinu, a od 1993. godine to je bila ustaljena praksa. Vlasti RBiH s početka upotrebu jezika u školama označavaju pod nominacijom *maternji jezik*, da bi preko zakonskih formulacija koje omogućuju izbor hrvatskog, srpskog ili bosanskog jezika na kraju bila izrađena školska dokumentacija s ostavljenim praznim mjestom na svjedodžbi gdje se upisuje naziv jezika.

11 Predmet *Prlić i ostali* završen je proglašenjem krivima svih tuženih, uključujući dodatno i direktnu ulogu države Hrvatske u udruženom zločinačkom poduhvatu u BiH, čijeg prisvajanjem jednog dijela bi se stvorila Velika Hrvatska.

12 Tako, danas svi govore o „dvije škole pod istim krovom“, a niko ne spominje ostalih istih deset paralelnih škola s dvije obale Neretve; a zatim i dvije pošte, dva vodovoda, dvije elektroprivrede, dvije bolnice, dva pedagoška zavoda, dva univerziteta, i slično.

uredbi o oružanim snagama, uredbi o vojnim sudovima, o školama itd., a **ne spominju jezike drugih stanovnika** koji su živjeli u H Z H-B, **niti uređuju upotrebu drugih jezika** u HZ H-B“ (istakao J. H.) (Ribičić 2001: 63-64).¹³ Tako se ovdje, na više nivoa i više različitih primjera, direktno još jednom može izvesti zaključak o hrvatskom jeziku koji je uz druga hrvatska nacionalna obilježja bio sredstvo prisilne kroatizacije društva.

Jezička (ne)pravda na sudu: Hrvatski i bosanski jezik direktno u Haškom procesu

Analizi jezika u kontekstu veze bosanskog i hrvatskog jezika s haškim *Međunarodnim sudom za ratne zločine*, može se pristupiti i u smislu propitivanja načina na koji se službeno Haški sud odnosio prema pojedinačnim jezicima na prostoru bivše Jugoslavije.

Tako, u kontekstu njegovanja jezičke pravde i jezičkih prava u zvaničnim sudskim procesima, za sud u Hagu, u vezi Bosne i Hercegovine po podacima dostupnim kod Fidahić (2021) za istupe članova tima odbrane¹⁴ važi da je samo u 7,14% (ili 9 od 56) slučajeva prevedeno posebno na bosanski jezik,

13 Također je poznati hrvatski advokat Anto Nobilo davao slične pravne kvalifikacije za hrvatsku vladavinu kroz Herceg-Bosnu, npr. v. njegovu izjavu u dokumentarnom filmu „Rat protiv Mostara“, dostupno na: https://youtu.be/ewu_ToVeZ2A?t=395 (Pristup januar 2021). Doslovno se kaže: „U povijesti smo to zabilježili u nacističkoj Njemačkoj i sličnim državama, ali unatrag 50-60 godina u Europi nije bilo takve države gdje samo jedan narod može obnašati funkciju“ (Ante Nobilo). Nobilo je dalje kazao da su to rasni zakoni i da je to nešto što nije dovoljno istraženo i što nije dovoljno izašlo u javnost, a dodatno je spomenuti i poseban „školski sustav“. Također, indikativno je da npr. za vrijeme Košnikovog boravka u Mostaru kao izaslanika EU prilikom pregovora oko budućeg političkog uređenja Mostara, npr. uz burne reakcije Hrvata javno su se čuli komentari da je (u poređenju s Mostarom) Njemačka imala Berlinski zid i da je 45 godina imala neriješeno stanje, a da Mostar neće imati zid nego će „i ono tamo“ (istočna obala, op.a.) biti hrvatsko. U to vrijeme je tako npr. hrvatski gradonačelnik g. Mijo Brajković javno govorio o hrvatskim željama za vlastitim općinama i samoupravnim organizacijama, izrekavši na jednom skupu 1977. i ovi: „Ponosni samo to da smo mi uspjeli u gradu Mostaru ostvariti ono što je bila vjekovna, stoljetna želja ovoga (hrvatskog, op. a.) naroda na ovim prostorima“, a dodao je i to da će umjesto tri (hrvatske?) općine u Mostaru biti jedna jaka općina, općina **gdje će se govoriti hrvatski jezik i učiti hrvatski jezik, gdje će biti hrvatsko sveučilište i gdje će biti hrvatska kultura**“ (istakao J. H) (Iz TV dokumentarnog serijala *Rat protiv Republike Bosne i Hercegovine – Mostar*). (Također, propalo je tih dana svečano otvaranje mosta u Vojnom koji povezuje naselje Vojno i Potoci, jer su na mostu bile istaknute hrvatske zastave a evropski izaslanik je tražio da se one sklone, ističući da je to područje sada po evropskom upravom, što Hrvati nisu dozvolili.)

14 „Those defendants who originated from B&H“ (Fidahić 2021)

dok na prijevod skupa s hrvatskim i srpskim otpada 16,7% (ili 9 od 56) – pri čemu je prevođenje na bosanski jezik potpuno izostalo u 76,78% slučajeva (43/56): „interpretation into Bosnian language figures in 4/56 instances alone and 9/56 instances together with Croatian or Serbian languages; interpretation into Bosnian language is completely missing in 43/56 instances“ (Fidahić 2021: 170). Ukupno, bosanskohercegovačka publika uopće nije imala priliku slušati prijevod na bosanskom jeziku u preko 70% slučajeva: „Interpretation into Bosnian language is completely missing in 52/74 instances (Fidahić 2021: 173). U kontekstu Hrvatske, po podacima dostupnim kod Fidahić (2021) za istupe članova tima odbrane, prevođenje (tumačenje/interpretacija) je u dva postojeća slučaja bilo zajedničko za bosanski, hrvatski i srpski jezik, odnosno: „Interpretation into Croatian language figures in 2/2 instances together with Bosnian or Serbian languages, but never alone.“ (Fidahić 2021: 170) Ukupno, hrvatska publika nije ni imala priliku slušati prevođenje posebno na hrvatskom (prevodilo se skupa s bosanskim i srpskim), dok je jednom potpuno izostao prevod na hrvatskom (u 8,3% slučajeva, 1/12), tj.: „Interpretation into Croatian language figures in 0/12 instances alone and 11/12 instances together with Bosnian or Serbian languages; interpretation into Croatian language is completely missing in 1/12 instances“ (Fidahić 2021: 173).

Naravno, poznato je da je konstrukcija BHS jezik ili „BCS language“ tj. „B/C/S“ jedan od modela putem kojeg se neke zvanične međunarodne ustanove nastoje odrediti prema ovom specifičnom pitanju, a što je, naročito u Kantonu Sarajevo i šire u novije vrijeme proizvelo i posebne rasprave u okviru poređenja asimilacijskih, segregacijskih i diskriminacijskih modela u bosanskohercegovačkom školstvu. (up. Hodžić 2018a)

Inače, problem odabira adekvatnih prevodilaca u sudskom procesu pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju povezuje se direktno s mogućom retraumatizacijom za preživjele žrtve koje su odabrale da svjedoče o zločinima iz prošlosti.

Zaključak

Moguće je na jezik gledati nekada i kao na negativnu društvenu kategoriju koja podliježe međunarodnim i domaćim sudskim sporovima i procesima, pa i presudama, ako je to onaj jezik koji je dijelom imperijalističkih djelovanja u društvu.

S druge strane, afirmiranjem fenomena jezičke pravde i njegovanjem jezičkih prava u širem društvu izbjegavamo diskriminaciju na osnovu jezika. Rukovodimo li se načelom jednakih prava i pravde za sve, morali bismo detaljno analizirati okolnosti u kojima se poseže za ostvarivanjem/ostvarenjem vlastitih jezičkih prava – da se ne bi desilo da pod krinkom borbe protiv diskriminacije u kontra smjeru posegnemo i za asimilacijskim ili za imperijalističkim procesima, što se često može dogoditi.

Zakoni Republike Bosne i Hercegovine i šira društvena praksa pokazuju okvir djelovanja koji bi se mogao okarakterisati demokratskim i uvrstiti u pozitivne primjere poznate u teoriji jezičke pravde.

S druge strane, otvoreni jezički imperijalizam pokazuju modeli vlasti na okupiranim dijelovima Republike Bosne i Hercegovine. Da za takvo nešto nije bilo direktnog opravdanja na prostoru za koji se govorilo da je hrvatski i da pripada Herceg-Bosni pokazuje demokratska volja građana po pitanju izbora jezika, a koja je iskazana početkom iste godine kad je Herceg-Bosna osnovana, pri čemu se paralelno može ujedno govoriti i o hrvatskom i o bosanskom jezičkom identitetu. Zato smo ovdje smo u nekoliko navrata dali i opisali konkretne primjere hrvatskog jezičkog imperijalizma, pri čemu se pokazuje da je hrvatski jezik uz hrvatska nacionalna obilježjima bio nametnut u Mostaru i okolini u prvoj polovini devedesetih godina prošlog vijeka, a u procesu šire prisilne kroatizacije dijela bosanskohercegovačkog društva i države.

Na kraju, dali smo kratki prikaz kako se sudska praksa Međunarodnog suda u Hagu očituje prema zadovoljenju fenomena jezičke pravde (a koja čak ni u takvim okvirima nije mogla do kraja biti uspostavljena).

CROATIAN AND BOSNIAN LANGUAGE IN STOLAC, ČAPLJINA AND MOSTAR

**In light of the theory of Linguistic justice and the theory of
Linguistic imperialism
(focusing on the relationship from the early 1990s and today)**

The paper discusses Croatian language and Bosnian language in Mostar and near Mostar, in the context of the discussion on language rights and in the context of the discussion on language discrimination, especially regarding the theory of linguistic justice and the theory of Linguistic Imperialism, which is also directly related to the issue of native language in education and pedagogical practice, both earlier and today. An analysis of the social arrangement of language issues is provided, with concrete examples of the contents of legal documents in the first half of the 1990s, which is connected to the language in education and wider society, with special analysis of the specific different social practices. This is an analysis of the present practically existing discriminatory, assimilating and segregationist models of education, as opposed to a desirable integration, non-segregationist and non-discriminatory education system.

Keywords: Croatian language, Bosnian language, education, law, justice, imperialism

Izvori i literatura

Arhivska građa:

Građa Historijskog Arhiva Sarajevo

Građa Arhiva Hercegovine (Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona) Mostar

Transkripti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (dostupno na: www.icty.org, pristup januar 2021)

Fidahić, Besmir (2021): *Linguistic Justice at the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge

Hodžić, Jasmin (2017): *Telegrami za Angela Palmerasa. Priče iz ratnog djetinjstva*. Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo

Hodžić, Jasmin (2018): *Bosanski jezik: Statusna pitanja bosanskog jezika kroz historiju i historija nauke o bosanskom jeziku*, Simurg media i Internacionalni univerzitet u Sarajevu, Sarajevo

- Hodžić, Jasmin (2018a): „Neki sociolingvistički aspekti imenovanja i učenja maternjeg jezika i književnosti u bosanskohercegovačkom školstvu s fokusom na Kanton Sarajevo“, *Književni jezik*, br. 29., str. 159 – 197, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Hodžić, Jasmin (2020): „Sociolingvistički uvidi u rasprave o bosanskom jeziku na *Mostarskom savjetovanju o književnom jeziku (1973)* i *Sarajevskom savjetovanju (2019)*“, *Jezikoslovni Zapiski*, 26 (1), str. 129–142. Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, Ljubljana
- Hodžić, Jasmin (2020a): „Sličnosti i razlike u nastavi Bosanskog jezika i književnosti, Hrvatskog jezika i književnosti i Srpskog jezika i književnosti“, u: Palić i Kodrić (ur.) (2020): *Zaključci, s materijalima Naučnoga savjetovanja Bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost naroda Bosne i Hercegovine u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini*. Str. 86 – 93. Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, Sarajevo
- Lieblich, Julia; Boškailo, Esad (2012): *Wounded I Am More Awake. Finding meaning after terror*, Vanderbilt University Press, Nashville
- Mulaosmanović, Admir (2012): „Ka putu ka nezavisnosti. Referendum u Bosni i Hercegovini“, *Historijska traganja*, 10, 2012. [str. 203-231] (dostupno na linku: HT10 prijelom.indd (unsa.ba), pristup: januar 2021)
- Palić, Ismail i Kodrić, Sanjin (ur.) (2020): *Zaključci, s materijalima Naučnoga savjetovanja Bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnost naroda Bosne i Hercegovine u obrazovnom sistemu u Bosni i Hercegovini (održanoga 6. aprila 2019. godine u Sarajevu)*. Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade Kantona Sarajevo, Sarajevo
- Phillipson, Robert (1992): *Linguistic imperialism*. Oxford, England: Oxford University Press
- Popis 1991 – Statistički bilten br. 233 (1993): *Etnička obilježja stanovništva (rezultati za Republiku i po opštinama 1991)*, Zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Popis 2013 – Knjiga 02: *Etnička/nacionalna pripadnost, vjeroispovijest, maternji jezik*. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo. Dostupno na linku: Popis 2013 BiH (pristup: januar 2021)
- Ribičić, Ciril (2001): *Geneza jedne zablude. Ustavnopravna analiza nastanka i djelovanja Hrvatske zajednice Herceg-Bosna*. Drugo izdanje. Jesenski i Turk: Zagreb; Sejtarija: Sarajevo Založba Bogataj: Idrinja
- Službene novine (1992 – 1995):
- *Narodni list Hrvatske Zajednice Herceg-Bosna*
  - *Narodni list Hrvatske Republike Herceg-Bosna*
  - *Službeni list Republike Bosne i Hercegovine*
  - *Službeni list Tuzlansko-podrinjskog kantona*

Edim Šator

GRAMATIKA BOSANSKOG JEZIKA (1890) U KONTEKSTU AUSTROUGARSKJE JEZIČKE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak: U radu se daje kratak pregled jezičke politike koju je vodila Austro-Ugarska došavši u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine. Naime, s obzirom na činjenicu da je Austro-Ugarska bila uređena monarhija, nastojala je taj red uvesti i u Bosnu i Hercegovinu na svim poljima, pa tako i na polju jezika. Prvi problem sa kojim su se susreli je bila nominacija jezika. Nakon toga, Zemaljska vlada je formirala Komisiju za jezik, a ubrzo nakon toga je Franji Vuletiću dat zadatak da napiše Gramatiku bosanskog jezika. U radu ćemo se posebno osvrnuti na neka od interpretacija o Gramatici bosanskog jezika, kao i na niz neistina koje su iznesene o austrougarskoj jezičkoj politici u serbo-kroatističkoj literaturi.

Glavne riječi: Austro-Ugarska, jezička politika, Benjamin Kallay, Komisija za jezik, Gramatika bosanskog jezika, bosanski jezik

1. Uvod

Poznato je da je Bosna i Hercegovina Berlinskim kongresom 1878. godine predana na upravljanje Austro-Ugarskoj monarhiji. Time se završila vladavina Osmanskog carstva koja je trajala preko 400 godina. Austro-Ugarska monarhija je nastojala u svojoj politici Bosnu i Hercegovinu priključiti zapadnoevropskom civilizacijskom krugu i odvojiti je od utjecaja sa Istoka. To se ogledalo skoro u svim segmentima društva pa tako i u jeziku.

Međutim, početke standardizacije bosanskog jezika možemo pratiti već i za vrijeme osmanske vladavine, iako su ti procesi kasnili u odnosu na Srbiju i Hrvatsku. Poznato je da su se 1850. godina i Bečki književni dogovor smatrali početkom standardizacije srpskohrvatskog jezika, iako su ti procesi bili započeli i ranije. Muhamed Šator ističe da bi se osnivanje Vilajetske štamparije 1866. godine moglo uzeti kao ključna godina „u označavanju početaka standardizacije jezika u Bosni i Hercegovini. Te godine turska vlast se opredijelila za fonološki pravopis i za ćirilicu“. (Šator, 2004:45). Treba naglasiti da se u BiH prihvatanje fonološkog pravopisa i ćirilice dešava prije nego što se to desilo u Srbiji i Hrvatskoj. Također, bitno je naglasiti da u BiH nije bilo velikih borbi oko prihvatanja tzv. južnog narječja za osnovicu nekadašnjeg jezika kao što se je bio slučaj u Hrvatskoj i Srbiji, a to se dešavalo iz jednostavnog razloga što je na Bečkom književnom dogovoru za osnovicu zajedničkog jezika ozvaničen onaj jezik koji se koristio u BiH. Slična razmišljanja iznosi i Isaković. On u Predgovoru svom *Rječniku karakteristične leksike u bosanskom jeziku* se slaže „sa činjenicom da su reforme Vuka i iliraca, te i Bečki dogovor, imali veoma važnu ulogu u standardizaciji jezika na južnoslavenskom prostoru, ali također ističe da je taj dogovor imao tek izvjestan značaj za BiH, odnosno da je na njemu samo ozvaničen onaj jezik koji je bio u upotrebi na većini prostora BiH. Dakle, Bečki dogovor je imao značaj za BiH samo po tome što je napravio prvi korak u procesu standardizacije, tj. što je napravio selekciju idioma koji treba da postane standard. Reforme koje su donesene prije, ali i samim Bečkim dogovorom samo su potvrđivale onu tradiciju koja je već postojala u Bosni.“(Šator 2016:????????????????)

Isaković (1992: 10) u Predgovoru kaže: “Za razliku od onoga što se danas podrazumijeva kao srpski književni jezik ili kao hrvatski književni jezik, bosanski jezik je imao najmanje kulturnohistorijskih razdjelnica, meandiranja, unutarnjih opiranja, regionalnog i stranog uplitanja i najmanju razliku između narodnog i književnog jezika“.

Muhamed Šator u radu o jezičkoj politici u vrijeme Austro-Ugarske također navodi slična razmišljanja: „Ustvari, borbi za standardni jezik, kakve su bilježene u Srbiji i hrvatskoj, u Bosni i Hercegovini nije ni bilo, jer je za osnovicu prvog književnog, zapravo standardizovanog jezika, uzet onaj idiom kojim je govorila većina Bosanaca i Hercegovaca. (Šator 2005:321)

2. Jezička politika za vrijeme Austro-Ugarske

Dolaskom Austro-Ugarske monarhije počinje se intenzivnije raditi na standardizaciji i normiranju jezika u BiH i može se reći da se u tom periodu u BiH vodi jezička politika iza koje je stajala država. Pritom, pod pojmom jezičke politike se podrazumijeva da je "jezička politika (je) teorijski fundirana, smišljena i institucionalizovana djelatnost kojoj je svrha da se, u skladu s usvojenom opštom politikom, proklamovanjem načela, utvrđivanjem konkretnih stavova i donošenjem mjerodavnih odluka, reguliše javna upotreba jezika (tačnije: jezika ili jezičkih varijeteta) u određenoj društvenoj zajednici, odnosno pojedinim oblastima društvenog života: administraciji, medijima, školstvu i sl." (Šipka, 2006: 21.) Naravno, podrazumijeva se, između ostalog, da u formiranju i provođenju jezičke politike politička vlast se mora konsultovati sa stručnjacima iz polja jezika.

Kada govorimo o austrougarskoj jezičkoj politici u BiH, onda valja napomenuti da je jedan od prvih problema sa kojima se suočila nova vlast bio i nominacija jezika. „Počelo se sa imenovanjem jezika hrvatskim (1.1.1879), potom iste godine zemaljskim, pa zatim zemaljskim bosanskim jezikom, da bi se nakon toga insistiralo na bosanskom jeziku, od čega se na kraju odustalo“ (Šator 2005:322) Nakon objavljivanja Gramatike bosanskog jezika (1890) „najčešći naziv u državnim institucijama i školama otada jeste bosanski (zemaljski jezik)“ (Solak 2014: 105)

Benjamin Kallay dolazi u Bosnu i Hercegovinu 1882. godine. Uz Kallayevo ime se često pisalo o tzv. ideji integralnog bošnjaštva, odnosno o njegovom forsiranju neutemeljene jezičke politike kao i importiranog i izmišljenog imena bosanski jezik. S obzirom da je u njegovom periodu formirana Komisija za jezik, ali i štampana Gramatika bosanskog jezika, u mnogim radovima serbo-kroatista i historičara se uporno isticalo da Kallayeva afirmacija bosanskog jezika je sprovedena upravo zbog njegove ideje integralnog bošnjaštva. U nastavku ćemo vidjeti da ti stavovi ne odgovaraju u potpunosti naučnim i historijskim činjenicama.

Treba istaći da je evidentno „da se, počevši od raznolike jezičke literature i službene bosanske nominacije jezika u nizu stoljeća već od prvih štokavskih gramatičkih i leksikografskih priručnika, pa kroz pitanja službenog statusa bosanskog jezika u prosvjetno-pedagoškoj djelatnosti, a zatim i kroz izradu niza specificiranih vjerskih (naročito islamskih i katoličkih) priručnika s bosanskom nominacijom jezika, ili kroz službene jezičke reforme, bosanski

jezik očuvao u kontinuitetu, kroz stoljeća, mnogo prije austrougarske uprave Bosnom u kojoj političkim zabranama bosanski jezik počinje da nestaje s društvene scene(...)“ (Hodžić 2019:238)

Dakle, Kallay nije ništa izmislio, nego je, poštujući historijske činjenice, nastojao afirmisati onaj naziv za jezik koji se ovdje koristio stoljećima - bosanski jezik. Tome govori u prilog i činjenica da se nominacija jezika u Bosni i Hercegovine za vrijeme Austro-Ugarske, između ostalog, odvijala: „u skladu sa međunarodnom obavezom Austro-Ugarske da poštuje zatečene osobitosti „privremeno okupiranog područja što je bilo neka vrsta „međunarodnog protektorata“, bez diranja u stečene nacionalne i vjerske autonomije“ Solak (2004: 102)

2.1. Komisija za jezik

Komisija za jezik je osnovana 1883. godine. Kao što je već napomenuto, u Bosni i Hercegovini se već 1866. godine osmanska vlast opredijelila za fonološki pravopis. Prvi zadatak Komisije za jezik je bio da odluči da li će se upotrebljavati fonološki ili morfološki pravopis. Poštujući tradiciju fonološkog pravopisa koji je bio prisutan u Bosni i Hercegovini kroz srednji vijek, a, naravno, i kasnije, Komisija je donijela odluku o korištenju fonološkog pravopisa. Osim toga, Komisija je imala zadatak da analizira udžbenike koji su se u to vrijeme koristili u bosanskohercegovačkim školama s obzirom na činjenicu da su udžbenici dolazili iz Hrvatske ili Srbije. Nakon sprovedene analize, Komisija je zaključila da u mnogim udžbenicima postoji mnogo uvredljivih mjesta za muslimansku i jevrejsku omladinu te preporučuje štampanje novih udžbenika. Upravo je to bio jedan od osnovnih razloga zašto je štampana Gramatika bosanskog jezika (1890), a taj zadatak je dobio Franjo Vuletić, profesor Gimnazije u Sarajevu.

Rad Komisije za jezik je „veoma bitan za stabiliziranje jezičnog izraza ili jednog oblika standardiziranja u to vrijeme u Bosni i Hercegovini, jer će se na temelju pravopisnih odredbi štampati ne samo udžbenici nego i knjige. (...) U vezi s radom Komisije za jezik bilo je tvrdnji o „Vladinim instrukcijama o osobenostima bosanskog jezika“, te konstatacija da je „Komisija dobila preporuku da izbjegava sinonime, koji se upotrebljavaju kod drugih, a to će reći sinonime koji se upotrebljavaju u Hrvata ili u Srba izvan Bosne i Hercegovine“(Papić1976:180)“ (Šator 2005:324-325). Ako uzmemo u obzir da je Papić bio historičar, te da se u svom radu pozivao na arhivsku građu,

jasno je da su ovakve teze koje je iznosio u svom radu bile vrlo simptomatične s obzirom na to da za ovakve tvrdnje „u Arhivu Bosne i Hercegovine nema potvrde u pisanim dokumentima“ (Šator 2005:325).

2.2. Gramatika bosanskog jezika (1890)

Kao što je već navedeno, nakon analize udžbenika, a zbog mnogo uvredljivih sadržaja u aktuelnim udžbenicima za muslimansku i jevrejsku omladinu, Komisija za jezik je predložila da se pišu novi udžbenici, između ostalih i gramatika. „Zemaljska vlada izdala je nalog 13. septembra 1884. br. 14025 / I Franji Vuletiću za štampanje Gramatike, a autor je rukopis Gramatike zajedno s ovim popratnim pismom uputio Zemaljskoj vladi 21. maja 1885. godine“ (Kevro 2016: 63).

Bez obzira na činjenicu da je Gramatika bosanskog jezika iz 1890. godine donijela i prve pravopisne odredbe na ovim prostorima, i bez obzira na činjenicu da je bila moderan udžbenik svog doba, iz nekog razloga Gramatika se skoro čitavo XX stoljeće prešućivala. A ako se pisalo o njoj, pisalo se kao o Kallayevom projektu koji mu je bio potreban jer je htio potvrditi svoju ideju bošnjaštva. „Gotovo u svim tekstovima o Gramatici bosanskog jezika (Kruševac, Bogićević, Pejanović, Papić, Kraljačić, Stančić i dr.) navodi se da je donošenje Gramatike bosanskog jezika Benjaminu Kallayu bilo potrebno da bi učvrstilo njegovu teoriju o bosanstvu (bošnjaštvu) kao zajedničkoj nacionalnoj odrednici svih stanovnika Bosne i Hercegovine.“ (Šator 2004: 103)

Ono što je posebno simptomatično u većini tekstova koji su govorili o Gramatici jeste pozivanje na Papićeve tvrdnje da originalni rukopis (manuskript) Gramatike ne postoji u Arhivu BiH. Svi koji su pisali o Gramatici polazili su od ove teze. Ipak, Muhamed Šator ispravlja Papićeve netačne navode: „Međutim, u Arhivu Bosne i Hercegovine postoji spis br. 53-45/88 (4. VI i 25. VI 1888), u kome se nalazi originalni rukopis (autograf) Gramatike bosanskog jezika kao i izvještaj Davorina Nemanića, tadašnjeg direktora sarajevske Gimnazije i uvaženog slaviste, koji je prema nalogu Zemaljske vlade pregledao rukopis, preradio ga zajedno sa Franom Vuletićem i izvršio brojne izmjene.“ (Šator 2005:327)

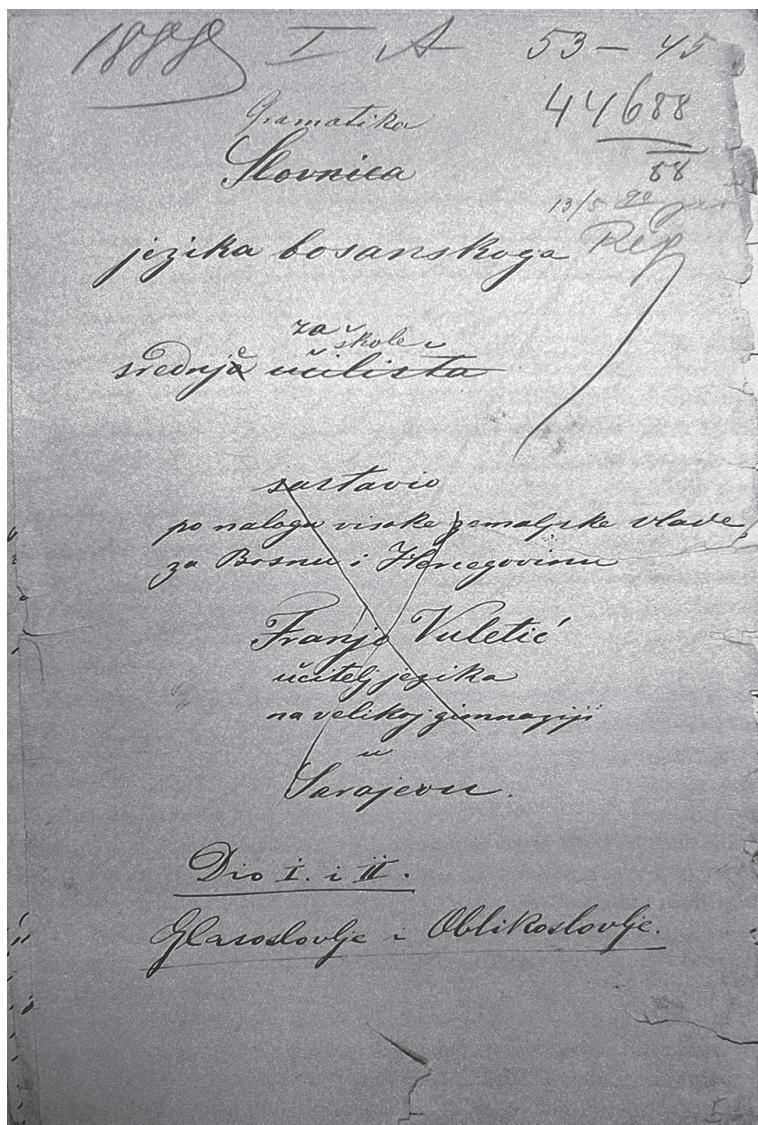
Papić je iznio i niz drugih netačnih tvrdnji, a niti jednu od tih tvrdnji nije potkrijepio arhivskim dokumentom. Nažalost, mnogi autori koji su kasnije pisali o Gramatici su često polazili od njegovih tvrdnji. Činjenica je da

je Gramatika bosanskog jezika objavljena 1890. godina na ćirilici i na latinici, ali bez potpisa autor. Papić je u tome vidio Vuletićevo neslaganja sa nazivom jezika, tj. tvrdio je da je Vuletić „postavio uslov da se naziv jezika motivije intencijama režima ili da se na udžbeniku ne objavljuje njegovo ime kao autor. Ta će gramatika, kao što ćemo vidjeti, biti objavljena bez potpisa autor. No, to ovdje ističemo da bi se znao razlog zašto se pojavljuje udžbenik bez potpisa autora.“ (Papić 1976: 182). Nažalost, Papić u svom radu ne navodi niti jedan arhivski dokument kojim bi potkrijepio svoju tvrdnju, dok, s druge strane, prešućivao je mnoge bitne činjenice.

Naime, Vlada je kao recenzenta Vuletićevog rukopisa imenovala Davorina Nemanića koji je rukopis preradio i doradio u tolikoj mjeri da bi se mogao smatrati koaturom Gramatike. (v. Šator 2004: 117-125). Osim toga, jasno se na originalnom rukopisu vidi naslovna stranica na kojoj je stajalo *Slovnica jezika bosanskoga za srednja učilišta*, a ispod toga: *sastavio po nalogu zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Franjo Vuletić učitelj jezika na velikoj gimnaziji u Sarajevu*. Taj tekst, uključujući i ime autora, je prekrizhen crvenom olovkom i ostao je samo naslov: *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole*. Crvenom olovkom je većinu ispravaka unosió Davorin Nemanić, što jasno ukazuje da je on prekrizho na naslovnici i ime autora. Međutim, o ovome Papić i ostali serbo-kroatisti nisu pisali. Također nisu pisali ni o činjenici da svi ostali udžbenici su objavljivani bez potpisa autora, ali sporna je bila samo Gramatika bosanskog jezika i to zbog imena jezika u naslovu. Također, treba spomenuti da Franjo Vuletić nije mogao biti protiv naziva bosanski jezik jer je predmet pod tim imenom predavao u Gimnaziji u Sarajevu.

Kao što se može zaključiti iz ovog kratkog pregleda, mnogi tekstovi o Gramatici bosanskog jezika su često pisani sa unaprijed zadatim tezama, a mnoge bitne činjenice su bile (ne)svjesno prešućivane. O Gramatici bosanskog jezika je dominirao stav da je ona rezultat potrebe Benjamina Kallaya u provođenju njegove ideje integralnog bošnjaštva, što, naravno, kao što se vidi iz svega navedenog, nije tačno.

Da se austrougarska vlast ozbiljno bavila pitanjem jezika u Bosni i Hercegovini, pokazuje i projekat koji je trebao rezultirati ozbiljnim naučnim skupom na kojem su se trebali analizirati rezultati Anketa o govoru prostog naroda iz 1897. Nažalost, do tog skupa nikada nije došlo, a Anketa o govoru prostog naroda iz 1897. godine nije ni danas u potpunosti obrađena. Dosada su obrađeni samo upitnici o govoru Stoca, Mostara (M. Šator), te o govoru Sarajeva (S. Halilović).

Naslovna strana Gramatike (Šator 2005: 347)

„Kallayeva smrt (1903) označit će kraj burnog dvadesetogodišnjeg perioda što će ga obilježiti ova ličnost koja je u svojoj ideji interkonfesionalnog bosanstva unaprijed bila osuđena na neuspjeh, jer je to vrijeme nacionalnog buđenja u Bosni i Hercegovini, čemu se ni Kallay ni austrougarska uprava nisu mogli suprotstaviti.“ (Šator 2004: 185) Nažalost, našavši se pod jakim

pritiskom hrvatskih i srpskih nacionalnih struja u Bosni i Hercegovini, Austro-Ugarska monarhija u oktobru 1907. godine donosi naredbu o ukidanju naziva bosanski jezik i uspostavlja se naziv srpskohrvatski. U duhu te politike i Gramatika bosanskog jezika se štampa 1908. godine, a zatim i 1911. godine, ali pod naslovom Gramatika srpsko-hrvatskog jezika. Ni ovaj put nije navedeno ime autora, ali o tome serbo-kroatisti nisu pisali.

3. Zaključak

Austro-Ugarska monarhija je dolaskom na prostor Bosne i Hercegovine nastojala posložiti stvari u skladu sa zapadnim vrijednostima, tj. nastojala je uraditi kompletnu reformu društva, privrede, obrazovanja, itd. Naravno, s obzirom na širinu djelovanja, jasno je da se nova vlast bavila i jezikom u Bosni i Hercegovini. Na osnovu dostupne literature i dokumenata, može se reći da je Austro-Ugarska monarhija imala jasnu jezičku politiku koju je nastojala i provoditi na teritoriju Bosne i Hercegovine. Dovoljne je navesti odluke o imenovanju jezika, formiranje Komisije za jezik, štampanje udžbenika, štampanje Gramatike bosanskog jezika, Ankete o govoru prostog naroda, ukidanja naziva bosanski jezik, revizija pravopisnih odredbi, itd. pa da ustanovimo da je nova vlast veoma ozbiljno shvatila pitanje jezika u složenoj zemlji kakav je BiH.

Može se reći da je nova vlast na čijem čelu je bio Kallay vodila probosansku jezičku politiku. Interesantno je koliko je Gramatika bosanskog jezika iz 1890. godine kroz XX stoljeće bila prešućivana i koliko se spominjala u negativnom kontekstu isključivo zbog naziva jezika u naslovu. Tako su mnogi historičari i lingvisti nadograđivali pogrešne teze koje je u svojim radovima iznosio Papić. Treba se naglasiti da je Papić u svojim tvrdnjama o Gramatici bosanskog jezika često iznosio paušalne tvrdnje i nije se pozivao na arhivsku građu. U prilog ovoj tvrdnji najbolje govori, između ostalog, i Papićeva tvrdnja da ne postoji originalni rukopis Gramatike. Međutim, Muhamed Šator je u Arhivu Bosne i Hercegovine otkrio originalni rukopis Gramatika i ispravio mnoge netačne navode koje susrećemo u serbo-kroatističkoj literaturi.

Činjenica je, dakle, da je Kallayeva jezička politika u Bosni i Hercegovini bila bazirana na afirmaciji bosanskog jezika, tj. onog jezika koji je Kallay i zatekao prilikom dolaska u Bosnu i Hercegovinu.

GRAMMAR OF THE BOSNIAN LANGUAGE (1890) IN THE CONTEXT OF AUSTRO-HUNGARIAN LANGUAGE POLICY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

SUMMARY

The paper gives a brief overview of the language policy pursued by Austria-Hungary when it came to Bosnia and Herzegovina in 1878. Namely, given the fact that the Austro-Hungarian monarchy was organized, it tried to introduce this order in Bosnia and Herzegovina in all fields, including the field of language. The first problem they encountered was language nomination. After that, the National Government formed the Language Commission, and soon after that, Fran Vuletić was given the task to write the Grammar of the Bosnian language. In this paper, we will pay special attention to some of the interpretations of the Grammar of the Bosnian language, as well as to a number of untruths that have been presented about the Austro-Hungarian language policy in Serbo-Croatian literature.

Keywords: Austro-Hungary, language policy, Benjamin Kallay, Language Commission, Bosnian Grammar, Bosnian

Literatura:

- Baotić, J. (2012): *Približavanje jeziku ili približavanje jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Hodžić, J.(2019): "Status bosanskog jezika u doba osmanske i austrougarske uprave Bosnom", Bošnia i Hercegowina. Kultura, literatura, jezyk, polityka, seria Balkany XX/XXI, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź
- Isaković, A. (1992): *Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
- Kalajdžija, A. (2016): „Počeci službene upotrebe bosanskog jezika“, *Književni jezik*, 27/1-2
- Kraljačić, T. (1987): *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Kevro, E. (2016): „Naučni stavovi i njihova interpretacija o *Gramatici bosanskog jezika* iz 1890. u odnosu na (dosada poznatu) arhivsku građu“, *Književni jezik*, 27/1-2
- Kevro, E. (2017):“ Nazivi jezika u službenim dokumentima za vrijeme austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini“, *Književni jezik*, 28
- Papić, M. (1976): *Tragom kulturnog naslijeđa*, Svjetlost, Sarajevo

- Solak, E. (2014): *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine*, Posebna izdanja, knjiga XX, Institut za jezik, Sarajevo
- Šator, E. (2016): „Doprinos Alije Isakovića bosnistici“, Zbornik radova Hercegovački naučnici i tradicija istraživanja u Hercegovini, FMON, Mostar
- Šator, M. (2004): *Bosanski/hrvatski/srpski jezik u Bosni i Hercegovini do 1914*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
- Šator, M. (2005): „Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske“, Jezik u Bosni i Hercegovini, Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije Oslo, Sarajevo-Oslo
- Šipka, M. (2001): *Standardni jezik i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini (1850-2000)*, *Dokumentni*, Posebna izdanja, knjiga II, Institut za jezik u Sarajevu
- Šipka M. (2006): *Jezik i politika: sociolingvističke analize*, Beogradska knjiga, Beograd

Belkisa Dolić

KONCEPTUALNE METAFORE ŽENA JE BILJKA I MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA U POEMI NA PRAVI PUT SAM TI, MAJKO, IZIŠO SKENDERA KULENOVIĆA

Sažetak: U ovome radu smo analizirali primjenu konceptualne metaforizacije u poetskom diskursu Skendera Kulenovića prije svega iz kognitivno-lingvističke, ali i iz književno-interpretacijske perspektive. Upotrijebljeni metaforički jezički izrazi depersonificirali su ženski i muški rod u biljni i životinjski svijet, a svojom inovativnošću te izuzetnom bremenitošću značenjem uspješno su dočarali karakter i odslikali društveni status patrijarhalnog muškarca u odnosu na patrijarhalnu ženu bosanskohercegovačkoga društva u prvoj polovini dvadesetoga stoljeća. Prema tome, prepoznatljiva Kulenovićeva vitalistička i panteistička percepcija svega postojećeg nije izostala ni u njegovoj socijalno angažiranoj poeziji.

Ključne riječi: izvorna domena, ciljna domena, metaforički jezički izraz, poema

Uvod

Prva asocijacija na sintagmu „konceptualna metafora“ jeste anglosaksonski lingvistički dvojac George Lakoff i Mark Johnson te 1980. godina. Radi se, naime, o knjizi *Metaphors We Live By* (koja se kod nas prevodi kao „Metafore s kojima živimo“ ili „Metafore koje život znače“), u kojoj je pomenuti tandem verbalizirao jedan kognitivno-lingvistički mehanizam, koji

se od pamtivijeka praktikuje, ali nikada se o njemu nije promišljalo na tako originalan, a zapravo jednostavan način.

Konceptualna ili pojmovna metafora je spoznajni proces konstruiranja značenja na temelju kojeg povezujemo dvije konceptualne domene: izvornu i ciljnu domenu. Izvorna ili polazna domena je ona koja pruža temeljne informacije za stupanje u odnos korelacije s ciljnom ili odredišnom domenom, koju valja definisati. Za izvornu domenu možemo reći da je to onaj koncept koji nam je dobro poznat ili jednostavniji (dakle, elemenat kojim se objašnjava) pa ćemo ga iskoristiti da bolje upoznamo onaj koji nije dobro poznat ili je kompleksniji, tj. ciljnu domenu (dakle, elemenat koji se objašnjava), jer između njih postoji neka podudarnost, sličnost, povezanost (jednom riječju motiviranost). To ćemo učiniti tako što ćemo pojedine dijelove, aspekte ili karakteristike izvorne domene povezati s pojedinim dijelovima, aspektima ili karakteristikama ciljne domene, a taj postupak se naziva preslikavanje ili poklapanje. Dakle, preslikavanje se u kontekstu konceptualne metafore odnosi na korespondenciju između dviju domena tako što skup naših znanja o izvornoj domeni preslikavamo na skup naših takoreći neznanja o ciljnoj domeni. Iz združivanja u parove određenih izvornih i ciljnih domena, odnosno iz spajanja dviju konceptualnih domena, proizlaze metaforički jezički izrazi. Drugim riječima, pomenuta misaona djelatnost dobija svoj odraz u jeziku tako da konceptualna metafora ima dvije razine: kognitivnu/spoznajnu i lingvističku/jezičku. Metaforički jezički izrazi koji su frekventni (i vrlo često čak standardizirani) nazivaju se konvencionaliziranim metaforičkim jezičkim izrazima, a oni koji se koriste rijetko (npr. samo jednom u nekom individualnom ili književnom izričaju) zovu se inovativnim metaforičkim jezičkim izrazima (up. Perović 2012, Stanojević 2008 i 2009; Smajlović-Šabić i Nikolić 2014; Kövecses 2005 u Đuras 2011).

U književnom jeziku, naročito poetskom, konceptualna metafora je čak i više od načina na koji poimamo svijet i jezički izražavamo to poimanje budući da nedvojbeno svjedoči o jezičkoj nadmoći, prosječnosti ili nemoći svoga stvaraoaca te može pružiti osjećaj ugone, ravnodušnosti ili neugode recipijentu. Posve je sigurno da književnici dijele većinu konceptualnih metafora s ostalim svijetom budući da su one obično univerzalne ili u najmanju ruku kulturno specifične, ali talenat, inspiracija i utreniranost književnih stvaralaca im omogućuje da ih koriste na inventivan način i s posebnom svrhom – naprimjer da prosvjetle naše iskustvo, propituju naše svjetonazore, kritikuju naše

ideologije i njihove posljedice (Perović 2012, Lakoff and Turner 1989 u Perović 2012)...

U sklopu istraživanja konceptualne metafore u bosnistici posebno su zanimljivi radovi koji su posvećeni stihovanom korpusu, odnosno koji tematiziraju konceptualnu metaforu u poeziji (npr. Smajlović-Šabić i Nikolić 2014, Spahić i Šabić 2020, Hodžić 2012, Hodžić 2014) te time identifikuju i demistificiraju svijetle primjere iskorištavanja metaforičkog koncepta u spoznajama ljudskog duha unutar bosanskohercegovačkoga književnog stvaralaštva. U tekstu koji slijedi nastavljamo u tom duhu – analizirat ćemo primjenu konceptualnih metafora ŽENA JE BILJKA i MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA u poetskom diskursu Skendera Kulenovića prije svega iz kognitivno-lingvističke, ali i iz književno-interpretacijske perspektive uz asistenciju svojevrsnog online rječnika (Hrvatski jezični portal – HJP) i iste takve enciklopedije (Hrvatska enciklopedija – HE).

Za početak smatramo nužnim objasniti terminološku sintagmu „metafora velikog lanca“ (*engl. the Great Chain metaphor*). To je, naime, metaforički sistem sačinjen iz četiri komponente, od kojih svaka može egzistirati samostalno, ali ipak pretežno koegzistiraju. Te četiri komponente su u suštini oblici postojanja organizirani u hijerarhiju na temelju odlika koje posjeduju i koje ih povezuju. Entitet / biće na višoj razini posjeduju sve odlike entiteta / bića na nižoj razini te dodatnu odliku koja ga određuje i osigurava mu višu poziciju u lancu. Tako čovjek uz atribute svojstvene životinjama (samim tim i biljkama) posjeduje i odliku racionalnog mišljenja, koja ga uz moralne i estetske odlike određuje i smješta na sami vrh velikog lanca. Uspostavljanjem ontološkoga preslikavanja unutar navedene hijerarhije, dakle ČOVJEK JE ŽIVOTINJA ili ČOVJEK JE BILJKA, najčešće se postiže pragmatički učinak derogacije jer dolazi do spuštanja referenta za razinu ili dvije niže (Lakoff i Turner 1989 u Milić 2013: 199 i 200). Pragmatički učinak derogacije postaje još jači kada generičke metafore velikog lanca ČOVJEK JE BILJKA i ČOVJEK JE ŽIVOTINJA bivaju specificirane¹: ŽENA JE BILJKA a MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA, što i jeste slučaj u poemi koju namjeravamo podvrgnuti analizi jer ona ima za cilj prikazati karakter i društveni status patrijarhalnog muškarca u odnosu na patrijarhalnu ženu bosanskohercegovačkoga društva u prvoj polovini prošlog stoljeća.

---

1 Poddomena, potpreslikavanje.

Konceptualna metafora ŽENA JE BILJKA

Upotreba leksema za biljke da bi se referiralo na ljudska bića uobičajeno se naziva biljnim metaforom.² Morfologija, funkcija i klasifikacija bilja obično se mapiraju kao čovjekov izgled i karakter, svrha te hijerarhija u društvu (Perović 2012). Ciljni koncept ŽENA i izvorni BILJKA imaju toliko toga zajedničkog u biološkom smislu da je preslikavanje moguće u veoma mnogo aspekata, no krenut ćemo od životnih faza oba organizma:

faze u životu žene	faze u životu biljke
1. začće	1. dormantnost
2. rođenje	2. klijanje
3. rast	3. rast
4. razvoj	4. razvoj
5. trudnoća	5. cvatnja
6. porođaj	6. plodonošenje
7. smrt ³	7. uginuće

Skender Kulenović konceptualizaciju žene kao biljke u poemi *Na pravi sam ti put, majko, izišo* postiže na tri načina: prvi način je direktno preslikavanje ključnih karakteristika tačno određene vrste biljke na tačno određenu ženu; drugi način je preslikavanje sastavnih dijelova biljke na dijelove tijela žene; treći način je preslikavanje određenih pojavnosti vezanih za svijet bilja (npr. prebivalište, neki prirodni procesi...) na svijet žene. Preslikavanje se vrši pomoću poređenja u užem smislu (poredbene konstrukcije) i poređenja u širem smislu (metaforički jezički izrazi).⁴

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjere 1) i 2) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *kadifa* i poredbena konstrukcija *kò kadifa* u kontekstu mlade djevojke (djevice). Kadifa je biljka cvjetnica, izrazito jakog mirisa, baršunasto mehkih latica, cvate od juna do zime, daje obilje otpornog sjemena, svake godine niče na istom mjestu – dakle veoma

2 A mogla bi se zvati i fitosemijom – naša tvorenica, prema zoosemiji (engl. *zoosemy*).

3 Faze pod brojem 1, 2, 3, 4 i 7 su zajedničke za čovjeka i životinju kao vrstu, a faze 5. i 6. su svojstvene samo jednoj podvrsti (žena, ženka).

4 „Aristotel na više mjesta navodi da je poredba vrsta metafore (a ne obrnuto; usp. npr. «poredba je metafora, mada među njima ima neznatne razlike»; 1407a 1-2). Međutim, klasična retorika, u skladu s Kvintilijanovom maksimom *metaphora brevior est similitudo*, metaforu svrstava u poredbe (Ricoeur 1975: 222). To je u skladu s objektivizmom u čijim se okvirima kreće: sličnost postoji u objektivnom svijetu, zadana je logičkim redom stvari, a poredba je izriče na jasan i nedvojbena način“ (Stanojević 2008: 22).

jednostavna za uzgoj/njegu – i tradicionalni je stanovnik bošnjačkih avlija i bašči (up. HE). Baš kao što su botaničari opisali kadifu, sociolozi bi mogli opisati patrijarhalnu bošnjačku ženu: čistog (dakle i mirisnog) tijela i duše, nježna, rađa od početka do kraja polne zrelosti pa tako izrodi obilje djece, ne napušta ognjište unatoč brojnim nedaćama i iskušenjima koja pred nju život stavlja – jednostavno rečeno pruža puno, a zadovoljna je s malo.⁵ Iako kadifa cvjeta u raznim bojama, u poemi se na oba mjesta spominje isključivo bijela kadifa – i ne bez razloga. Naime, bijela boja je u većini kultura simbol čistoće i nevinosti (naivnosti), a ni u bošnjačkoj nije drugačije⁶ – žene muslimanke su u tom periodu kao znak pokornosti Bogu i mužu zaklanjale svoje tijelo od tuđih pogleda, a samim tim i od sunca, pa su bile izrazito bijele puti.

1) *čista da dođe onome koji joj je zapisan,*
***kadifa** bijela i kap rose sabahske*
na njegov dlan

2) *i k'o kadifu bijelu i kap rose sabahske*
mom je ocu
donesoše

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 3) za ženu u ulozi majke upotrijebljena je poredbena konstrukcija *ko jasika*. Jasika, drvo iz porodice vrba, na latinskome jeziku se zove *Populus tremula* („stablo koje drhti“), a u narodu još i *trepetiljka*. Takav naziv ova biljna vrsta je dobila zato što njeni listovi trepere i na najslabijem vjetru, tj. povjetarcu (up. HE).⁷ Baš kao što majka strepi i drhti nad novorođenčetom, naročito prvorođenim – odmah nakon poroda stalno provjerava da li joj dijete diše, a kasnije (tj. cijeli život) kako diše.

3) *Nad dahom mi je strepila ko jasika.*
Da joj ostasam – Allaha svog je molila –

5 Na jednome botaničkom sajtu (Agrosavjet) piše da “puževi obožavaju kadificu pa ćemo je u ovom slučaju iskoristiti kao žrtvu kako bi zaštitili ostalo bilje“. I ovaj aspekt bi se mogao preslikati na ciljni koncept ŽENA.

6 Ovo možemo povezati s konotacijima boja u narodnim vjerovanjima. „Tako su u domaćoj kulturi oblikovani hromatski koncepti DOBRO JE ČISTO/BIJELO/ SJAJNO i LOŠE JE TAMNO/CRNO. Čistoća, bjelina i sjaj opće su kulturne vrijednosti koje se cijene“ (Spahić i Šabić 2020: 124).

7 Na jednome botaničkom sajtu (Plantea) piše: „(...) u mladosti je glatka i bijela do žutosmeda, a kasnije postane tamnosiva, ispucana i izbrazdana“. I ovaj aspekt bi se mogao preslikati na ciljni koncept ŽENA.

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 4) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *stabljika* za žensku konstituciju. Stabljika je dio biljke koji ima nekoliko funkcija: nosi i podupire listove i cvjetove, omogućuje im pristup svjetlosti, provodi vodu i mineralne tvari od korijena do listova i odvodi asimilata iz listova do ostalih organa na stabljici i do korijena (up. HE). S druge strane žena ne predstavlja financijski, ali zato predstavlja moralni oslonac članovima svoje porodice jer u životnim nedaćama i iskušenjima ona je ta koja je zadužena za strpljenje i utjehu; ona je ta koja spravlja hranu, koja brine o domaćinstvu i naposljetku ona je ta koja donosi na svijet podmladak. Prema tome, funkcije žene i stabljike su identične. Obje su naizgled krhke i sporedne, ali zapravo čvrste i centralne figure.

4) *Mati moja:*

Stabljika krhka u saksiji.

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 5) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *čашke* (vanjski dio cvijeta, ovojnica) za ruke mlade djevojke pokupljene u položaj polušake u koje šapuće svoja nadanja i strahove. I čaške i šake su okrenute prema nebu, prema svome Stvoritelju – prve podupiru molitve, a druge latice.

5) *Na pjesmu: mjesečinu,*

na dlanove: čaške rumene Allahu otvorene

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 6) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *čehlibar*. Čehlibar, odnosno čelibar ili jantar je fosilna smola nekih vrsta crnogoričnog drveća, koja poliranjem dobija jako lijep sjaj pa se od nje izrađuje nakit i ukrasni predmeti. Čehlibaru su u narodu pridavana različita natprirodna, zaštitnička i iscjeliteljska svojstva pa se njegov nastanak u mitologijama često objašnjavao božanskim uticajem. Naime, njegova magijska uloga potječe⁸ još iz antike: u najstarijim grčkim mitovima navode se osobita svojstva jantara nastalog od suza koje su ronile vodene nimfe Helijade nad mrtvim bratom Faetonom (up. HE). I u stihovima Skendera Kulenovića je riječ o ženskim suzama, suzama koje kaplju iz očiju nedužnog i pobožnog stvorenje kojemu je načinjena ogromna nepravda

---

8 A zadržala se i do današnjih dana. Naprimjer, bebama se još uvijek stavljaju ogrlice od jantara kako bi ublažile tegobe pri nicanju prvih zubića i kao takve se prodaju čak i u apotekama.

i neopisiv(a) bol, suzama koje kaplju po brojanici i koje će u kombinaciji s dovama (riječi iz Kur'ana + samostalno osmišljene, krajnje intimne molitive) proizvesti magiju u vidu muškog djeteta, takoreći (nak)nade.

- 6) *U četiri tupa duvara klonulo je othukivala*
“Golemo nešto, golemo sam ti skrivila”- Allaha je
zazivala – svakog klanjanja.

*Na tespih žuti suze **čehlibara**,*
na žute usne: zapis koji šapće,
na dlanove: žuta, Allahu otvorena sureta,
Allah joj njezin,
prstom svoje milošte,
otrese sa njene zvijezde sudbine
rosu vedre rumeni
nur u pomrčinama:

Te noći,
ja joj se rodih: sin ko san!

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 7) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *cimet* u kontekstu ženskog tijela. Cimet je jedna od najstarijih istočnjačkih mirodija, začim koji se stavlja prilikom kuhanja raznoraznih poslastica (slatkiša i likera) kako bi imale aromatičan miris i okus (up. HE), koji se ovdje pripisuju i mladome ženskom tijelu. Jer muž konzumira oboje – sladi se jelom koje ona spremi, ali i njenim tijelom (uporedi s metaforičkim konceptom JAKA ŽELJA / POŽUDA / STRAST JE GLAD).

- 7) ***cimetom** jela i tijela,*
zalud ga je, zalud dočekivala

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 8) upotrijebljena je poredbena konstrukcija *ko hurma*. Hurma / datul(j)a je drvoliki biljni rod iz por. palma. Iz ženskih cvjetova se razvijaju slatki i mirisni plodovi, koje nutricionisti širom svijeta smatraju najzdravijim voćem zbog širokog spektra kako zdravstvenih tako i hranjivih vrijednosti – umanjuje osjećaj gladi, opskrbljuje tijelo vitaminima, mastima i mineralima te ga štiti/liječi od brojnih oboljenja (up. HE). S druge strane, dojka kao organ/žlijezda ženskog tijela

poslije poroda izlučuje mlijeko, koje naučnici različitih orijentacija smatraju najpročišćenijom supstancom na planeti, bez nadomjestka kad je u pitanju prehrana i razvijanje imunološkog sistema kod novorođenčeta. Čudo prirode, eliksir zdravlja, dragocjena tvar... – sve su to sintagme koje se upotrebljavaju kada treba opisati značaj bilo majčinog mlijeka, bilo hurmi za organizam ljudskog bića. Skender Kulenović ih je u primjeru ispod stavio jedno do drugog, uz znak jednakosti (tj. *ko*).

- 8) *Dojkom ko **hurmom**
na usta mi je u bešici slazila.*

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 9) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *sok* za majčino mlijeko. Sok je tekućina iscijeđena iz voćnih plodova i biljaka kao napitak s obiljem hranjivih sastojaka (up. HE). Majčino mlijeko je, kako ranije rekosmo, iscijeđeno iz mliječnih žlijezda žene i također je napitak od iznimne hranjivosti. Sličnost je i više nego očigledna: ljudski nektar vs. biljni nektar.

- 9) *A ona,
ko zemlja pregladnjela,
u žile sinu-jablanu svoj zadnji **sok** je brizgala*

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 10) i 11) upotrijebljeni su metaforički jezički izraz *listovi* (na nogama), *jagode* (na prstima) te *drvenile*, a to su u obrađivanom tekstu jedini primjeri konvencionaliziranih metafora. Kako god, i oni upućuju (ali i počivaju) na kognitivnom mehanizmu: ČOVJEK JE BILJKA. Međutim valja napomenuti da vrhovi majčinih prstiju nisu nazvani uobičajeno jagodicama, nego *jagodama*, koje su od tespiha *drvenile* – postajale drvene, tj. ukočene, utrnule, krute, tvrde, plosne... Uz takvu teksturu, izgled i namjenu jednostavno ne ide deminutiv „jagodice“.

- 10) *Od tespiha su joj **jagode drvenile**.
Od aminanja joj usnice mavenile.*

- 11) *Djevojkom,
s ledenog Šumeća pod kućom vodu je grabila đugumom
i preko sokaka, zavrnutih dimija,
rumenim je **listovima** trepetala.*

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjer 12) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *saksija* za životno stanište žene. Svaki organizam ima svoj biotop, odnosno uže životno područje u kojem postoje životni uvjeti za određeni broj biljnih i životinjskih vrsta, a ono može biti prirodno ili doprirodno (up. HE). U prirodnom staništu su optimalni uvjeti za dati organizam, a u doprirodnom se oni manje ili više uspješno simuliraju – od čega će uveliko ovisiti njegov kvalitet, produktivnost i životni vijek. Prirodno stanište pastrmke je rijeka, a doprirodno akvarij; prirodno stanište orhideje je tropsko planinsko područje, a doprirodno posuda (saksija, vaza); prirodno stanište žene je roditeljska kuća, a doprirodno muževa kuća. Tip biotopa nije bitan, važno je da li u njemu organizam buja ili obitava, tj. da li živi ili životari. U kontekstu analizirane poeme definitivno je posrijedi potonje (na što nas upućuje odrednica *krhka* u prethodnoj sintagmi *stabljika krhka*). Osim toga, *saksija* može implicirati nepomičnost žene, odnosno njezinu vezanost za jedan omeđen prostor – kuću.⁹

12) *Mati moja:*

Stabljika krhka u saksiji.

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjere 13), 14) i 15) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *rosa*. Za svaku vrstu biotopa značaj atmosferskih padavina je nemjerljiv. U niske atmosferske padavine spada, između ostalog, rosa – oborina u obliku vodenih kapljica koje na ohlađenu tlu i predmetima blizu tla (najčešće na biljkama dajući im potrebnu vlagu naročito u procesu vegetacije na biljkama) nastaju kondenzacijom vodene pare iz slojeva zraka uz tlo, kada temperatura zraka padne ispod rosišta. Nastaje u predvečerje i noću, za vedra i mirna vremena, kada tlo isijavanjem gubi toplinu, a nestaje nakon izlaska Sunca (HE). Drugim riječima, rosa je oličenje

9 Slične opise ženske statičnosti, tj. stroge vezanosti za kućni prostor, nalazimo i u drugim djelima bosanskohercegovačke književnosti iz tog perioda. Npr:

„Bila je to jedna kutija – soba, i po njoj išlo napačeno mršavo lice, noge u papučama, izbljedujele dimije i blag predan pogled. Majka! Od zida do zida, od vrata do peći, od ručka do večere, od jeseni do proljeća, u zidovima, među četiri zida, uzidan, tekao je nelijep ženski život. (...) U polumraku “zelene odaje” čamila je mati i krpila. Duvarevi tamni, u sjenci pili su krv iz ženskih obraza. (...). Sakrivena iza žalosnog crnog vela, “vale”, uvijena u široko platno, zar, krila se od ljudi kada je u rijetke dane trebalo proći ulicom. Kroz naš “halvat” prolazile su tetke, daidžince, nane, babe, žene i žene, donosile na licu mrke vale, u zjenicama pokornost. Ispijale su kahve, razgovarale o košuljama i smjerno zaklanjale lica kada bi otac naišao. Čuđah se: jesu li imale oca. Jesu li ikad bose skakale po livadama? (...)“ (citat iz pripovijetke *Majka*, autora Zije Dizdarevića).

čistoće i koristi, baš kao čedna i vrijedna žena mužu (primjer 13), baš kao čedo majci (primjer 14). U zadnjem primjeru (primjer 15) rosa pada po kosi djevojčice, odnosno po lišću biljčice.

13) *čista da dođe onome koji joj je zapisan,
kadifa bijela i kap **rose** sabahske
na njegov dlan*

14) *Allah joj njezin,
prstom svoje milošte,
otrese sa njene zvijezde sudbine
rosu vedre rumeni
nur u pomrčinama:*

*Te noći,
ja joj se rodih: sin ko san!*

15) *U mejtefu,
u žutoj sufari i bijeloj bradi hodžinoj,
ovaj i onaj svijet ugleda:
Po kosi osjeti **rosu** meleća*

U analiziranoj poemi nekoliko puta se rumenom i žutom bojom opisuju dijelovi ženskog tijela, bojama kojim se inače opisuju i cvjetovi te plodovi biljaka – mladi su rumeni, uvehli žuti. Ovdje se za listove na nogama i ženske ruke u djevojačkoj dobi kaže da su rumene, dok se za usne i obraze žene koja je (prerano, pod teretom bijednog života) ostarjela kaže da su žuti.

*Djevojkom,
s ledenog Šumeća pod kućom vođu je grabila đugumom
i preko sokaka, zavrnutih dimija,
rumenim je listovima trepetala (...)*

*Na pjesmu: mjesječinu,
na dlanove: **čашke rumene** Allahu otvorene (...)*

*Na tespih žuti suze ćehlibara,
na **žute usne**: zapis koji šapće,
na dlanove: žuta, Allahu otvorena sureta (...)*

*Ko trulež slezenu
memla joj je progrizala zelena
dva žuta obraza u četiri siva duvara (...)*

Metaforički jezički izrazi koji upućuju na konceptualnu metaforu ŽENA JE BILJKA pretežno su imenice (zabilježili smo samo jedan glagol i dva pridjeva), samostalno ili u sklopu poredbene konstrukcije (*kao* + imenica) i uglavnom su ženskog roda, što je bilo za očekivati. Upotrijebljeni metaforički jezički izrazi mogu biti jednokratni ili ponavljani, ali uvijek se odnose se na istu žensku osobu – majku, u njejoj mladosti, zrelosti i poznim godinama.

Za muško dijete u dojenačkoj dobi u tekstu analizirane poeme upotrijebljen su metaforički jezički izrazi *krna* i *haši* te poredbene konstrukcija *ko jablan* i *sin-jablan*¹⁰ (primjeri pod 16, 17 i 18), koji indirektno upućuju na konceptualnu metaforu ŽENA JE BILJKA (u toj dobi kod djece nema ni naznaka roda, ali ako je majka konceptualizirana kao biljka, i njen porod se posljedično konceptualizira kao izdanak biljke). *Krna* (kana / kna / hena) je žućkasto-zeleni prašak od lišća biljke iz porodice vrbica, koji služi za bojenje kose – naročito na Orijentu – u smeđecrveno s kovinastim sjajem (up. HE). *Krna*, odnosno novorođenče, u stanju je učiniti neprimijetnim majčine prerano osijedjele vlasi, koje su se pojavile već s prvim djetetom, a rodila ga je u ranoj mladosti. *Hašiš* ili kanabis je psihoaktivni produkt konoplje te jedan od najstarijih lijekova – upotrebljavao se kao opće sredstvo za smirivanje, protiv bolova i grčeva, kod padavice, amenoreje, za smirenje kašlja i posebno kod migrene (up. HE). *Hašiš*, odnosno novorođenče, ublažilo bi majčine tupe glavobolje, na neki način olakšalo tešku svakodnevnicu (nedostojnu) jedne žene – jednog prevrijednog, a tako malo priznatog bića. Dakle, novorođenče je upoređeno sa preparatima biljnog porijekla za prekrivanje tragova starenja i za ublažavanje boli. *Jablan* je pak stablo iz porodice vrba, visoke uske krošnje, često sađen u drvoredima i perivojima (up. HE). I upravo tako svaka majka zamišlja svoje novorođenče kad poraste: visok, vitak, stasit, stamen, svugdje rado viđen i koristan.

16) *Odlomih joj se od srca:*

*Bjeh joj **krna** bakarna preranim sjedinama.*

Bjeh joj sunce u četiri duvara.

***Hašiš** tupim moždanima.*

¹⁰ Ova poredba je naročito stilogena zbog svoje polusloženičke forme.

17) *Nad dahom mi je strepila ko jasika.
Da joj ostasam – Allaha svog je molila –
ko jablan uz vodu,*

18) *A ona,
ko zemlja pregladnjela,
u žile sinu-jablanu svoj zadnji sok je brizgala*

Kao što smo mogli vidjeti na temelju prethodno razrađenih primjera životni ciklus i struktura ženskog i biljnog organizma mogu biti i vrlo često jesu iskoristivi za preslikavanje u procesu konceptualne metaforizacije, no postoji i drugi aspekt koji povezuje te dvije domene, a koji smo ostavili za kraj kao možda najbitniji u kontekstu analizirane poeme. Naime, biljka se od ostalih živih bića, čovjeka i životinje, razlikuje po svojstvu neaktivnosti (u smislu nepokretljivosti)¹¹. Kada se to svojstvo aktivira pri konceptualizaciji osobe u ciljnoj domeni – u fizičkom ili psihičkom smislu – u kulturi zapadne tradicije zadobija vrlo negativno određenje. Naime, neaktivnost je devijacija u odnosu na kulturno očekivano i poželjno ponašanje. Osoba koja je okarakterizirana kao neaktivni član zajednice, negativno je određena jer se njome može dominirati (Čizmar 2016: 102–104). Ovo svojstvo neaktivnosti za sobom povlači i druga negativno određena svojstva poput nekorisnosti (žena se doživljava kao kućni inventar, u najboljem slučaju ukras), osjetljivosti (žena se smatra psihički i fizički slabom), neznanja (žena nije u stanju samostalno odlučivati o sebi, a pogotovo ne o drugima), nesposobnosti (žena ne umije raditi ništa osim kućnih poslova), naivnosti (žena lahko nasjeda i podložna je manipulaciji), koja su potpuno ili djelimično utkana u karakter lika Majke.

Konceptualna metafora MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA u poemi *Na pravi put sam ti, majko, izišo*

Upotreba leksema za životinje da bi se referiralo na ljudska bića uobičajeno se naziva zoosemijom ili životinjskom metaforom. Životinjska snaga, veličina, potentnost, hijerarhija i moć u životinjskom svijetu mapiraju se kao čovjekova snaga, veličina, potentnost, hijerarhija i moć (socijalni status, situiranost...) u društvu (Perović 2012). Konceptualnu metaforu

¹¹ Biljka je usađena, tj. pričvršćena, za tlo i samim tim statična.

MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA u ovom slučaju bi bilo dobro upotpuniti dvama modifikatorima pa da izgleda ovako: (PATRIJARHALNI) MUŠKARAC JE (DIVLJA) ŽIVOTINJA jer je Kulenović implicitno stavio akcenat upravo na ta pojmove koje smo mi smjestili u zagrade. Dug je spisak podudarnosti između povezanih koncepata, ali izdvojit ćemo samo neke krucijalne, vezane za ponašanje:

karakteristike patrijarhalnih muškaraca	karakteristike divlje životinje
ostaju cijeli život na očevini privrjeđuju zaštitnici su svoje porodice, a ne šticećnici nude brak tendencija ka dominantnosti na svim poljima izraženije instinktivno ponašanje izraženija agresivnost jača konstitucija tijela	žive u prirodnom staništu same se snalaze za hranu same se brane od grabljivaca same biraju partnere same odlučuju o organizaciji teritorija izraženije instinktivno ponašanje izraženija agresivnost jača konstitucija tijela

Skender Kulenović konceptualizaciju patrijarhalnog muškarca kao divlje životinje u poemi *Na pravi sam ti put, majko, izišo* postiže preslikavanjem tačno određenih karakteristika tačno određene vrste životinje na tačno određenu mušku osobu. U procesu konceptualne metaforizacije se i inače preslikava samo nekoliko osobina jednog pojma na drugi, a nikako pojam u cijelosti. U primjerima koji slijede akcenat je na negativnim osobinama životinja, što je gotovo pa pravilo¹² jer čovjek se zapravo želi distancirati od životinja kao nižih bića te im stoga najčešće pridaje negativna obilježja (Hrnjak 2014: 3).

U stihovima analizirane poeme koje smo ovdje označili kao primjer 19) upotrijebljen je najprije metaforički jezički izraz *trut* za oca lirskog subjekta, odnosno za muža glavne junakinje. *Trut* se leksikografski definira kao „1. *zool.* pčelinji mužjak koji oploduje maticu; 2. *pren.* onaj koji živi od tuđeg rada; gotovan“ (HJP). I to je uistinu pravi opis oca / muža – jedino dobro što je učinio za majku jeste to što joj je podario dijete (premda je ono prije posljedica njegove strasti, nego izraz blagonaklonosti prema supruzi), a njegovo begovsko porijeklo mu je priuštilo da živi rastrošno i preko kmetovskih leđa. Lijenost, pijanstvo i pohota su njegove ključne tri osobine, a takav čovjek je *vukodlak*

12 Primjera konceptualne metaforizacije ČOVJEK JE ŽIVOTINJA s akcentom na pozitivne osobine je dosta manje, npr. hrabrost (*lav*), marljivost (*mrav*), vitkost, elegancija (*labud*)...

(„onaj koji za puna mjeseca poprima izgled i ćud vuka“ – HJP) i *hajduk* („vrlo oštra, povremeno nasilna osoba, s kojom je nemoguće izići nakraj“, odmetnik – HJP) kako za svoju porodicu, tako za svoju kuću. Naročito u sitne sate, odnosno u gluho doba noći, kad se vrati tamo gdje i kome bi trebao da pripada:

19) A *trut begovski i rakija*,
u ocu muška pomama
– kućni *hajduci vukodlaci* –
kuću i dušu joj ko vode rastakahu

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjere 20) i 21) upotrijebljeni su metaforički jezički izrazi *zvjerao* i *kurjački* kako bi se što bolje prikazala netrpeljivost između dva društvena staleža, između kmetova i aga (Mihajlo – otac; Mihajlov otac – očev otac). Glagol *zvjerati* znači „bacati brze, nemirne poglede na razne strane, plašljivo se ogledavati“ (HJP), odnosno pogledati kao zvijer koja hoće da napadne ili se boji da bude napadnuta. Prilog *kurjački* znači činiti nešto kao „kurjak, na način kurjaka“ (HJP). Kurjak je inače naziv za određenu pasminu vuka – bosanskohercegovački vuk, mesožder, grabežljivac, krvoločni predator.¹³ Odnos između oca i Mihajla, odnosno između njihovih predaka, baš i jeste zvjerski, kurjački i najbolje ga opisuje poslovice: Čovjek je čovjeku vuk.

20) *dok je stari*
Mihajlo, na plastu sijena plamen osvjetnik,
sjekiroj plast rasijecao, hak begovski sjekao
i ispod kivne oštrice zvjerao na mog oca u hladovini –

21) *Djedovi su nam se kurjački*
očima priječali u grla,

U stihovima analizirane poeme koje smo označili kao primjere 22) i 23) upotrijebljena je poredbena konstrukcija *ko škorpije* te metaforički izrazi, *kurjaci*, *repine* i *viju*, a svi se odnose na neprijateljsku vojsku. Škorpija se u rječniku definira kao „člankonožac iz reda *Scorpionidea* s otrovnom bodljom na zatku“ (HJP), koji lovi noću. Zar može slikovitiji opis za dušmane? Neprijatelji

---

13 Na jednom sajtu za – između ostalog – kulturu življenja (Turist plus) piše da je vuk „omražen pa psi, medvjedi i lisice neće jesti vučje meso, dok vuk najradije jede meso svog bliskog rođaka psa, koje mu je prava poslastica“. Uistinu slikovit opis odnosa između aga i kmetova.

su i ranije u tekstu nazvani *kurjacima*, ali sad se im se ovdje dodaje dopuna *došljaci* kako bi se napravila distinkcija između domaćih (kmetovi vs. begovi) i stranih (partizani vs. njemački i drugi okupatori) neprijatelja. Dušmanima se pripisuje *rep* („*anat.* organ na zadnjem dijelu leđa sisavaca, više ili manje dugačak i pokretljiv, kao produžetak kralješnice“ – HJP), dakle dio tijela koji nije svojstven čovjeku, nego životinji, ali se usto još ne upotrebljava uobičajena množina *repovi*, nego *repine* – augmentativ kao intenzifikator negativne emocionalne obojenosti. Njihovo jaukanje se poistovjećuje s oglašavanjem ranjenih zvijeri upotrebom metaforičkog izraza *viju* („urlati, urlikati, zavijati / vuk, pas/“ – HJP).

22) *Iz usta tuč ispalismo:*

tuč-zakletvu

da ćemo ih stući ko škorpije!

23) *i sada oni, došljaci-kurjaci,*

iz loga tegle krvave repine,

sugluho viju u našem požaru...

Metaforički jezički izrazi koji upućuju na konceptualnu metaforu MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA pretežno su imenice (zabilježili smo samo dva glagola i jedan prilog), samostalno ili u sklopu poredbene konstrukcije (*kao* + imenica) i obavezno su muškog roda, što je bilo za očekivati. Upotrijebljeni metaforički jezički izrazi ne odnose se uvijek na istu mušku osobu, već na nekoliko sporednih likova.

Za muško dijete u dječjačkoj dobi u tekstu analizirane poeme upotrijebljeni metaforički jezički izrazi *janje*, *vižle* i *vuče* (primjeri pod 24, 25 i 26) indirektno upućuju na konceptualnu metaforu MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA (u toj dobi kod djece se počinje formirati svijest o rodu po uzoru na roditelja istog pola, dakle na oca, ali budući da nije još uvijek do kraja uobličen, Kulenović koristi nazive za mladunčad, tj. imenice srednjeg roda). *Izgubljenim janjetom* je nazvan lirski subjekt u odnosu na svoju majku; *preplašenim vižletom* nazvan je Jovan u odnosu na svog oca, a *dva vučeta* se odnosi na njih dvojicu u slasnom objedu. Međutim, u primjeru pod 27) upotrijebljen je metaforički jezički izraz *hrtovi* (*hrt* – „*kinol.* vrlo brz lovački pas /*Canis familiaris gradus*/, gonič vitka tijela, udubljena trbuha i dugih nogu“ – HJP) za lirskog subjekta i Jovana kao vitalne momke, u žaru borbe (dakle u ovom slučaju je metaforički koncept

postignut korišćenjem imenica koje označava mužjaka i, naravno, u muškom je rodu).

24) *Za mojim krivim petama i progledalim hlačama,
prašinom svjetskih drumova.
tužno,
ko ovca za izgubljenim **janjetom**,
išle su njene usne i oči posivjele:*

25) *Sjećaš se klapčičća uz njegovo koljeno.
vižleta preplašenog, rumenog Jovana?*

26) *ja i Jovan
goli u dušama,
goli na konjima,
žilave grive smo uz zelene obale stiskali, –
dva **vučeta**,
u divljoj smo se rumenoj prohi krkali, –*

27) *i ratovasmo skokom **hrtova**,
i ratovasmo vilicom ratnika,
i ratovasmo zenicom pobjednika,*

Jedan od zadataka književnosti je da definiše čovjeka na svakom stepenu njegovog razvoja, a ljudi o kojima je u tematiziranoj poemi riječ su ni manje ni više doli krvoločne životinje (Hodžić 2014: 1028). Dakle, u prethodno razrađenim primjerima zoonimi prvenstveno imaju ulogu tumačiti ljudski karakter na temelju instinktivne osobine.

Upravo smo pokušali posredstvom teorije konceptualne metafore i njene aparature dodatno osvijetliti neke aspekte Kulenovićevoga pjesničkog stvaralaštva. Njegov poetski korpus bez sumnje nudi širok pojmovni horizont konceptualnih metaforičkih realizacija, a mi smo ih se se ovom prilikom samo ovlaš dotakli budući da smo analizi podvrgnuli samo jednu poemu. To nas nipošto nije spriječilo da spoznamo kako bogatstvo njegovoga unutrašnjeg svijeta (poimanje, iskustvo, obrazovanje), tako i bogatstvo njegovoga poetskog izraza (maštovitost, unikatnost, otmjenost). I ne samo to! Spoznali smo i socijalni kontekst u kom je stvarao, što je možda i najvažnije. Temeljne vrijednosti bosanskohercegovačke kulture (čit. porodični odnosi) u prvoj

polovini 20. stoljeća bez sumnje su koherentne s metaforičkim ustrojem prethodno tematiziranih koncepata – Kulenović je pomoću leksika iz značenjskih kategorija flore i faune uspio stvoriti nesvakidašnje metafore i sintagme te pomoću njih progovoriti o jednoj univerzalnoj, a oduvijek delikatnoj temi – status muškarca i žene u bračnoj zajednici, a samim tim i u društvu. Prema tome, metafora je definitivno pogodno sredstvo da se o nepoznatim ili manje poznatim stvarima s malo riječi kaže puno toga (up. Perović 2018, Spahić i Šabić 2020: 122, Šator 2012: 243, Hodžić 2012: 107).

Zaključak

Konceptualna metafora je zadivljujuća sposobnost uma da filtrira korespondencije između različitih entiteta da bi potom iskoristio znanje o spoznajno bližem entitetu za bolje razumijevanje onog spoznajno daljeg. Ta vrsta kognitivnog procesa je čini se urođena i kao takva svojstvena svim ljudima, naravno u duhu kulture kojoj pripadaju. Međutim, nisu svi govornici jednoga jezika u stanju njome se služiti na identičan način. Posebno vještim korisnicima principa konceptualne metafore opravdano se smatraju književnici. Oni jednostavno znaju odabrati pravi trenutak, pravo mjesto i pravu dozu za konceptualne metafore, njima polazi za rukom postojeće konceptualne metafore oblačiti u posve novo ruho ili čak stvarati nove, unikatne, koje će ući u antologije.

Jedan od takvih virtuoza je sasvim sigurno bosanskohercegovački poeta Skender Kulenović sa svojim specifičnim tipovima figurativne jezičke uporabe. Naprimjer, u tekst poeme *Na pravi sam ti put, majko, izišo* utkao je brojne metaforičke jezičke izraze koji odražavaju princip konceptualizacije ŽENE kao BILJKE, a MUŠKARCA kao ŽIVOTINJE, prilikom čega je izvršio depersonifikaciju oba roda. Pri analizi smo nastojali detektirati koji dijelovi domena su povezani (preslikavanje) i objasniti zašto baš oni (motivacija) te ih obavezno oprimjeriti. Primjeri pokazuju uvjerljivu dominantnost korištenja metaforičke sposobnosti na sintagmatskoj razini (inovativni metaforički jezički izrazi) u odnosu na paradigmatšku (konvencionalni metaforički jezički izrazi). Upotrebom tzv. metafore velikog lanca (engl. *the Great Chain Metaphor*) Skender Kulenović je uspio čak i svoje izričito socijalno angažirano stvaralaštvo ne samo prožeti nego uroniti u vitalističku i panteističku viziju svijeta.

CONCEPTUAL METAPHORS WOMAN IS A PLANT AND MAN IS AN ANIMAL IN SKENDER KULENOVIĆ'S POEM "NA PRAVI PUT SAM TI, MAJKO, IZIŠO"

ABSTRACT

This paper analyzes the use of conceptual metaphorization in the poetic discourse of Skender Kulenović, primarily from a cognitive linguistic perspective but also from a literary interpretive one. Kulenović uses metaphorical linguistic expressions to depersonalize the feminine and masculine gender by representing men and women as flora and fauna. The metaphorical linguistic expressions, being exceptionally innovative and riddled with meaning, successfully evoke the character and social status of the patriarchal man in relation to the patriarchal woman of Bosnian society in the first half of the 20th century. Therefore, Kulenović's recognizable vitalistic and pantheistic perception of everything in existence is not absent even in his socially engaged poetry.

Keywords: source domain, target domain, metaphorical linguistic expression, poem

Izvori

Kulenović, S. (1971), *Pjesme*, Sarajevo: „Veselin Masleša“

Hrvatski jezični portal (HJP), <<http://hjp.znanje.hr/>>

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje (HE), <<http://www.enciklopedija.hr>>

Literatura

Duras, Goran (2011): „Metafora i pitanje univerzalnosti“ (Prijevod iz djela: Zoltán Kövecses, *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2005, 1-13), *Hrvatistika* 5, 185–195.

Čizmar, Ivana (2016): „Uloga konceptualne metafore ČOVJEK JE BILJKA u sagledavanju razlika i sličnosti među kulturama hrvatskogai anglosaksonskogagovornog područja (Doktorski rad)“, Osijek: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Hodžić, Jasmin (2014): „Metaforički koncept LJUDSKA BIĆA SU ŽIVOTINJE u poeziji Muhameda Elezovića“, U: *Applying intercultural linguistics competence to foreign language teaching and learning 4* (Edited by Azamat Akbarov), Sarajevo: FLTAL Proceedengs, International Burch University, 1027–1031.

- Hodžić, Jasmin (2012): „Metaforički koncept ŽIVOT je IGRA na primjeru kur'anskog teksta: Kognitivno-semantička analiza“, *Istraživanja, Časopis Fakulteta humanističkih nauka*, broj 7, 99–108.
- Hrnjak, Anita (2014): „Žene, zmajevi i opasne životinje“, U: *Životinje u frazeološkom ruhu* (ur. Ivana Vidović Bolt), Zagreb: FF Press, 1–16.
- Lakoff, George; Johnson, Mark (1980): *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press
- Milić, Goran (2013): „Pristup zoosemiji u okviru teorije konceptualne metafore i metonimije“, *Jezikoslovlje*, 14.1, 197–213.
- Perović, Slavica (2012): „Moć zavičajne metafore“, Poglavlje iz knjige *Čarobni krug lutanja*, Fondacija Grupa sever, Centar za kulturu Plužine, 21–45, Preuzeto sa: https://www.researchgate.net/publication/331533536_Moc_zavicajne_metafore [13.1.2021]
- Smajlović-Šabić, Indira; Nikolić, Marijana (2014): „Konceptualna metaforizacija stihova sa somatskom sastavnicom *srce* unutar sevdalinki“, *Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics*, 107–120.
- Spahić, Vedad; Šabić, Indira (2020): “Mlada je kula izdaleka”: Konceptualne metafore i njihove ekstenzije u pjesmi “Gradačac” Milorada Pejića, *Post Scriptum VIII/IX*, 119–130.
- Stanojević, Mateusz-Milan (2009), „Konceptualna metafora u kognitivnoj lingvistici: pregled pojmova“, *Suvremena lingvistika* 68, 339–369.
- Stanojević, Mateusz-Milan (2008), *Dijakronijska varijacija u metaforičkim modelima: razrada metodologije (Doktorski rad)*, Zadar: Sveučilište u Zadru
- Šator, Edim (2012), *Jezik i stil Skendera Kulenovića* (doktorska disertacija u rukopisu), Mostar: Fakultet humanističkih nauka

---

prikazi

Đenan Galešić

„ULOGA ČASOPISA HERCEGOVINA U RAZVOJU HISTORIJSKE NAUKE“

Sažetak: Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe “Hercegovina” od 1981. godine, kada izlazi njegov prvi broj, predstavlja za regiju Hercegovinu i grad Mostar respektabilan i najrelevantniji časopis za kulturno- historijsko naslijeđe. Časopis je preživio određene turbulencije i prekide u izlaženju, ali je 2018. godine ponovo pokrenut, čime je na konkretan način otklonjen nedostatak postojanja jedne ovakve publikacije na prostoru Mostara i Hercegovine. Reaktiviranje časopisa “Hercegovina” ima i jednu dodatnu dimenziju u Mostaru i Hercegovini, koja se ogleda u optimizmu, entuzijazmu i novoj nadi da će naučna historijska djelatnost, proučavanje naše bogate prošlosti krenuti uzlaznom i afirmacijskom putanjom.

Cljučne riječi: Časopis za kulturno i historijsko naslijeđe “Hercegovina”, rasprave, studije, članci, prilozi, sjećanja, izvori, osvrti, prikazi, historija, Mostar, Hercegovina, Bosna i Hercegovina.

1. Stanje prije pokretanja časopisa Hercegovina i razlozi njegovog pokretanja.

Po završetku II svjetskog rata ukazale su se i otvorile nove perspektive na polju kulturnog i historijskog rada u Bosni i Hercegovini, pa su se u cilju obavljanja značajnih istraživanja, prikupljanja bogatog fonda raznovrsne kulturno-historijske građe, šticejenja, saniranja i prezentovanja javnosti mnogobrojnih spomenika kulture u Hercegovini, zatim prikupljanja i

sistematiziranja opsežne stručne i naučne dokumentacije, u Mostaru osnovale tri kulturne institucije. Muzej Hercegovine osniva se 1950. godine, Arhiv Hercegovine 1954. godine i Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode 1954. godine. Nepochinjiv je doprinos zaposlenika ovih ustanova na gore navedenim zadacima, ali i šire.

Naime, stručni i rukovodeći kadar ovih ustanova, ocijenili su svojevremeno da postoji potreba, ali i da su stvoreni adekvatni uslovi da se u Mostaru i Hercegovini pokrene jedna stručna publikacija koja će na kvalitetan način tretirati i baviti se objavljivanjem rezultata iz domena naučnih istraživanja kulturne i historijske baštine Hercegovine. Isto tako, nesistematsko bavljenje ovom problematikom, kao i nedovoljno istraženo polje historijskih tema i problematike, nije bilo u skladu sa tadašnjim nastojanjima da se unaprijedi i intenzivira razvoj naučne misli i što objektivnijeg vrijednovanja kulturne i historijske baštine Hercegovine.

U tom cilju i kontekstu je u Mostaru 1981. godine pokrenut časopis za kulturno i istorijsko nasljeđe „Hercegovina“, koji izlazi jednom godišnje. Koncipiran je kao zajednički časopis Muzeja Hercegovine, Arhiva Hercegovine i Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode. Planirano je i osmišljeno da periodični časopis „Hercegovina“ publikuje naučne i stručne priloge sa područja historije, arheologije, etnologije, historije umjetnosti, historije književnosti, arhivistike, muzeologije i zaštite spomenika kulture i prirode, primarno sa područja Hercegovine.

Takođe, planirano je da se u časopisu „Hercegovina“ objavljuju i oni radovi koji daju i najmanji doprinos osvjetljavanju ove stručne i naučne problematike, naročito kada je u pitanju bogato historijsko naslijeđe regije Hercegovina.

Najveći doprinos pokretanju časopisa „Hercegovina“ dali su, kako smo naveli, radni ljudi pomenute tri ustanove, a svojim su angažmanom razvoju „Hercegovine“ doprinijeli i drugi brojni eminentni stručnjaci i naučni radnici iz drugih ustanova i centara, posebno historičari.

Treba istaći prvog urednika „Hercegovine“ i članove redakcije, čiji je rad, inicijativa i doprinos pokretanju časopisa bio od ključne važnosti. To su mr. Anđelko Zelenika (odgovorni urednik), te redakcioni odbor: mr. Tomislav Anđelić (urednik), Branko Dželetović, Veljko Galić, dr. Ahmed Hadžirović, mr. Velimir Laznibat, dr. Božo Madžar, dr. Vlajko Palavestra, Boro Pištalo, dr. Ahmed Popo, mr. Marijan Sivrić, dr. Smail Tihović, Šaban Zahirović (urednik), te mr. Anđelko Zelenika (urednik).

Prva četiri broja „Hercegovine“ (1981, 1982, 1983. i 1984. godine) uspješno izlaze pod stručnim vodstvom navedenih kulturnih pregalaca. Godine 1985. časopis nije izašao, dok se u petom broju „Hercegovine“ (za 1986. godinu) kolegiju redakcije pridružuju: dr. Drago Borovčanin, dr. Sulejman Grozdanić, mr. Amir Pašić i dr. Marko Šunjić, dok iz redakcionog odbora izlaze Veljko Galić, Boro Pištalo i dr. Ahmed Popo. Redakcioni odbor u ovom sastavu djeluje sve do 1990. godine, kada izlazi i prvi dvobroj časopisa „Hercegovina“ (7-8), te kada se prekida njegov rad i izdavanje časopisa usljed predstojećih ratnih dejstava u BiH.

2) Ponovno pokretanje časopisa Hercegovina (II period, 1997 – 2003. g.)

Ponovno pokretanje časopisa „Hercegovina“ uslijedilo je 1997. godine, a izdavač časopisa bio je Arhiv Hercegovine Mostar. Naučnoj afirmaciji časopisa nakon ratnih dejstava u prvom redu veliki doprinos su dali, odgovorni urednik mr. Šaban Zahirović, zatim urednici Alija Pirić, Muhamed Šator i Šaban Zahirović, te članovi redakcije: dr. Iljas Hadžibegović, dr. Fehim Nametak, mr. Alija Pirić, Muhamed Šator, dr. Ibrahim Tepić, mr. Šaban Zahirović, Mili Branković.

U sljedećem broju časopisa (br. 10), kao izdavači su Arhiv Hercegovine Mostar i Muzej Hercegovine Mostar. Kao odgovorni urednik se javlja mr. Šaban Zahirović, dok uređivački kolegij tada čine dr. Iljas Hadžibegović, dr. Elbisa Ustamujić i mr. Šaban Zahirović. Kolegij redakcije časopisa te godine čine: dr. Dženana Buturović, mr. Edin Čelebić, dr. Elbisa Ustamujić, mr. Esad Vesković, mr. Šaban Zahirović i Zlatko Zvonić.

Godine 2000. izlazi dvobroj časopisa (br. 11-12), kao i 2001. godine (br. 13-14), zatim i 2003. godine izlazi dvobroj (br. 15-16), pod istim uredništvom i uređivačkim kolegijem. Godine 2003. časopis „Hercegovina“ ponovo prestaje sa izlaskom.

3. Ponovno pokretanje časopisa Hercegovina (III period, od 2018. godine)

Duboko uvjereni u vrijednost i važnost časopisa Hercegovina, 2018. godine odgovorni ljudi iz Arhiva Hercegovine, Muzeja Hercegovine i ovaj put Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru,

obnavljaju rad časopisa sa odlučnom namjerom da se uspostavi kontinuitet ove aktivnosti. Kolegij redakcije je zadržao koncepciju časopisa kao i u svim ranijim brojevima i periodima izlaska. U prvom broju ovog perioda, broju (17) časopisa Hercegovina, kao glavni i odgovorni urednik je Edim Šator, dok redakciju čine: Omer Aksoy, Dijana Hadžizukić, Adnan Kadrić, Husnija Kamberović, Mirsad Kunić, Almir Marić, Šerbo Rastoder, Nadija Rebronja i Šaban Zahirović. U sljedećem broju (18), glavni i odgovorni urednik i redakcija su identične, sa jednom izmjenom, umjesto Husnije Kamberovića kolegiju uredništva pridružio se Adnan Busuladžić.

Kroz sve periode izlaska časopisa primjetno je da su četiri broja štampana ćirilicom, a deset latinicom. Sjedište časopisa je u Mostaru i časopis je od izlaska prvog broja besplatan. Časopis je u prva četiri broja finansiran od strane SIZ kulture Opštine Mostar i od SIZ nauke BiH. U petom broju časopisa kao finansijer javlja se SIZ kulture Opštine Mostar i SIZ za kulturno – istorijsko i prirodno naslijeđe BiH. Ovi finansijeri ostaju do kraja prvog perioda izlaženja časopisa „Hercegovina“ 1990. godine.

U broju devet časopisa koji izlazi 1997. godine i čime počinje drugi period izlaženja „Hercegovine“, kao finansijeri javljaju se: „Soroš“ fondacija – Otvoreno društvo, Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta i Predsjedništvo Općine Mostar. Sljedeće, 1998. godine, izdavanje broja deset časopisa „Hercegovina“ finansiraju: Federalno ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Općina Stari Grad Mostar, Hidroelektrane na Neretvi Jablanica, Fabrika duhana Mostar, Direkcija PTT saobraćaja Mostar, Elektro distribucija Mostar i Mehanizacija Mostar d.d. Za dvobroj časopisa (11-12) koji je izašao 2000. godine nemamo podataka o finansijerima, dok se u dvobroju iz 2001. godine (13-14), pojavljaju kao finansijeri: Gradska Uprava Mostar, Općina Stari Grad Mostar i Fabrika duhana Mostar. Za dvobroj časopisa iz 2003. godine (15-16) također nemamo podataka o finansijerima.

U brojevima 17. i 18. časopisa, koji izlaze 2018. i 2019. godine, a što predstavlja treći period izlaženja „Hercegovine“, kao finansijeri su Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke (FMON) i Fondacija za izdavaštvo.

U prvom periodu izlaženja časopisa „Hercegovina (1981 – 1990.) izašlo je osam brojeva, s tim da su brojevi 7 i 8 izašli kao dvobroj. U drugom periodu izlaženja časopisa (1997 – 2003.), izašlo je osam brojeva, s tim da su brojevi 11 i 12, 13 i 14, te 15 i 16, izlazili kao dvobroj. U trećem periodu izlaženja časopisa „Hercegovina“ izašla su dva broja, 17 i 18.

4. Konceptija i struktura časopisa Hercegovina.

Konceptija i struktura časopisa "Hercegovina" kroz sve periode izlaska nije se mijenjala suštinski, osim neznatno u rasporedu rubrika ili njihovim nazivima. Naime, časopis se bavio sabiranjem i objavljivanjem tekstova čiji su predmet rada historijske teme vezane prvenstveno za Hercegovinu, Bosnu i Hercegovinu u cjelini, ili su se na bilo koji način doticale historijskog aspekta i djelatnosti.

U ovom smislu može se pratiti unutrašnja struktura časopisa, koja je u prvom periodu izlaska časopisa (1981 - 1990.) stalna i nepromjenjiva, a čine je rubrike: Rasprave, studije i članci; Sjećanja i izvori; Osvrti i prikazi. Kada je u pitanju prvi period izlaska časopisa, samo u prvom broju pojavljuje se rubrika: Iz rada institucija.

U drugom periodu izlaska časopisa (1997 - 2003.) unutrašnja struktura je promijenjena i zasebna je za svaki broj. Tako su u broju devet prisutne rubrike: Historija; Kulturna historija; Književna historija - jezik; Novija historija; In memoriam posvećen Mr. Esadu Arnautoviću koji je sačinila Redakcija časopisa Hercegovina.

U broju deset to su rubrike: Iz prošlosti Mostara i Hercegovine; Književnost i jezik; Novija historija; Prikazi i osvrti; Zaštita kulturno historijske baštine. U dvobroju 11-12, to su rubrike: Iz prošlosti Mostara i Hercegovine; Zaštita kulturno-historijske baštine; Književni jezik; Prikazi i osvrti; Bibliografija; Iskustva drugih. Dvobroj 13-14 sadrži rubrike: Historija; Jezik i književnost; Zaštita kulturno-historijske baštine; Prikazi i osvrti; Iskustva drugih; Inventari. U dvobroju 15-16 prisutne su rubrike: Historija; Jezik i književnost; Književna tradicija; Zaštita kulturno-historijske baštine; Prevodi i bibliografija; Prikazi i osvrti; Izvori i inventari.

U trećem periodu izlaska (od 2018. godine), broj 17. čine nešto promijenjene rubrike: Historija; Kulturna baština; Zapis; Prikazi i osvrti; In memoriam, dok broj 18. Ima rubrike: Historija, Kulturna baština, Književnost, Jezik, Autobiografija, Prikazi, In memoriam, Podaci o autorima.

5. Tekstovi historijskog karaktera (Rasprave, studije, članci, i dr. - po epohama)

Sagledavajući cjelokupni opus objavljenih tekstova historijskog karaktera u časopisu "Hercegovina", treba napomenuti da se oskudijeva sa tekstovima koji obrađuju prehistorijsku i antičku epohu u BiH, zatim epohu I svjetskog rata,

kao i epohu Kraljevine SHS (kasnije Kraljevine Jugoslavije). Nešto zastupljeniji su tekstovi koji se odnose na srednjovjekovnu i socijalističku epohu, dok su najzastupljeniji tekstovi koji se odnose na osmansku epohu, Austro - Ugarsku, kao i epohu II svjetskog rata.

Kada su u pitanju tekstovi koji obrađuju prethistorijski i antički period u BiH, valja izdvojiti i navesti sljedeće: Tomislav Anđelić, *Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja*; Arheološka istraživanja na *Bratačkom Gracu kod Nevesinja*; Vukosava Atanacković Salčić, *Arheološko nalazište na području Hutova blata*; *Praistorijski grob u Vojnu kod Mostara*; *Rimski epigrafski spomenik iz Kazanaca kod Gacka*; Đuro Basler, *Paleolitska umjetnost u Jadranskoj regiji Jugoslavije*; Borivoj Čović, *Tumulusi željeznog doba u Gubavici*; Ilija Hadžibegović, *Traganje za modernom naronom*; Gojko Kraljević, *Rimski novci iz Mostara i okoline*; Almir Marić, *Oslobođenici u zaleđu Narone*; Adnan Busuladžić, *Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu Rimske provincije Dalmacij*; Almir Marić, *Portretne stele na prostoru današnje Hercegovine – društveni kontekst*.

Od tekstova koji obrađuju teme iz srednjovjekovnog perioda Bosne valja istaći sljedeće: Pavao Anđelić, *Bišće i Blagaj: politički centar Humske zemlje u srednjem vijeku*; *Srednjovjekovna Humska župa Žaba*; Ivan Balta, *Diplomatička analiza latinskih isprava Bosanskog bana Stjepana II Kotromanića*; Šefik Bešlić, *Dva srednjovjekovna čirilička, epigrafska spomenika u okolini Makarske*; Radoslav Dodig, *Greda - srednjovjekovna nekropola u Crvenom grmu*; Salih Jalimam, *Marginalija o gostu Radinu i njegovom testamentu*; Esad Kurtović, *Kretanja u depozita Sandalja Hranića u Dubrovniku 1413-1435*; Vlajko Palavestra, *Sandalj Hranić Kosača u našim narodnim predanjima*; Aleksandar Ratković, *Grad Vidoški: prilog istraživanju i obnovi*; Marko Šunjić, *Venecija i posljednji bosanski kraljevi (1420-1463)*; Đuro Tošić, *Donji tok Neretve u srednjem vijeku: sa posebnim osvrtom na trg Drijeva*; Anđelko Zelenika, *Stećci Jablaničkog područja (prilog proučavanju stećaka Hercegovini)*; Adis Zilić, *Pobuna u Konavlima i prateća razbojništva u sjeni pregovora oko Dubrovačkog stjecanja Pavlovića djela župe*; Dževad Drino, *Rudarsko pravo i nastanak gradske samouprave u srednjovjekovnoj Bosni*.

Kroz tekstove koji se odnose na osmanski period vladanja Bosnom vrijedi posebno akcentirati sljedeće: Andrej Andrejević, *Neimar Hajredin i njegov rad u Hercegovini*; Esad Arnautović, *Političke prilike u Mostaru i Hercegovini u posljednje dvije decenije Osmanske vladavine*; Zejnil Fajić, *Alipašina uprava*

prema Bračkovićevom rukopisu “Mala istorija događaja u Hercegovini” i njegova knjižna baština; Azra Gadžo - Kasumović, *Stolac u osmanskom periodu*; Lejla Gazić, *Dvije mostarske medžmue kao kulturno - historijski izvori*; Zlatko Hadžiomerović, *Iz mostarske prošlosti (17. i 18. stoljeće)*; Hivzija Hasandedić, *Mostarski kadiluk i njegove kadije*; Skraćeni prevod (ekscerpt) Nesuh Age Vučjakovića vakufname (zakladnice); Kratak prevod (ekscerpt) druge vakufname Derviš Paše Bajezidagića iz Mostara; Bogumil Hrabak, *Turska stražarska flotila u Neretvi (1490. – 1700.)*; Husnija Kamberović, *Mostar sredinom 19. stoljeća*; Safet Krkić, *Vakufi Mostara kao forma privredne aktivnosti*; Josip Leutić, *Iz međunarodne nautičko-trgovačke i lučke djelatnosti luke na Neretvi u drugoj polovici 16. stoljeća*; Amir Ljubojević, *Na marginama rukopisnih djela Mustafa Ejubovića (1651. – 1707.)*; Drago Karlo Miletić, *Mlinice na ušću Radobolje u Neretvu*; Jusuf Mulić, *Islamske bogomolje u Mostaru: prilog utvrđivanju godina njihove gradnje*; Nusret Omerika, *Pjesnici Mostara koji su stvarali na orijentalnim jezicima u periodu od 15. do 20. stoljeća*; Enes Pelidija, *Mostar u 18. stoljeću*; Aleksandar Ratković, *Novi podaci o mostarskoj tvrđavi*; Ramiza Smajić, *Zakon o timarima iz 1869. godine*; Radomir Stanić, *Nadgrobnni spomonici sa natpisima iz 17. i 18. veka u groblju na Pašinovcu u Mostaru*; Šaban Zahirović, *Sidžli - pouzdan izvor podataka naše prošlosti*; Anđelko Zelenika, *Gabela kao obrambeni centar donje Neretve u doba Turaka*; Behija Zlatar, *Uloga vakufa u razvitku Mostara*; Zlatko Zvonić, *Revitalizacija kompleksa Čejvan ćehajine džamije u Mostaru*; Muhamed Ždralović, *Djela Ibrahima Opijača u rukopisima Orijentalne zbirke jugoslavenske znanosti i umjetnosti*, Faruk Taslidža, *Početak urbanog razvoja Ljubuškog i njegovo stradanje u 17. stoljeću*; Faruk Taslidža, *Prilog proučavanju društveno – ekonomskih prilika u Hercegovačkom sandžaku u prvim decenijama XVII stoljeća*; Aladin Husić, *O značaju sidžila mostarskog kadije iz prve polovine 19. stoljeća za proučavanje historije Hercegovine*.

Od korpusa tekstova koji se bave historijom BiH u austrougarskom periodu posebno ističem sljedeće: Safet Bandžović, *Muhadžiri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine*; Astrida Bugarski, *Organizacija stanovanja u selima BiH s kraja 19. i početkom 20. stoljeća*, Edin Čelebić, *Kulturne prilike u Mostaru krajem 19. i početkom 20. vijeka*; *Političke i kulturne prilike u BiH krajem 19. i početkom 20. vijeka sa posebnim osvrtom o djelatnosti i ulozi kulturno - prosvjetnih društava*; Ibrahim Kemura, *Odras društveno političkih prilika u Mostaru na društvo “Gajret”*; Drago Karlo Miletić, *Mostarski mostovi na Musali i Luci*; Boris Nilević, *Mostar u djelu historičara Vladimira Ćorovića*;

Saima Sarić, *Tragom jednog dokumenta: (imenovanje gradonačelnika grada Mostara 1910. godine)*; Vlado Smoljan, *Austrougarska ekonomska politika i privredni razvitak Hercegovine*; Zijad Šehić, *Prilog istraživanju vojske mostarkog dopunskog okruga u austrougarskoj epohi (1878. – 1918.)*; Muhamed Šator, *Slika mostarskog govora u Anketi o jeziku 1897. godine*; Elbisa Ustamujić, *Sto godina časopisa Zora*; Sandra Biletić, *Bosanskohercegovačko izaslanstvo gradske i crkvene uprave posljednjem austrougarskom caru Karlu IV i carici Ziti 1917. godine*.

Kada su u pitanju tekstovi koji obrađuju period BiH u Prvom svjetskom ratu, vidljiv je njihov nedostatak, pa se u tom smislu može navesti tekst Ivana Balte, *Zabilješke o hrvatskim i bosanskohercegovačkim vojnim jedinicama u Prvom svjetskom ratu*, te tekst Roberta J. Donia, *Mostar: Epicenter of Bosnian Student Movements on the Eve of World War I*.

Tekstovi koji obrađuju period BiH u sastavu Kraljevine SHS (kasnije Kraljevine Jugoslavije) također su manje zastupljeni. U ovom smislu i kada je u pitanju predmetni period vrijedi istaći tekstove: Mina Kujović, *Analitički inventar dokumenata o agrarnim odnosima u Hercegovini od 1920. do 1929. godine*; Momčilo Radović, *Revolucionarni radnički pokret u Hercegovini 1919. - 1921. godina*, Samija Sarić, *Prilog u proučavanju kolonizacije (1918. – 1934.) i agrarne reforme (1929. -1941.) u Hercegovini*; Katica Tadić, *Radničke biblioteke i čitaonice u BiH do 1941. godine*; Ljubomir Zovko, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini za vrijeme sporazuma Cvetković - Maček*; Alen Zečević, *Savremena građanska misao u djelu Huseina Čišića*.

Kada su u pitanju tekstovi koji se tiču perioda Drugog svjetskog rata, njihova zastupljenost je znatna, a treba istaći tekstove: Milan Bjelogrić, *Mostarska operacija*; Drago Borovčanin, *Organizacija i razvoj školstva u BiH u toku NOR-a*; Rafael Brčić, *Vojne i političke mjere okupatora i kvislinga za gušenje NOP-a u BiH u prvoj polovini 1942. godine*; Boško Buha, *Ratni listovi Hercegovačkih vojnih jedinica*; Salko Fejić, *Konjički (mostarski) bataljon*, Jure Galić, *Četrnaesta hercegovačka omladinska brigada*; Stjepan Ivanković, *Borbe Devete dalmatinske udarne divizije za oslobođenje Hercegovine*; Duvanjsko područje u toku Bitke za ranjenike; Vlado Ivković, *Druga partijska konferencija nevesinjskih komunista 1942. godine*; Husnija Kamberović, *Parlamentarni izbori u BiH 1945. godine*; Tihomir Klarić, *Kulturna politika KPJ 1941. - 1945. godina*; Drago Karlo Miletić, *Italijanska reokupacija Mostara (septembar 1941. - juni 1943. godine)*; Senija Milišić, *Antifašizam Mostara u II svjetskom ratu*; Nebojša

Milivojević, *Mostar u ustanku 1941. godine*; Momčilo Radović, *Aktivnost KPJ i narodnooslobodilačkih odbora na slobodnoj teritoriji u sjevernoj Hercegovini 1941. - 1942. godine*; Ivica Stojčić, *Revolucionarni rad u Rudniku uglja u Mostaru od 1936. do 1943. godine*; Džemil Šarac, *Sa Mostarcima: (svjedočenja)*; Tripo Šarenac, *Razvoj KPJ u bilečkom kraju*; Ahmet Kurt, *Savezničko bombardovanje Mostara u Drugom svjetskom ratu 1943-1945.*

Kada se radi o tekstovima koji obrađuju period od 1945. do recentnog doba, valja apostofirati tekstove: Fuad Čatović, *Od boksita do aluminija*; Sabit Hodžić, *Muzej Hercegovine - osnivanje, rad, stradanje, perspektiva razvoja*; Vera Katz, *“Narodna demokracija” u politici KPJ 1949. - 1952. kroz prizmu mostarke oblasti*; Radmilo Braca Andrić, *Sjećanje na početak rada Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru*; Azra Đelmo, *Modernizacija i oblikovanje potrošačke kulture u Mostaru ranih 1970-ih.*

6. Ostale rubrike historijskog karaktera

Kada su u pitanju ostale rubrike koje se javljaju u časopisu, a koje tretiraju historijske teme, bilo da se radi o prikazima knjiga ili su to tekstovi koji se odnose na nastanak i način čuvanja arhivskih dokumenata ili tretiraju književno stvaralaštvo i jezik našeg područja, itd., treba istaći sljedeće: Fazlija Alikalfić, *Zbornik sjećanja o Mostarskom bataljonu*; Tomo Anđelić, *Tribunia 7*; Boško Buha, *Ratni listovi hercegovačkih vojnih jedinica: (bibliografija)*; Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima: (1856. – 1878.)*; Edin Čelebić, *Hivzija Hasandedić: Muslimanska baština bošnjaka II (Herceg Novi i okolina, Imotska krajina, Makarsko primorje, zapadna Hercegovina)*; Hamdija Kapidžić: *Ali paša Rizvanbegović i njegovo doba*; Krsto Dabović, *Zbornik sjećanja Radnički pokret, NOR i socijalistička revolucija na području Trebinja*; Lutvo Džubur, *Novak Mandić Studo: Gacko kroz vijekove*; Aladin Husić, *Vesna Miović-Perić, Na razmeđu: osmansko - dubrovačka granica 1667. – 1806.*; Stjepan Ivanković, *Vlado Ivković: Nevesinje 1941; Nastanak i način čuvanja arhivskih dokumenata u Bosni i Hercegovini do oslobođenja 1945. godine*; Adnan Kadrić, *Kraći osvrt na književno-historijsku dimenziju rodoljubivih pjesama o Bosni na osmanskom jeziku*; Husnija Kamberović, *Galib Šljivo: Bosna i Hercegovina 1854. - 1860*; Pavle Knezović, *Roberto Salinas Price: Homerova slepa publika, Esej o geografskim uslovima za mesto Ilij u Ilijadi*; Gojko Kraljević, *Lična imena u knjizi “Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini”*; Esad Kurtović, *Siniša Mišić:*

Humska zemlja u srednjem veku; Anali Dubrovnik, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku; Mubera Maslić, Sidžil mostarkog kadije (1632. – 1634.); Duško Milidragović, Bileća u NOB i revoluciji, spomenica poginulim Bilećanima u NOP i revoluciji; Fehim Nametak, Hivzija Hasandedić: Spomenici kulture turskog doba u Mostaru; Senad Omerika, Muhamed Bekir Kalajdžić - Život i djela; Ibro Šator, Sjećanja boraca stolačkog kraja; Milan Škoro, Avdo Humo: Moja generacija; Zlatko Zvonić, Mudrost rađa toleranciju (naučni skup povodom 350 godina od rođenja Šejh Juje i 400 godina od predavanja Mesnevice u Mostaru); Muhamed Ždralović, Djela Ali - dede Mostarca u rukopisima Orijentalne zbirke Arhiva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti; Lejla Gazić, Katalog arapskih, turskih i bosanskih rukopisa Muzeja Hercegovine Mostar; Irma Marić, Zbornik radova prvog međunarodnog kolokvija: Bosanska usmena tradicija u kulturi svijeta; Edita Mulaosmanović, Naučni skup: "Husein Čišić i Ibrahim ef. Fejić znameniti Mostarci"; Adnan Kadrić, Hronogrami / tarihi dvojice mostarskih divanskih pjesnika s početka 17. vijeka u Istanbulu; Hajrudin Motika, Zaštita stećaka sa lokaliteta Gostinovac u Ostrošcu; Mesud Hero, Enver Imamović: Prijestolni Bobovac: arheološko - historijski vodič, Sarajevo, 2019; Alma Leka, Bosna i Hercegovina fotografijom Antona Zimola, Muzej Hercegovine, Mostar, 2019.

7. Zaključak

Časopis „Hercegovina“ je prvi časopis u regiji Hercegovine koji je na naučan, sistematski i sveobuhvatan način tretirao i tretira teme iz hercegovačke, ali i bosanskohercegovačke prošlosti. Konceptija časopisa je takva da ne pravi limite, nego obuhvata širok dijapazon historijskih tema. Prije svakog od tri perioda izlaženja i publikovanja ovog časopisa, osjećala se praznina i ukazivala potreba i nužnost za jednim ovakvim časopisom u Mostaru i Hercegovini. Gašenje časopisa „Hercegovina“ uvijek je na svojevrsan način hendikepiralo i siromašilo naučnoistraživački rad Mostara i Hercegovine iz domena historije.

O tiražu u prvom periodu izlaska (1981 - 1990.) nemamo podataka, dok je u drugom periodu izlaska časopisa (1997 - 2003.) on bio promjenjiv. Broj 9. imao je tiraž od 800 primjeraka, br. 10 od 900 primjeraka, dvobroj 11-12 od 900 primjeraka, dvobroj 13-14 od 900 primjeraka, te dvobroj 15-16 od 600 primjeraka. Broj 17 (treći period izlaska), ima tiraž od 600 primjeraka, dok broj 18 ima tiraž od 300 primjeraka.

Alen Zečević

DRAMA LJEPOTE I DRAMA OPSTANKA BOŠNJAKA U HUMSKOJ ZEMLJI

**(prikaz knjige dr. Ibrahima Kajana "Krici i šaputanja – Putopisi iz
Humske zemlje", Bosanska riječ, Tuzla 2017)**

Ono što čovjeka čini bitno drugačijim od svega što je stvoreno u prirodi, što ga u tom nedorečenom prostoru kojeg nazivamo poviješću pozicionira i ostvaruje kao ljudsko biće, jesu osjećanja s kojima je rođenjem došao na ovaj svijet. Od dana kad je prvi put u njemu otvorio oči, pa do suđenog časa kada će ga božijom voljom napustiti, on u sebi osjeća snažno bilo posebnog čuvstva: ljubav prema zavičaju, prema domovini!

Knjiga Ibrahima Kajana, simboličnog naslova *Krici i šaputanja*, svjedočanstvo je osobnog iskustva ljubavi prema Hercegovini, toj, kako se zvaše svojim autentičnim povijesnim imenom, Humskoj zemlji, komadiću svijeta s kojim autora vezuju neraskidive niti duhovnog života. Artikulisana kao zbir putopisa, knjiga je ostvarila sklad, povijesno i hronološkim redosljedom periodiziranih razdoblja, od najranije prošlosti, dakle prapočetaka ljudskog egzistiranja na hercegovačkom tlu, preko zagonetnog srednjovjekovlja, obzora i pune četiri stotine godina dugog prisustva osmanske civilizacije, austrougarskog perioda, sve do savremenog doba, dajući u konačnici obimnu studiju portreta znamenitih i zaslužnih političkih ličnosti, povijesnih i kulturnih prilika, svojevrsnu biografiju Hercegovine, njene duhovnosti i sudbina ljudi koji su se s njom stoljećima saživljavali. To putovanje počinje u skoro trinaest hiljada godina dalekoj prošlosti, u Badnju kod Stoca, gdje se, sve do 1976. godine i velikog arheološkog otkrića, od ljudskog oka skrivala pećina i u njoj

crtež što ga je u kasnom periodu mlađeg kamenog doba svojeručno oslikao starosjedilac prapovijesnog hercegovačkog krša. A on skriva mnoga druga čuda. Jedno od njih je Daorson, drevna prijestolnica ilirskog plemena Daorsa, gdje još i danas vremenu odolijeva golemo kamenje poslagano, vjerovatno, tri stotine godina prije nove ere, u čijoj je burnoj prošlosti zatečenih ruina autor prepoznao sudbinu antičke Troje, i drugo, jednako mistično, Mogorjelo, nalazište sa ostacima rimskog kompleksa situiranog u neposrednoj blizini Čapljine, čiji postanak nauka datira u 1. stoljeće nove ere.

Iz antike, gotovo neprimjetno, kroz impresije opisane u bilješci o dvoru slavne plemićke porodice Kosača, te prikazom životnog puta i sudbine možda i najintragantnije ličnosti koju je ovo podneblje dalo, Katarine, kćeri Herceg Stjepana, te kraljeva, redom Stjepana Ostoje, Tvrtka II, Stjepana Tomaša i, konačno, posljednjeg i tragično stradalog Stjepana Tomaševića, Ibrahim Kajan nas provodi kroz povijest maglovitog i politički burnog srednjeg vijeka. Sa posebnom pažnjom i vrlo snažnim osjećanjem, autor pripovijeda o nevoljnom napuštanju domovine i posljednjim danima bosanske kraljice Katarine, koja je pred vojskom sultana Mehmeda Fatiha izbjegla u Rim, gdje je, kako nas izvještavaju izvori, umrla 1478. godine. Autor, svakako, nije zaobišao ni svoj Mostar, a naročito ne spomenik zbog čije se ljepote ime ovog grada pročulo na sve četiri strane svijeta: Stari most, remek-djelo osmanske arhitekture, a idući južnije od Mostara, putopis ga je odveo u Blagaj, pred čuvenu tekiju na izvoru Bune, gdje je, inspirisana narodnim predanjem, u njegovim mislima nastajala priča posvećena njenom osnivaču, Sari Saltuku. I Stolac je čekao Ibrahima. U njemu je prešao preko kamenog mosta na Bregavi, u narodu prozvanog Inat-ćuprijom, o kojem nam je, također, ostavio vrijedan pisani trag, a naći ćemo ga među *četiri stolačke vedute*. Na putu prema Trebinju opisao je džamiju u Kotezima, autentične arhitekture i jedinstvenu te vrste, koja je izgrađena u drugoj polovini 15. stoljeća, a iz Trebinja, na povratku kući, sa sobom je ponio gorku spoznaju o razrušenoj rezidenciji begova Resulbegovića i tek rijetkim Bošnjacima koji se vraćaju u zavičaj iz kojeg su protjerani.

Posebna vrijednost ove knjige sadržana je u činjenici da je kroz šest poglavlja popraćenih bogatim znanstvenim aparatom, pisac rekonstruirao egzaktnu, dokazivu i, prema tome, posve neospornu neprekinutost povijesnog kontinuiteta bošnjačke i, uopće bosanskohercegovačke kulture, obuhvatajući rezultate njenog ukupnog duhovnog i materijalnog stvaranja na tlu Hercegovine kroz različite povijesne kontekste. Tako u poglavlju *Grad s*

mostom, autor donosi nekoliko vrlo zanimljivih, na narodnoj predaji, tradiciji i povijesnim činjenicama temeljenih pripovijesti o životima pojedinaca, pa čak i cijelih porodica koje su živjele i djelovale potkraj osmanske i tokom kratkotrajne austro-ugarske vlasti u Mostaru. Posebno se izdvajaju zapisi o zaboravljenom ljetnikovcu Ali Fehmi ef. Džabića, kojeg je autor prilikom posjete zatekao u sramotno zapuštenom i ruševnom stanju, zatim, književniku Safvet-begu Bašagiću, nesretnom pjesniku Musi Ćazimu Ćatiću, te nepravdi što se zaboravom decenijama činila liku i djelu Mujage Komadine, najčuvenijih od svih gradonačelnika koje je Mostar imao.

Na kraju potrebno je istaknuti da knjiga Ibrahima Kajana, koja je pisama visokim naučnim stilom, predstavlja djelo čije bogatstvo sadržaja mogu koristiti svi, i srednjoškolci, studenti, čak i mnogi znanstvenici koji će se, bez sumnje, već pri prvom čitanju ovog štiva upoznati sa činjenicama o kojima su znali vrlo malo ili gotovo ništa.

Autor je knjizi, onako kako to nalaže obaveza ljudskosti, iz zaborava izbavio sve ono što se potiralo ili se još uvijek potire u pamćenju ovdašnjeg svijeta, strašnu spoznaju o još strašnijim zlodjelima koja su činjena u ime nečasnih "ideala" i realizacije ideologija anticivilizacijskog karaktera. Obilazeći groteskna i opustjela mjesta u kojima, kako i sam kaže, danas nema žive duše, Ibrahim Kajan nas je podsjetio na bestijalnosti i zapanjujuće zločine ustaških hordi nad Srbima u Šurmancima, Klepcima i drugim zaboravljenim zaseocima, zatim i zloglasni logor Dretelj gdje su u ime stvaranja tzv. "Hrvatske zajednice Herceg-Bosne" u minulom ratu gašeni životi bošnjačkih i drugih nehrvatskih civila, sablasno praznu Fatnicu i Planu, jamu Čavkaricu u koju su za vrijeme pakla Drugog svjetskog rata bacana beživotna tijela nevinih Bošnjaka i među njima jedinog, velikim božijim davanjem preživjelog čovjeka, Hadžere Ćatović. Tragične sudbine tih ljudi, ma ko oni bili, u naslovu ove knjige odjekuju kao *krici!*

Dino Hajdar

**ADNAN VELAGIĆ, DOK SU GORJELE BUKTINJE.
HISTORIJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE
BZK „Preporod“ – Gradsko društvo Mostar, Mostar, 2020.**

Period postojanja socijalističke Jugoslavije predstavlja značajno razdoblje u historiji svih zemalja koje su je sačinjavale. To je period industrijalizacije, urbanizacije i duboke modernizacije jugoslavenskog društva, ali i vrijeme protivrječnih političkih procesa koje je predvodio Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Još od vremena disolucije Jugoslavije, u javnom diskursu prisutne su razne ocjene o karakteru bivše države, nerijetko zasnovane na posmatranju ili doživljaju pojedinačnog fenomena njene historije, interpretiranih sa stajališta poznatog ishoda. Takva interpretacija, oslobođena sistematskog sagledavanja integralne historije socijalističke Jugoslavije, kreirala je u javnosti dva oprečna narativa o Jugoslaviji kao državi blagostanja i naprednog socijalizma, te kao tamnici pojedinih naroda. Historiografija je do sada ponudila nekoliko studija koje tretiraju cjelokupnu historiju socijalističke Jugoslavije. Jedna od njih je i knjiga simboličnog naziva *Dok su gorjele buktinje. Historija socijalističke Jugoslavije* autora prof. dr. Adnana Velagića, redovnog profesora sa Odsjeka za historiju na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru. Knjiga je iz štampe izašla 2020. godine u izdanju BZK „Preporod“ – Gradsko društvo Mostar.

Prvo tematsko poglavlje knjige pod nazivom *NA KLIMAVIMNOGAMA. Kraljevina Jugoslavija od Trojnog pakta do kraja Aprilskog rata* (15 – 43) govori o uzrocima totalnog političkog i vojnog krah Kraljevine izazvanog agresijom osovinskih sila. Dogadjaji od potpisivanja Protokola o pristupanju Kraljevine

Jugoslavije Trojnom savezu 25. marta, do državnog udara i zbacivanja Vlade, koja je potpisala Protokol 27. marta 1941. godine, presudno su uticali na dalju sudbinu države. Hitler je, ne čekajući na eventualne izjave o lojalnosti nove vlade, naredio da se Kraljevina Jugoslavija vojnički i kao država uništi. Velagić posvećuje pažnju vojnoj i privrednoj mogućnosti Kraljevine uoči napada i navodi da je ona neposredno pred napad proživljavala svoje najteže dane, kao jedna od najnerazvijenijih zemalja Europe. U vojnom pogledu autor konstatira da su vojni stručnjaci bili u potpunosti u pravu kada su upozoravali da je Kraljevina Jugoslavija nespripremljena za uspješan odbrambeni rat protiv sila Osovine, što se pokazalo tačnim u kratkotrajnom Aprilskom ratu.

O Jugoslaviji kao ratnom poprištu govori naredno poglavlje knjige *RATNI INFERNO. Područje Jugoslavije od 1941. do 1945. godine* (43 – 89). U ovom dijelu autor analizira dva suprotstavljena koncepta obnove Jugoslavije – četnički i partizanski. Polemišući o prvonavedenom, Velagić konstatira da je Ravnogorski pokret, iako barem deklarativno protivokupatorski, svjesno prolongirao početak otpora pravdajući to nepovoljnim prilikama. U fazi tog „čekanja“ četnici Draže Mihailovića nastojali su riješiti nacionalno pitanje prema načelima koja su bila deklarirana u Homogenoj Srbiji i Instrukciji Draže Mihailovića od 20. decembra 1941. godine. U pogledu državnog uređenja ova komponenta se zalagala za restauraciju monarhije. Sa druge strane, Komunistička partija Jugoslavije (KPJ), kao predvodnica druge koncepcije, odbacila je monarhiju i istakla borbu za socijalističku republiku ravnopravnih naroda i građana. Autor navodi da se ključna ideja jugoslavenskih komunista odnosila na međusobno prožimanje Narodnooslobodilačke borbe (NOB) i rješavanja nacionalnog pitanja. Bitnu ulogu u toj zamisli imala su zemaljska antifašistička vijeća, čija je primarna zadaća bila obnavljanje državnosti jugoslavenskih federalnih republika, koje su potom dio te državnosti ugradile u državnost nove Jugoslavije. U narednim redovima Velagić prati proces izgradnje federativne Jugoslavije pod vodstvom KPJ kroz prizmu borbe za savezničku podršku, završnih borbi na frontu i obračuna KPJ sa narodnim neprijateljima.

Treće poglavlje knjige nosi naziv *REVOLUCIJA NA DJELU. Jugoslavija od 1945. do 1953. godine* (89 – 127) u kojem se autor bavi prvim godinama socijalističke Jugoslavije. Nakon završetka rata KPJ je, smatra Velagić, postepeno nametala politiku „čvrste ruke“, u kojoj je stvarana percepcija da su građanske i nacionalne političke opcije stare i nazadne i da jedino komunizam

može obezbijediti prosperitet Jugoslaviji. U poglavlju je opisana provedba prvih izbora na kojima je KPJ, na listi Narodnog fronta Jugoslavije (NFJ), dobila ogromnu podršku birača, kao i proces usvajanja prvog Ustava Federativne narodne republike Jugoslavije (FNJR). Autor zaključuje da su autoritativni sistem i izuzetna politička homogenost omogućili KPJ da organizira i sprovodi izgradnju socijalističkih odnosa u kojima je primarna uloga države i Partije bila izuzetno naglašena. Godine izgradnje socijalističkog društva u Jugoslaviji obilježio je i sukob KPJ sa kompartijama Informbiroa (IB) predvođenih Svesaveznom komunističkom partijom (boljševika) – SKP(b). Velagić detaljno analizira cjelokupan sukob i posljedice koje on imao na Jugoslaviju i Partiju, a koje su se manifestirale u napuštanju, do tada bespogovornog, slijeđenja sovjetskog modela izgradnje socijalizma. Ovo ideološko odmicanje od staljinizma prema marksizmu rezultiralo je usvajanjem Zakona o radničkom samoupravljanju i proširivanjem samostalnosti nižih organa Partija koja je na Šestom kongresu 1952. godine preimenovana u Savez komunista Jugoslavije.

Nakon definitivnog napuštanja sovjetskog modela izgradnje socijalizma, Jugoslavija je ušla u novo razdoblje svog razvoja koje je obilježeno afirmacijom samoupravljanja, otvaranjem tabu teme nacionalnog pitanja i vanjskopolitičkom orijentacijom države ka putu nesvrstanosti. O tome govori četvrto poglavlje pod nazivom *SAMOUPRAVNIM PUTEVIMA PREMA KONFEDERACIJI. Jugoslavija od 1953. do 1967. godine* (127 – 169). U uslovima izgradnje državno-socijalističkog sistema, kada su u pogledu više značajnih pitanja teško balansirani odnosi između republika i federacije, ističe autor, nacionalno pitanje je sve više postajalo ključni politički problem u Jugoslaviji. Pod maskom borbe između snaga birokratskog centralizma i onih koji su za decentralizaciju unutar SKJ, krila se nacionalna diferencijacija partijskih kadrova. U tim uslovima rukovodstvo SKJ opredjeljuje se za dodatnu afirmaciju samoupravljanja, ističući privredni uspjeh kao učinak njegovog sprovođenja što je rezultiralo izglasavanjem Ustava Socijalističke federativne republike Jugoslavije (SFRJ) 7. aprila 1963. godine. Velagić primjećuje da je ovim Ustavom prvi put snažnije naglašena uloga republika, te da je sadržavao niz rješenja koja su Jugoslaviju usmjerila u konfederativnom pravcu. Završni čin sukoba unitarno-centralističkih i decentralističkih snaga, kojem su posvećeni posljednji redovi poglavlja, odigrao se na Brionskom plenumu 1966. godine kada su snage centralizma, predvođene Aleksandrom Rankovićem, doživjele poraz.

Naredno poglavlje *NA RAZMEĐIMA HISTORIJSKIH ODLUKA. Jugoslavija do kraja 70-ih godina (169 – 229)* govori o društveno-političkim prilikama u SFRJ od Brionskog plenuma do usvajanja novog Ustava 1974. godine i Zakona o udruženom radu (ZUR) 1976. godine. Posljedice poraza unitarno-centralističkih snaga autor na početku poglavlja analizira na primjeru Bosne i Hercegovine, tačnije na primjerima novog kursa SKJ prema bosanskohercegovačkim Hrvatima (Mostarsko savjetovanje) i procesa priznavanja nacionalne posebnosti Bošnjaka pod imenom Muslimani. U isto vrijeme vrh SKJ pristupa energičnoj političkoj akciji u pravcu daljnje decentralizacije države. Takva politika je došla do izražaja prilikom usvajanja amandmana na Ustav 1968. godine kojima je naglašena uloga autonomnih pokrajina u Federaciji. Također, usvajanjem novog Statuta SKJ na Devetom kongresu 1969. godine značajno je proširena odgovornost republičkih i pokrajinskih SK u kreiranju politike savezne partije. Velagić zaključuje da je novi Statut SKJ postao politički obrazac za buduće društveno uređenje jugoslovenske federacije. Nakon sloma Hrvatskog nacionalnog pokreta (MASPOK), kojeg su inicirali i predvodili CK Saveza komunista Hrvatske, Matica Hrvatska i studenti, te obračuna sa „antisamoupravnim snagama“ u ostalim republikama, savezni organi su se vratili nastavku izgradnje samoupravnog socijalizma i reformi federacije. Reforma federacije je ozakonjena posljednjim Ustavom SFRJ izglasanim 21. februara 1974. godine. U njega su ugrađeni svi amandmani iz 1968, 1968. i 1971. godine kojima je znatno ojačana pozicija republika i pokrajina na račun federacije. Autor konstatira da je Ustavom iz 1974. godine ozvaničena konfederacija Jugoslavije.

U šestom poglavlju *GODINE VELIKE KRIZE. Jugoslavija poslije Tita (229 – 269)* opisane su burne osamdesete godine u Jugoslaviji. Godine od smrti Josipa Broza Tita do posljednjeg Četrnaestog kongresa SKJ 1990. godine obilježila je ekonomska, politička i nacionalna kriza u zemlji. Ekonomska kriza i iredentistička pobuna Albanaca na Kosovu bili su najveći problemi sa kojima se Jugoslavija suočila na početku decenije. U pogledu pobune na Kosovu autor iznosi zanimljivo mišljenje o mogućnosti miješanja stranih obavještajnih službi sa ciljem rasturanja Jugoslavije. Za ostvarivanje takvog cilja trebao je poslužiti albanski nacionalizam kao sredstvo za buđenje srpskog nacionalizma, koji je kao nacionalizam najbrojnijeg naroda mogao uzdrmati temelje i dovesti do rasula višenacionalne državne zajednice. Buđenje i nastupanje velikosrpskog nacionalizma u jugoslavenskoj politici

Velagić analizira kroz nekoliko političkih događaja od pojave Plave knjige 1977, preko Memoranduma SANU 1986. godine, do uspona Slobodana Miloševića na mjesto predsjednika CK Saveza komunista Srbije. Krajem 80-ih godina kriza u Jugoslaviji nije jenjavala. Nestabilne međurepubličke i međunacionalne odnose u zemlji dodatno su destabilizirale mitingaške akcije („događanja naroda,“) kojima su srušena rukovodstva u Crnoj Gori, SAP Vojvodini i SAP Kosovu, a na čije su mjesto instalirani prosrpski orijentirani kadrovi odani Miloševiću. Nakon što se scenarij događanja naroda nije uspio preslikati i na ostale republike, velikosrpska politika se usmjerila na dvije institucije: Jugoslavensku narodnu armiju (JNA) i SKJ. Unutar JNA su napravljene krupne promjene kojima su republike i pokrajine isključene iz sistema komandovanja oružanim snagama SFRJ. Pokušaj Miloševića da SKJ stavi pod svoju kontrolu doživio je fiasco na posljednjem XIV kongresu SKJ, kada su slovenački i hrvatski delegati napustili zasjedanje čime je prekinut rad kongresa, ispostavilo se zauvijek. Autor poglavlje završava riječima: „Ukoliko u obzir uzmemo činjenicu da je između Partije i države još uvijek vrijedio znak jednakosti, onda se može konstatirati da je disolucija SKJ predstavljala uvod u disoluciju Jugoslavije.“

Posljednje poglavlje knjige pod nazivom *KRVAVI RASPAD. Disolucija socijalističke Jugoslavije i položaj Bosne i Hercegovine* (269 – 301) govori o burnim dešavanjima nakon raspada SKJ do definitivne disolucije Jugoslavije sa naglaskom na položaj BiH na početku njenog puta u nezavisnost. Poslije raspada SKJ i prvih višestranačkih izbora u republikama, na kojima su pobjede odnijele nacionalne stranke, jugoslavenska kriza se još više zakomplicirala. Svoj vrhunac kriza je dostigla početkom oružane agresije JNA na Sloveniju i Hrvatsku, te kasnije Bosnu i Hercegovinu. Secirajući razmjere krize, Velagić razmatra ulogu i međusobne odnose saveznog Predsjedništva, JNA i republičkih vodstava, kao i ulogu međunarodne zajednice u arbitraži između suprostavljenih strana. Formiranje nacionalnih stranaka u SR BiH izazvalo je najveću pažnju javnosti, a na prvim izborima najveći broj glasova dobile su tri nacionalne stranke (SDA, SDS i HDZ). Period nakon izbora obilježio je otvoreni udar SDS na ustavno-pravni poredak BiH u vidu stvaranja i regionalnog povezivanja samoproglašanih srpskih autonomnih oblasti (SAO). Sličan proces od novembra 1991. godine predvodio je i HDZ BiH formiranjem tzv. hrvatskih autonomnih oblasti (HAO). To je bio uvod u oružanu agresiju na BiH, a događaji koji su se nakon uspješno sprovedenog Referenduma o

nezavisnosti 1. marta 1992. godine desili, zaključuje autor, uveli su Bosnu i Hercegovinu u najkrvavije razdoblje u njenoj dosadašnjoj historiji.

Knjiga *Dok su gorjele buktinje. Historija socijalističke Jugoslavije* prof. dr. Adnana Velagića predstavlja ozbiljnu naučnu studiju koja tretira cjelokupno razdoblje postojanja socijalističke Jugoslavije, prvu takve vrste koja je objavljena u Bosni i Hercegovini. Poznavanjem i analizom velikog broja objavljenih i neobjavljenih izvora, literature i listova, autor u ovom djelu iznosi jasne zaključke u pogledu na pitanja o karakteru, historijskom razvoju i društvenim prilikama u bivšoj zajedničkoj državi Južnih Slavena od perioda neposredno pred početak Drugog svjetskog rata do konačne disolucije SFRJ. U knjizi je detaljno prikazan proces razgradnje državnog centralizma, proklamiranog na početku socijalističkog razvoja u Jugoslaviji, u pravcu konfederalizma državne zajednice jugoslavenskih republika, koja je krajem osamdesetih godina, kada na njenu političku pozornicu stupaju jake nacionalističke snage, sve manje ličila na mirnu zajednicu. Bitno je napomenuti da je autor posvetio veliku pažnju analizi refleksija značajnih zbivanja unutar Jugoslavije na prilike u Bosni i Hercegovini, što ovu knjigu svrstava u red značajnih historiografskih publikacija, kako za proučavanje historije Jugoslavije, tako i za proučavanje historije Bosne i Hercegovine u XX stoljeću. Zbog unaprijed navedenih promišljanja o socijalističkoj Jugoslaviji unutar današnjeg društva, njena prošlost i karakter predstavljaju izazovne i još uvijek živo aktualne teme za istraživače iz oblasti historijske, sociološke i politološke nauke. Potrebno je ukazati na važnost ovakvih publikacija za naučnu ali i širu javnost, jer je, kako to i sam autor navodi u zaključnim razmatranjima, ostalo još dosta prevažnih pitanja iz historije socijalističke Jugoslavije na koje je potrebno odgovoriti.

Edin Mulović

SAFET ORUČEVIĆ: MOSTAR 1992-1995 URBICID

Malo je koji grad doživio ono što je Mostar doživio tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Mostarci nemaju pravo na zaborav.

Iz tog razloga veoma je bitno podsjećanje na strahote i užase koje smo preživjeli a to upravo možemo pronaći u fotomonografiji „Mostar 1992-1995 urbicid“ koju je priredio Safet Oručević zajedno sa njegovim timom saradnika iz Centra za mir i multietničku saradnju iz Mostara 2020. godine.

Centar za mir i multietničku saradnju Mostar je nevladina i neprofitabilna organizacija osnovana 2001. godine radi istraživanja i dokumentovanja značajnih događaja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Sam Centar posjeduje više hiljada originalnih fotografija, filmova i dokumenata iz ratnog i poratnog perioda. Svoju kompletnu arhivu kao i biblioteku od 1300 naslova Centar je predao Islamskoj zajednici BiH na čuvanje na posebnom odjelu Karađozbegove biblioteke u Mostaru. Tim Centra za mir ima ambiciju da arhivsku građu učini dostupnom široj javnosti putem raznih publikacija, knjiga i dokumentarnih filmova što bi predstavljao značajan doprinos istraživačima naše prošlosti.

Ova fotomonografija predstavlja šokantno ali istinito svjedočanstvo o dijelu užasa koji se dogodio tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995). Sadrži 250 različitih fotografija u crno-bijeloj tehnici (od 22 do 265 stranice) na visokokvalitetnom masnom papiru. Ispod svake fotografije ratnog užasa stoji i godina kada je uslikana. Također nevedeno je i o kom objektu se radi. Ovom prikazu prethode fotografije starog Mostara u manjem kolor formatu (od 6 do 19 stranice), odnosno po tri male sličice stavljene na svakoj

stranici koje pokazuju izgled objekata spomenutih u ovoj monografiji, kako su izgledali prije nego što su srušeni ili teško devastirani. Ispod sličica piše samo „Mostar prije rata“. Zatim u velikom formatu poredane su fotografije urbicida. Krenulo se od 1992. godine kada je krenula agresija Jugoslovenske narodne armije i srpsko-crnogorskih agresora na Mostar.

Fotografije nisu u potpunosti hronološki poredane po datumima kad su slikane, ali se jasno može pratiti hronološki slijed razaranja. Sama monografija se kroz svoje prikaze ne bavi ljudskim žrtvama nego samo urbicidom i posljedicama razaranja. Svi fotoprikazi fokusirani su na objekte. Ovo je zbirka autentičnih, originalnih fotografija iz ratnog perioda koje su tehnički većinom, mada ne sve, visokog kvaliteta.

Crno-bijele fotografije počinju od 23. stranice sa slikama Starog mosta iz 1992. godine na kome se vide oštećenja od granatiranja od strane JNA i srpsko-crnogorskog agresora. Vide se i zaštitne skele na mostu koje su trebale bar djelimično spriječiti devastaciju objekta. Te 1992. godine uništena zgrada Simfonijskog orkestra (str. 28) i robne kuće Razvitak (str. 29-30) sa pratećim objektom su dominirale nad istočnim dijelom grada. I zgrada Name sa drugim zgradama u ulici bile su uništene još početkom rata (str. 31). Samo zidine su ostale iza zgrade III Osnovne škole i zgrade Općinskog suda (str. 32-33). Na slikama 34. i 35. prikazana je mostarska Musala sa srušenim prepoznatljivim objektima u blizini - Hoteli Bristol i Neretva kao i srušeni Most Maršala Tita, te uništena zgrada muzičke škole, objekti Islamske zajednice, džamija na Musali sa uništenom kupolom bez munare. Iznad njih strši spaljena zgrada Razvitka na kojima su simbolično sačuvana samo slova na samom vrhu koja su ironično dominirala nad cjelim rušilačkim prizorom. Posebna meta agresora su bili islamski objekti pa tako jeziv prizor predstavlja uništenje Lakišića i Karadžobegove džamije (str. 36 i 37). Prikazana je i razorena franjevačka Crkva sv. Petra i Pavla koja je također bila meta srpskocrnogorskog agresora 1992. godine (str. 38 i 39) te katedrala Marije Majke Crkve (str. 40 i 41). Prizori dalje redom prikazuju Ulicu Huse Maslića razrušenu (1992), Saborni hram Svete Trojice kojeg su minirali hrvatski ekstremisti (1992), srušeni Most Hasana Brkića (1992), te srušeni Lučki i Carinski mostovi. Nadovezuju se slike razrušene Ulice maršala Tita koja prolazi kroz naselje Luku te razrušeni stambeni objekti u istom naselju, zatim srušena Ulica braće Brkića, razrušen hotel Neretva i hotel Ruža, Vladičin dvor, Titova vila, Gradska bolnica, Ulica braće Fejića, gradsko kupatilo u pseudomaurskom stilu, jezivi prizori

razrušenog Kujundžiluka u Starom gradu (1992) iz više uglova (prikazani su gotovo svi dijelovi Kujundžiluka), Radnički dom sa postavljenim vrećama za zaštitu, zgrada muftijstva na Musali, kino Zvijezda (1992), Bulevar narodne revolucije sa srušenim stambenim objektima (1994) (mjesto gdje je bila prva linija sukoba sa Hrvatskom vojskom i HVO), hotel Ruža interijer, II Osnovna škola, restoran Evropa (1993), Ulica Konak, stanbeni objekti u naselju Luka 1993, Muzej Hercegovine i spomenici ispred njega (1993), Stari grad sa Koski Mehmed-pašinom džamijom (1993) sa prikazom interijera, panoramski snimci naselja Luka i Mahala (1993) i mnoge druge. Predstavljen je i Higijenski zavod koji je bio ratna bolnica (1993), uslikan dok je bio zaštićen zaštitnim vrećama. Kada pogledate, recimo, slike zgrade Mukoša i zgrada Bjerutka, bit će vam jasno šta je značilo biti civil u ovom gradu tokom agresije. Iz raznih uglova su predstavljani ostaci urbicida. Većina objekata se nalazila na istočnom djelu grada sa većinskim bošnjačkim stanovništvom gdje je urbicid bio najizraženiji.

Prikazani su Hotel Bristol i Neretva sa slikama privremenog montažnog mosta napravljenog u nuždi za prelazak sa jedne na drugu obalu. I on je bio stalno na meti granatiranja kao i lica koja su preko njega prelazila.

Kako ističe sam priređivač: „Ova knjiga je svjedočanstvo o zločinu koji se nikad ne smije zaboraviti. Naše pamćenje ostaje bolna osveta svim zločincima koji su razarali grad, koji su ubijali, mučili i proganjali njegove građane, a ujedno je i najbolja garancija da se zločin više nikad neće ponoviti. Ovu knjigu, sa osobnom porukom, posvećujem svima koji su dali živote u odbrani grada, onima koji su prognani širom svijeta i svima koji ni danas ne posustaju u obnovi našeg voljenog grada.“ Dalje u drugom pasusu navodi: „tokom ubijanja grada organizovali smo školovanje naše djece u podrumima, u ruševinama smo organizirali protjerani Univerzitet Džemal Bijedić, naš otjerani i ugašeni Velež je prkosno zaigrao na livadama, bez svog stadiona, gledali smo pozorišne predstave, pjevale su Mostarske kiše, igrao se folklor u Kamaradu. Živjeli smo bez ijednog mosta, preko noći gradeći žičane prelaze preko Neretve.“

O svom doprinosu u ratu i izgradnji Mostara nakon rata, na zadnjim stranicama knjige autor se predstavio sa svojom opširnom biografijom, različitim funkcijama koje je obavljao te brojnim nagradama, plaketama i priznanjima koje je dobio za svoj uspješan rad.

Nakon izdanja ove monografije na redu su i historičari koji bi trebali uz korištenje autentične dokumentacije i razgovora sa svjedocima napraviti

korektnu i pravu rekonstrukciju samih događaja, te na više nivoa pokrenuti naučne rasprave i okrugle stolove na kojima bi se na pravi naučni način predstavio ovaj dio historije. O ratu se veoma malo pisalo i nedovoljno ako se uzme u obzir da danas još uvijek ima živih svjedoka i sudionika tih događaja.

I za kraj da kažemo da ova monografija je prvenstveno posvećena generacijama koje dolaze, ali je i tužan podsjetnik svakom onom koji je doživio užase agresije na Bosnu i Hercegovinu. Sam priređivač smatrao je da na taj ostavlja štivo koje će nadživjeti i njega i nas, a predstavlja emanet istine koja se nikad ne smije zaboraviti. Nadam se da će ove fotografije biti korištene i u nekoj novijoj historijskoj knjizi o gradu Mostaru. Burna i tragična prošlost grada ne smije biti zaboravljena.

Utješno je na samom kraju knjige predstavljena na dvije stranice panorama obnovljenog Mostara kao simbola kontinuiteta života nakon svih užasa koji je grad proživio. .

Faruk Taslidža

**HASO POPARA: VAKUFI HADŽI AHMED-AGE I
MUSTAFA-AGE – OSNOVE NASTANKA I RAZVOJA
KASABE LJUBINJE KRAJEM 16. I TOKOM 17.
STOLJEĆA**

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Muftijstvo mostarsko, 2020.

Nova knjiga Hase Popare pod nazivom *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age – osnove nastanka i razvoja kasabe Ljubinje krajem 16. i tokom 17. stoljeća* sadrži 141 stranicu, a sastoji se od *Uvoda*, te sljedećih poglavlja: *Hadži Ahmed-aga i njegov vakuf u Ljubinju, Mustafa-aga sin Mahmudov i njegovi vakufi u Ljubinju i Istanbulu, Mustafa-aga u svijetlu još nekoliko dokumenata iz 970/1563. godine, Mustafa-agin Kur'an, Stradanje Ljubinja i njegovih vakufa u ratovima XVII stoljeća*. U prilogu se nalazi: *Tekst prve verzije vakufname Mustafa-age ibn Mahmuda iz prve dekade mjeseca šabana 1002. (22. aprila - 1. maja 1594.) godine, Tekst vakufname u DMG transkripciji i Prijevod vakufname na bosanski jezik*.

Akribičnim pristupom pri pisanju ovog djela Haso Popara uspio je umnogome rasvijetliti početak urbanog razvoja grada Ljubinja koncem XVI stoljeća. U uvodnom dijelu pojasnio je administrativni položaj ljubinjske nahije iz rane faze osmanske uprave. Zatim, na osnovu Opširnog popisa Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine, ponudio je i precizan uvid u naseljena sela spomenute nahije i njihovu posjedničku strukturu. Navedena su imena svih popisanih baština, kao i njihovi uživaoci. Uz to, dat je i kratak osvrt na proces prihvatanja islama koji je na prostoru ljubinjske nahije, prema mišljenju Hase Popare, tokom druge polovine XVI stoljeća bio prilično intenzivan.

U prvom poglavlju autor je analizirao do sada neobjavljeni sudski dokument iz 1592. godine. Ponudio je njegov izvornik na osmanskome jeziku, te i prijevod na bosanskom jeziku. Na osnovu toga, identificirao je Ahmed-aga kao graditelja prvih značajnijih objekata u Ljubinju (mesdžid, medresa, zavija) koji se spominju i u poznatom *Putopisu* Evlije Čelebije iz 1664. godine.

Centralni dio studije posvećen je liku i djelu Mustafa-age Kozlića (sina Mahmudova) koji je, kako navodi Popara, umro 1613. godine. Riječ je o visokom osmanskome funkcioneru domaćeg porijekla, malo poznatom u dosadašnjoj literaturi. U vezi sa tim, brojni su novi historijski podaci do kojih je Haso Popara došao konsultujući dva kapitalna izvora osmanske provenijencije. Riječ je o vakufnami iz 1594. i vakufnami iz 1606. godine, za koje je autor utvrdio da zapravo predstavljaju dvije verzije iste Mustafa-agine vakufname. Pronicljivi Popara objašnjava Mustafa-agino porijeklo i uspon njegove državničke karijere. Nepobitno utvrđuje da je Mustafa-aga na sultanovome dvoru u Istanbulu obavljao službu glavnog carskog rizničara (haznadara). Također, otkriva nam i carskog kapidžiju Ali-bega (sina Abdullahova), koji je kao opunomoćeni zastupnik, omogućio da Mustafa-aga završi sudsku proceduru oko registracije svojih vakufa.

Iz prevedenog teksta vakufname jasno je da je Mustafa-aga u Ljubinju dao podići džamiju i mekteb, te da je za izdržavanje tih (i drugih) zadužbina uvakufio više objekata u Istanbulu. Uz to, saznajemo sve službenike novouspostavljenog ljubinskog vakufa i njihove prihode. Važne su i informacije o ukupnom iznosu i namjeni Mustafa-aginog uvakufljenog novca u gotovini (1.800.000 dirhema), kao i njegovim zadužbinama u osmanskoj prijestolnici (medresa, vodovod, most).

Od posebnog značaja su i podaci o Mustafa-agi Kozliću do kojih je Haso Popara došao uvidom u do sada neobjavljene dokumente istanbulskog Sidžila iz 1563. godine. Oni, pored ostalog, jasno ukazuju na čvrstu povezanost ljudi porijeklom iz Hercegovine, koji su tokom druge polovine XVI stoljeća obavljali visoke funkcije u Osmanskoj državi. Bez sumnje, Popara je uložio ogroman trud da spomenuta (tri) dokumenta iz 1563. godine ponudi u originalnoj verziji na arapskom jeziku, te i u prijevodu na bosanski jezik.

Haso Popara je po svemu sudeći uspio identificirati i *Kur'an* koji je Mustafa-aga Kozlić uvakufio za svoju džamiju u Ljubinju. To je *Kur'an* iz davnog memelučkog doba (prepisan 1474. godine), koji je prije petnaestak godina pronađen u depou neregistriranih rukopisa Gazi Husrev-begove

biblioteke u Sarajevu. Popara je detektirao višestoljetni put tog rukopisa koji je od dalekog Egipta, preko Istanbula, Ljubinja, Stoca (Crnića), konačno završio u glavnom gradu Bosne i Hercegovine. Autor se u tekstu pozitivno izjašnjava o nedavno izvršenoj restauraciji Mustafa-aginog *Kur'ana*. Uz to, on sugerira da se taj dragocjeni rukopis proglasi pokretnim nacionalnim dobrom i stavi pod zaštitu Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

U zadnjem poglavlju Haso Popara nam približava gotovo zaboravljeno stradanje ljubinjske kasabe i njenog okruženja za vrijeme dugih osmansko-mletačkih ratova tokom XVII stoljeća. Iz ponuđenih podataka očitava se stepen nasilja kojem je tada bilo izloženo lokalno muslimansko stanovništvo od raznih hajdučkih skupina stavljenih u službu Venecije. Naravno, autor posebno ukazuje na destrukciju Ljubinja i njegovih vakufa, o čemu potvrdu nalazimo i u osmanskom popisu sprovedenom 1701. godine. Na koncu, dat je osvrt i na sudbinu Mustafa-agine džamije tokom XX stoljeća. Nažalost, i u savremenom dobu ta je džamija rušena, ali i ponovo građena na drugoj lokaciji. Haso Popara ističe značaj njene obnove iz 2013. godine, kojom je "oživjelo" Mustafa-agino trajno dobro iz XVI stoljeća.

Vrijedno je istaći da je Popara u ovoj knjizi ponudio originalni tekst prve Mustafa-agine vakufname (iz 1594.), kao i njen prijevod na bosanski jezik. Ista vakufnama je detaljno analizirana, te je i komparirana sa njenom drugom verzijom (iz 1606.). Pritom je Popara uočio brojne nepodudarnosti navedenih dokumenata, a na sve to je ukazao u vrlo sadržajnim fusnotama.

Autor Haso Popara je hafiz Kur'ana Časnog. Do odlaska u penziju radio je kao zaposlenik Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu na poziciji bibliotekara zaduženog za Fond rukopisa. Njegova nova knjiga *Vakufi hadži Ahmed-age i Mustafa-age – osnove nastanka i razvoja kasabe Ljubinje krajem 16. i tokom 17. stoljeća* bitan je doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji. Promovirana je upravo u Ljubinju, 9. oktobra 2020. godine. Tom prilikom autoru Hasi Popari uručena je nagrada Muftijstva mostarskog, ustanovljena pod imenom *Fevzi Mostarac*, a koja se dodjeljuje za najbolje naučno djelo koje uz najviše naučne standarde afirmira duhovne i opće humanističke i tradicijske vrijednosti Bošnjaka Hercegovine. Bez sumnje, ta je prestižna nagrada za 2020. godinu otišla u prave ruke.

Dijana Hadžizukić

SVETUZAR ĆOROVIĆ, U MRAKU (DRAMA U TRI ČINA)

SKPD Prosvjeta, Sarajevo, 2015.

Svetozar Ćorović je jedan od najvažnijih mostarskih i bosanskohercegovačkih autora koji se svojim djelima javio u, za kulturni život Hercegovine veoma važnom trenutku, trenutku historijske prekretnice i kulturalne tranzicije, a dramski tekstovi u vrijeme početnog razvoja teatarskog života u Bosni i Hercegovini. Njegov životni vijek gotovo se u potpunosti podudara sa periodom austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini (1875 – 1919), a mladost i godine stvaralačkog zanosa poklapaju se sa burnim danima formiranja nacionalnih društava i časopisa među kojima je njegova „Zora“ (koju je pokrenuo zajedno sa Jovanom Dučićem i Aleksom Šantićem) nadrasla političke borbe i nacionalne ideologije i postala pravi književno-umjetnički časopis. Mostarska sredina je u to vrijeme bila „jedno od najjačih žarišta nacionalnog preporoda“ (Z. Lešić 1991: 382), a zahvaljujući nekolicini umjetnika i centar kulturnih zbivanja o kojem je Predrag Palavestra napisao: „U maloj hercegovačkoj varoši na periferiji Evrope, u dubokoj provinciji jedne tek nedavno od Turske i Orijenta otrgnute pokrajine, posljednjih godina prošlog veka, na kaldrmi, pod ćepencima i po trgovačkim magazama, počela je, tako, da se rađa nova književnost, koji će svojim delima ostvariti pisci bez kojih se nova istorija srpske literature ne bi mogla ni zamisliti.“ (cit. prema Z. Lešić 1991: 386/387). Ćorović svoj cjelokupni opus veže za rodni grad, njegovu ljepotu i mane, socijalna previranja i nepravde, čaršijske ljubavne priče i komšijske odnose, promjene koje u Mostar unosi dolazak zapadne civilizacije i otpor

domaćeg stanovništva prema svemu što je novo i drugačije. Osim socijalnog raslojavanja unutar čaršije, bitan odnos u prostornom suprotstavljanju predstavlja polaritet selo – grad, prvi kao prostor pukog siromaštva i bijede, a drugi kao mjesto ugodnog života i centar socijalne i političke moći. Pored brojnih pripovjedaka i niza romana od kojih je najznačajniji roman *Stojan Mutikaša*, Svetozar Ćorović je pisao i drame primarno namijenjene izvođenju amaterskog pozorišnog društva u svome gradu. Važno je pomenuti da je prva drama prikazana na sceni profesionalnog pozorišta (Narodno pozorište u Beogradu, 1897.) upravo Ćorovićeva drama *Krvni mir*. Napisao je više od dvadeset drama koje su bile više ili manje uspješne, a Josip Lešić ga smatra izuzetno darovitim autorom poredeći ga čak sa Borom Stankovićem (J. Lešić 1991). Neke od njih, poput drama: *Krvavi mir*, *Poremećen plan*, *Izdaje se stan pod kiriju*, *Stana Rankovićeva*, *Vladika u Poljicama*, *On*, *Ptice u kafezu* ili *Đerzelez Alija* doživjele su tek nekoliko izvedbi, drame: *Adembeg*, *Aiša* i *Zulumčar* su kao najpopularnije imale desetine izvođenja u različitim gradovima i pozorištima, dok su drame: *Ljubomora*, *Zbog krčaga*, *Zaljubljeni pjesnik*, *Gazda Jakov*, *Tutor*, *Nizbrdica*, *Susret* i *U mraku* ostale bez i jedne pozorišne izvedbe, a najveći broj njih i bez objavljivanja. Rukopisi drama *Zaljubljeni pjesnik*, *Povratak* i *Đerzelez Alija* još uvijek se smatraju izgubljenim.

O pronalasku rukopisa, objavljivanju (2015) i prvom izvođenju Ćorovićeve drame *U mraku* piše Kemal Bakaršić: „Autograf rukopisa (42 stranice trgovačkog papira + dvije stranice omotnice) nalazi se u Rukopisnoj zbirci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, [...] Drama *U mraku* nije izvođena. Premijerno je izvedena u Mostaru 1. jula 1998. godine.“ Prvi put je objavljena 2015. godine u Sarajevu, u izdanju SPKD „Prosvjeta“, a uredila ju je Dragana Tomašević. Bakaršić dalje kaže: „Autograf rukopisa drame *U mraku* Svetozara Ćorovića, čiji je početak objavljen 1909. godine u Srpskom književnom glasniku i do sada se smatrao izgubljenim rukopisom, pronađen je početkom oktobra 1991. godine u rukopisnoj zbirci Biblioteke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Rukopis je pronađen slučajno prilikom rutinskog premještanja dijelova rukopisne zbirke Biblioteke iz podrumskih prostorija [...]“ (Bakaršić 2015: 21). Rukopis je dio poklona Svetozara Ćorovića Biblioteci (13 knjiga i 3 rukopisa) od 11. 01. 1910. godine. Zbog greške u ulaganju fascikle rukopis ove drame je do 1991. godine smatran izgubljenim. Drama je u Mostaru igrana samo jednom „na prostoru porušene škole pod košćelama“ (Bakaršić 2015: 29).

Almir Bašović svoj je zapis o pronađenoj Ćorovićevoj drami naslovio „Izlazak iz mraka“ znakovito povezujući naslov drame sa njenim boravkom u tami podruma Zemaljskog muzeja. Uspoređujući detalje strukture drame *U mraku* sa teorijskim postavkama melodrame kao vrste, Bašović pokazuje da je Svetozar Ćorović napisao *uzornu melodramu*. Ona je melodrama po svojoj ekspoziciji, zapletu, prostornim odnosima, odnosom pokretačkih momenata i umjerenih scena, protagonisti koji kao negativac pokreće i upravlja dramskim zbivanjem, vrhuncem dramskog zapleta sa neočekivanim preokretom, a drama završava „dobro pripremljenom, velikom scenom, karakterističnom za melodramu.“ (Bašović 2015: 11) Također, tema nevino optužene i bespomoćne žene (uz to, udovice sa malim djetetom), kao i borba protiv nepravde, tipična je za melodramu. Prepoznajući elemente melodrame i u nekim od najpoznatijih pripovjedaka Svetozara Ćorovića (*U noći, Ibrahim-begov čošak*), Bašović zaključuje: „[...] a možda je drama *U mraku*, nakon što je decenijama bila izgubljena, iz mraka izašla da osvijetli jedan aspekt Ćorovićeve poetike i da nas upozori na aktuelnost jednog aspekta melodrame, [...]“ (Bašović 2015: 19) Josip Lešić period od 1909. do 1918. godine (a čijem samom početku pripada drama *U mraku*) smatra fazom u kojoj autor istražuje i realistično slika svakodnevnii život. Iako je još uvijek zadržao strukturu melodrame, Ćorović je temama ušao u prostor kritičkog realizma, te napustio površno crno – bijelo suprotstavljanje dobra i zla. U tom je smislu drama *U mraku* pozicionirana doslovno na prelazu: melodrama u kojoj su dobro i zlo pojednostavljeno suprotstavljene, dok je, s druge strane, hronotop realističan i vezan za malo hercegovačko selo.

Ćorovićeva drama *U mraku* podijeljena je u tri čina, a u njenom fokusu je mlada majka i udovica Jela oko koje ljubomorne seoske žene ispredaju tračeve, a iskvareni Staniša joj se sveti nepravednom optužbom za ubistvo novorođenčeta samo zato što je njegovu bračnu ponudu odbila. Nedovoljno zaštićena povjerenjem starog svekra Boška i vlastitom čednošću i ponosom, lijepa Jela postaje najomraženija stanovnica sela. Žene joj zavide, a Staniša zločin ubistva vlastitog djeteta pripisuje Jeli. Naime, iz Stanišine veze sa udovicom Cvjetom rođeno je nezakonito dijete koje na njegov nagovor udovica davi i baca. Kasnije će Cvijeta priznati svoj zločin i prećutati identitet djetetovog oca s nadom da će na taj način postati Stanišina supruga. S druge strane, Staniša želi ponosnu Jelu te će je neprekidno ucjenjivati. Najprije optužbom za čedomorstvo, a zatim za ljubavnu vezu sa žandarima jer su je pustili iz zatvora. U replici na Stanišinu ucjenu Jela kaže: „Nikad! Izmisli još poganije glasove i turi ih u svijet, pa kad

me i iz crkve išćeraju, ni onda tebi neću!“ (Ćorović 2015: 91) Iako nema niti jedan racionalan argument za takvo što, cijelo selo, a osobito žene, i dalje mrze Jelu i smatraju je krivom. Pa čak i nakon Cvijetinog priznanja. U tragičnoj završnici drame, potresena i bez mogućnosti da se opravda pred seljanima, Jela puca iz puške i ubija Stanišu. Ono što je znakovito u njenom činu jeste vrsta oružja koja simbolizira njenu odvažnost i gotovo mušku odbranu časti. Ne zaboravimo da je Jela mlada majka, lijepa i nježna, ali je istovremeno udovica poginulog vojnika i pripadnica patrijarhalne zajednice unutar koje su moralne vrijednosti, te pitanje porodične i lične časti iznad života samog. Nakon njenog čina kompletna zajednica je zadovoljna jer je nestao loš čovjek:

JELA: Zaboga ljudi, vi svi tvrdite da sam kriva, pa i ja htjedoh da baš budem kriva... Eto, prolih krv tuđu! Jeste li sad zadovoljni? Ubih onog ko je meni najkrivlji.

AĆIM: Ruka ti se posvetila, da Bog da!

PETAR: Makla si nam gulikožu s vrata!

JELA: Kriva sam, evo, kriva sam sada i pred Bogom i pred ljudima. Pa što me ne gonite? Što ne 'sujete sad? (Ćorović 2015: 111)

Svetozar Ćorović je u liku Staniše objedinio niz karakternih osobina tipičnih za ljude s početka dvadesetog vijeka. To su oni likovi dobro poznati iz njegove proze: seljak koji je zbog veza sa žandarima sebi obezbijedio ugled u selu, bez konkretnog zanimanja, neobrazovan, mehandžija, zli spletkaroš koji ne preže ni od čega, a pri tome veoma dobro poznaje mentalitet zajednice u kojoj živi – njegova riječ se smatra važnom jer on poznaje žandare. Samo poznanstvo sa ljudima koji su dio administracije novog carstva dovoljno je da mu osigura prednost. Staniša je seoski skorojević u nastanku. Siromaštvo i zaostalost sela u vrijeme austrougarske vladavine, beskrajn strah od policije i primitivizam većine izrodili su naslov ove drame – *U mraku*. Jedino što nije mračno, po Ćorovićevoj drami, jesu Jela i Boško: visoko moralna udovica i nemoćni starac, ponosni otac palog vojnika. Melodramski idealizirani protagonisti potpuno su nemoćni u borbi protiv zla, te je ubistvo jedina mogućnost odbrane porodične časti. Kao što se radilo u neka druga dobra stara vremena. Lik lijepe Jele na neki je način blizak nekolicini Ćorovićevih ženskih karaktera koje se surovom patrijarhatu suprotstavljaju željom za samostalnošću i mogućnošću samostalnog odlučivanja, unatoč žrtvi. Njena odluka da se ne uda do te je mjere smetala primitivnoj zajednici da ju je na

koncu morala oružjem braniti. Odnosno, tradicionalnom pravu kolektiva da odlučuje u ime pojedinca, a pogotove žene, Jela se suprotstavila i vratila čast jedinim postupkom koji takav kolektiv razumije: ubistvo za čist obraz.

O značaju dramskih komada Svetozara Ćorovića u vrijeme početka XX vijeka Josip Lešić je napisao da su „ [...] Stanković, da tako kažemo, u molskom tonu, tragičnije, dublje, bolnije, a Ćorović u durskom, humornije, mekše, vedrije – trajna djela našeg nacionalnog pozorišnog repertoara.“ (Lešić 1991:82) Drama *U mraku*, za razliku od brojnih Ćorovićevih drama koje su joj prethodile, nije sentimentalno – plačljiva ili erotizirana folklorna igra, već je na tragu njegovih kasnijih, složenijih i umjetnički ozbiljnijih komada.

Literatura:

1. Ćorović, Svetozar, *U mraku*, SKPD Prosvjeta, Sarajevo, 2015.
2. Lešić, Josip, *Dramska književnost I*, Institut za književnost, Sarajevo, 1991.
3. Lešić, Zdenko, *Pripovjedačka Bosna*, Institut za književnost, Sarajevo, 1991.

PODACI O AUTORIMA

SADRŽAJ

HISTORIJA	5
Faruk Taslidža	7
USPON I PAD OSMANSKE GABELE	7
Ahmet Kurt	21
KATASTARSKO SNIMANJE MOSTARA 1881. GODINE.....	21
Amir Duranović	43
RASPRAVA O LIČNOSTI KAO FAKTORU MODERNE BOSANSKE HISTORIJE (Ogled o savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji)	43
KULTURNA BAŠTINA	57
Hajrudin Motika.....	59
O DEVASTIRANJU STEČAKA NA PRIMJERIMA JABLANIČKOG KRAJA..	59
Saliha Tanik	83
NIŠANI NA MEZARJU ČEJVAN-ČEHAJINE DŽAMIJE U MOSTARU.....	83
Dario Terzić.....	109
MOSTAR - DEKONSTRUKCIJA URBANOG CENTRA HERCEGOVINE....	109
Majda Turkić ¹ , Bernard Harbaš ²	121
HOTEL RUŽA MOSTAR: TRANZICIJSKE HETEROTOPIJE U ARHITEKTURI I URBANIZMU	121
MUZEJ HERCEGOVINE (1950 - 2020)	131
Indira Gaštan-Bešo	133
RAZVOJ MUZEJSKE DJELATNOSTI U MOSTARU (1950-1990).....	133
Asim krhan.....	149
FUNKCIJE MUZEJA HERCEGOVINE MOSTAR U OČUVANJU BOSANSKOHERCEGOVAČKOG IDENTITETA	149
Elma Marić	167
UČENICI OSNOVNIH ŠKOLA U MUZEJU	167

KNJIŽEVNOST	183
Doc.dr. Aida Džihó – Šator – Doc.dr. Lejla Žujo - Marić.....	185
PORTRET MODERNOG UMJETNIKA I MEMOARSKI NARATIVNI OKVIR (na primjeru romana Portret umjetnika u mladosti Jamesa Joycea i novele Slučaj Raba slikara Hamze Hume)	185
Irma Marić.....	203
CVIJET OD NURA – POEZIJA SELIMA JELOVCA	203
 JEZIK	 211
Jasmin Hodžić.....	213
HRVATSKI I BOSANSKI JEZIK U STOCU, ČAPLJINI I MOSTARU U SVJETLU TEORIJE JEZIČKE PRAVDE I TEORIJE JEZIČKOG IMPERIJALIZMA (S FOKUSOM NA ODNOS S POČETKA DEVEDESETIH I DANAS).....	213
Edim Šator	229
GRAMATIKA BOSANSKOG JEZIKA (1890) U KONTEKSTU AUSTROUGARSKE JEZIČKE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI	229
Belkisa Dolić	239
KONCEPTUALNE METAFORE ŽENA JE BILJKA I MUŠKARAC JE ŽIVOTINJA U POEMI NA PRAVI PUT SAM TI, MAJKO, IZIŠO SKENDERA KULENOVIĆA	239
 PRIKAZI	 259
Đenan Galešić.....	261
„ULOGA ČASOPISA HERCEGOVINA U RAZVOJU HISTORIJSKE NAUKE“	261
mr. sc. Alen Zečević	271
DRAMA LJEPOTE I DRAMA OPSTANKA BOŠNJAKA U HUMSKOJ ZEMLJI (prikaz knjige dr. Ibrahima Kajana "Krici i šaputanja – Putopisi iz Humske zemlje", Bosanska riječ, Tuzla 2017).....	271
Dino Hajdar	275
ADNAN VELAGIĆ, DOK SU GORJELE BUKTINJE. HISTORIJA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE (BZK „Preporod“ – Gradsko društvo Mostar, Mostar, 2020)	275

Edin Mulović.....	281
SAFET ORUČEVIĆ: MOSTAR 1992-1995 URBICID	281
Faruk Taslidža	285
HASO POPARA: VAKUFI HADŽI AHMED-AGE I MUSTAFA-AGE – OSNOVE NASTANKA I RAZVOJA KASABE LJUBINJE KRAJEM 16. I TOKOM 17. STOLJEĆA (Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Muftijstvo mostarsko, 2020.)	285
Dijana Hadžizukić.....	289
SVETOZAR ČOROVIĆ, U MRAKU (DRAMA U TRI ČINA), SKPD Prosvjeta, Sarajevo, 2015.	289
Podaci o autorima	295

